

Міністерство освіти та науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Міністерство освіти та науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БУРЯК-ГАБРИСЬ ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 911.375.5:911.53(477.44)

ДИСЕРТАЦІЯ
**ЛАНДШАФТИ МІСТЕЧОК СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ, СУЧАСНИЙ СТАН
І РЕКОНСТРУКЦІЯ**

Спеціальність: 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне
використання природних ресурсів

Географічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Буряк-Габрись І. О.

Науковий керівник: Денисик Григорій Іванович, доктор географічних
наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України.

Луцьк – 2021

АНОТАЦІЯ

Буряк-Габрись І. О. Ландшафти містечок Східного Поділля, сучасний стан і реконструкція. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. – Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2021.

На удосконалених теоретико-методичних засадах конструктивної географії та антропогенного ландшафтознавства вирішено наукове завдання щодо пізнання формування, сучасного стану, особливостей функціонування та реконструкції й охорони містечкових ландшафтів Східного Поділля.

Сучасна тенденція розвитку субурбанізації проявляється у значному рості темпів забудови не лише великих і середніх міст, але й містечок та їх примістечкових зон, збільшення тут кількості населення та робочих місць. За таких умов стратегія раціонального природокористування має бути зорієнтована не стільки на зниження антропогенного навантаження, скільки на його оптимальний просторовий розподіл. Це стосується і системи «містечко - навколишнє середовище».

У зв'язку з тим, що містечкові ландшафти у структурі селитебних виокремленні лише на початку ХХІ ст., не має чіткого розуміння термів «містечко», «містечковий ландшафт», а також не обґрунтовано основні критерії виокремлення містечок. Запропоновано критерії: залежність від попередніх натуральних ландшафтів, наявність чітко вираженого центру, специфічної структури.

Досліджено процес розвитку та виокремлено чотири етапи пізнання формування містечкових ландшафтів Східного Поділля: початковий (до ХХ ст.), історико-природознавчий (ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.), краєзнавчий (30 – 80-ті роки ХХ ст.), ландшафтознавчий (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Етапи різні за проміжками часу та змістом, однак реально

відображають процес становлення містечок Східного Поділля та формування їх сучасної ландшафтної структури.

Обґрунтовано визначальні ознаки містечкових ландшафтів: краще ніж у містах «віддзеркалення» у сучасній структурі натуральної основи їх формування; наявність центрів у ландшафтній структурі; залежність ландшафтної структури від етносів, які заселяли і розбудовували містечко; наявність підземного горизонту антропогенних комплексів; виокремлення передмістя; належність до групи каркасних антропогенних ландшафтів. Здійснено їх типологію за виконуваними функціями, досліджено ландшафтну структуру з врахуванням її висотної диференціації та проведено класифікацію містечкових ландшафтів Східного Поділля за генезою та видами господарської діяльності.

Участь у розробці перспективних планів і проектів розвитку містечкових ландшафтів Східного Поділля показує, що всі виділені специфічні ознаки містечкових ландшафтів необхідно враховувати у процесі їх подальшого розвитку і реконструкції. Найкраще це зробити у рамках нового напрямку в структурі селитебного ландшафтознавства – містечкового ландшафтознавства. При цьому важливим є врахування парадинамічних і парагенетичних зв'язків містечок з прилеглими ландшафтами, що призводять до формування примістечкових зон. У процесі пізнання містечкових ландшафтів доцільно застосовувати як класичні, так і специфічні підходи, принципи і методи дослідження. Серед специфічних на особливу увагу заслуговують принципи історизму, сумісного аналізу природних і суспільних явищ та інші; методів – ретроспективного аналізу, історико-географічних рядів карт, кінцевих результатів тощо.

Здійснено та обґрунтовано районування містечкових ландшафтів Східного Поділля, виокремлено 4 області й 6 підобластей: області Придніпровської височини, Дністерсько-Бузької міжрічкової височини, Подільського Побужжя, яке утворюють північна перехідна, прибузько-середина та південна смуги, область Могилівського Придністер'я з

виокремленими північною перехідною, серединою, придністерсько лівобережною смугами. За просторовим розташуванням і структурою містечкових ландшафтів вони неоднорідні і суттєво відрізняються. В областях Придніпровської височини і Дністерсько-Бузької міжрічкової височини де переважають вододільні та плакорні місцевості, структура містечкових ландшафтів не складна і їх майбутня реконструкція потребує менше матеріальних і грошових затрат. В областях Подільського Побужжя і Могилівського Придністер'я виокремлено по три смуги містечкових ландшафтів з притаманними лише для них структурою і можливостями подальшої реконструкції та охорони.

Для ландшафтно-екологічного і дизайнерського поліпшення містечкових ландшафтів Східного Поділля розроблено напрями реконструкції та реставрації у відповідності до сучасних вимог раціонального природокористування й охорони селитебних ландшафтів. Серед них поєднання «двох культур», тобто раціональне використання у їх реконструкції традиційного і сучасного; врахування належності містечка до того чи іншого виду господарської діяльності – рекреаційної, транспортної, сільськогосподарської тощо; просторового розташування та адміністративного призначення.

Сучасне раціональне використання, охорона й заповідання містечкових ландшафтів Східного Поділля процес складний і потребує врахування як місцевих природних, так і суспільних умов їх розвитку, запозичення досвіду інших країн. Для містечок Східного Поділля доцільними є використання переваг поєднання «двох культур», тобто раціональне використання у їх реконструкції традиційного і сучасного; врахування належності містечка до того чи іншого виду господарської діяльності – рекреаційної, транспортної, сільськогосподарської тощо; просторового розташування та адміністративного призначення. У процесі розробки проектів сучасної перебудови містечок Східного Поділля доцільним є врахування схем їх екомереж.

Ключові слова: Східне Поділля, містечко, ландшафт, типологія, класифікація, районування, мікроосередкові процеси, реконструкція, раціональне природокористування.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Буряк-Габрись І. О. Містечко: етимологія терміну і критерії виокремлення містечкових ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2015. Вип. 27. № 1–2. С. 52–57.
2. Буряк-Габрись І. О. Етапи пізнання природи і ландшафтів містечок Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2015. Вип. 27. № 3–4. С. 39–44.
3. Буряк-Габрись І. О. Конструктивізм у дослідженнях містечкових ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2016. Вип. 28. № 1–2. С. 32–37.
4. Буряк-Габрись І. О. Містечкові ландшафти: перспективні напрями дослідження. *Довготермінові спостереження довкілля: досвід, проблеми, перспективи: матеріали Міжнародного наукового семінару*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 116–117.
5. Буряк-Габрись І. О. Типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Географія. 2019. Вип. 31. № 1–2. С. 68–72.
6. Буряк-Габрись І. О. Регіональні особливості містечкових ландшафтів Східного Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Географія. 2018. Вип. 30. № 1–2. С. 71–79.
7. Буряк-Габрись І. О., Война І. М. Висотна диференціація та різноманіття містечкових ландшафтів Східного Поділля. *East Europeanscience*

journal. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. № 11 (51) 2019. Part 3. P. 4–9 (*Особистий внесок здобувача – досліджено різноманіття містечкових ландшафтів Східного Поділля*).

8. Буряк-Габрись І. О. Регіональні особливості типології та класифікації містечкових ландшафтів (на прикладі Східного Поділля). *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2019. № 9 (73). Вересень. С. 187–190.

9. Grygoriy Denysyk, Volodymyr Volovyk, Iryna Buriak-Habrys, Vladyslav Kikavets, Krzysztof Skowron. Miasteczka Wschodniego Podola roznorodnosc i specyfikacja struktur krajobrazowych klasyfikacja. *Scientific Journal of Polonia Universiti (Czestochowa, Poland)*. № 4. 2020. Part 40. P.192–204. (*Особистий внесок здобувача – здійснено аналіз специфіки ландшафтних структур містечок Східного Поділля*).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Буряк-Габрись І. О. До процесу пізнання містечкових ландшафтів. Українська географія: сучасні виклики. Збірник наукових праць у 3-х томах. *XII Всеукраїнський з'їзд географічного товариства*. Вінниця. 2016. Том III. С. 25–26.

2. Буряк-Габрись І. О. Мікроосередкові процеси в містечкових ландшафтах. *Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах»*, м. Вінниця, 3 – 5 жовтня 2018. С. 42–45.

3. Буряк-Габрись І. О. Містечкові ландшафти: перспективні напрямки досліджень. Довготермінові спостереження довкілля: досвід, проблеми, перспективи. *Матеріали міжнародного наукового семінару*. 10 – 12 травня 2019. Львів-Брюховичі. С. 116–117.

4. Денисик Г. І., Буряк-Габрись І. О. Регіональні відміни містечкових ландшафтів Середнього Побужжя. *Всеукраїнська наукова конференція «Четверті Сумські географічні читання»*. м. Суми. 11–13 жовтня 2019. С. 32–34. (*Особистий внесок здобувача – проаналізовані*

регіональні відміни містечок Немирова і Брацлава).

Наукові праці, як додатково відображають наукові результати дисертації

1. Буряк-Габрись І. О. Містечковий ландшафт, як тип селитебних антропогенних ландшафтів. *Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень. Збірник наукових праць.* Вінниця. 2014. Вип. № 3 (6). С. 381–386.

ANNOTATION

Buryak-Gabris I. O. Landscapes of the towns of Eastern Podillya, current state and reconstruction. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of geographical sciences (doctor of philosophy) on a specialty 11.00.11 – constructive geography and rational use of natural resources. – Lesia Ukrainka Volyn National University: Lutsk, 2021.

On the improved theoretical and methodological principles of the constructive geography and anthropogenic landscape science the scientific task of understanding the formation, current state, features of functioning and reconstruction and protection of urban landscapes of Eastern Podillya is solved.

The process of development is studied and four stages of cognition of formation of town landscapes of Eastern Podillya are singled out: initial (till the XX century), historical and natural science (XIX – 20s of the XX century), local lore (30–80s of the XX century), landscape science (90s of the XX century – the beginning of the XXI century). The stages are different in terms of time and content, but really reflect the process of formation of the towns of Eastern Podillya and the formation of their modern landscape structure.

The defining features of urban landscapes are substantiated: better than in the cities of "reflection" in the modern structure of the natural basis of their formation; the presence of centers in the landscape structure; dependence of the landscape structure on the ethnic groups that inhabited and developed the town; the

presence of an underground horizon of anthropogenic complexes; separation of the suburbs; belonging to the group of frame anthropogenic landscapes. Their typology according to the performed functions is carried out, the landscape structure is investigated taking into account its height differentiation and the classification of town landscapes of Eastern Podillya by genesis and types of economic activity.

The zoning of urban landscapes of Eastern Podillya has been carried out and substantiated, 4 regions and 6 subregions have been singled out: regions of the Dnieper upland, the Dniester-Bug interfluve upland, the PodilskyPobuzhya, which is formed by the northern transitional, prybuzko middle and southern strips, the region of the MohylivTransnistria with isolated northern transitional, middle, Transnistrian left-bank strips. They are heterogeneous and significantly different in terms of spatial location and structure of urban landscapes. In the areas of the Dnieper Upland and the Dniester-Bug Interfluve Upland, where watersheds and plateau areas predominate, the structure of urban landscapes is not complicated and their future reconstruction requires less material and financial costs. In the regions of PodilskyPobuzhya and MohylivTransnistria, three strips of urban landscapes have been singled out, with their own structure and possibilities for further reconstruction and protection.

For landscape-ecological and design improvement of town landscapes of Eastern Podillya the directions of reconstruction and restoration in accordance with modern requirements of rational nature use and protection of residential landscapes are developed. Among them is a combination of "two cultures", in other words the rational use of traditional and modern in their reconstruction; the affiliation of the town to a particular type of economic activity – recreational, transport, agricultural, etc, spatial location and administrative purpose are taking into account.

Keywords: Eastern Podillya, town, landscape, typology, classification, zoning, microfocal processes, reconstruction, rational use of nature.

LIST OF PUBLICATIONS

Scientific works in which the main scientific results of the dissertation are published:

1. Buryak-Gabris I. O. Stages of learning about nature and landscapes of Podillya towns. Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky. 2015. Edit. 27. № 3–4. P. 39–44.
2. Buryak-Gabris I. O. Constructivism in the study of town landscapes. Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky. 2016. Edit. 28. № 1–2. P. 32–37.
3. Buryak-Gabris I. O. Town landscapes: promising areas of research. Long-term environmental observations: experience, problems, prospects: materials of the International Scientific Seminar. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 2019. P. 116–117.
4. Buryak-Gabris I. O. Typology of town landscapes of Eastern Podillya. Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky. Series: Geography. 2019. Edit. 31. № 1–2. P. 68–72.
5. Buryak-Gabris I. O. Regional features of town landscapes of Eastern Podillya. Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky. Series: Geography. 2018. Edit. 30. № 1–2. P. 71–79.
6. Buryak-Gabris I. O., Voyna I. M. High-altitude differentiation and diversity of town landscapes of Eastern Podillya. EastEuropeansciencejournal. (Warsaw, Poland). № 11 (51) 2019. Part 3. P. 4–9. (*Personal contribution of the applicant - the diversity of urban landscapes of Eastern Podillya was studied*).
7. Buryak-Gabris I. O. Regional features of typology and classification of town landscapes (on the example of Eastern Podillya). Scientific journal "Young Scientist" .2019. № 9 (73). September. Pp. 187–190.
8. Denisyk G. I., Volovik V. M., Buryak-Gabris I. O., Kikavets V. A., Skowron K. Towns of Eastern Podillya: diversity and specificity of landscape structures, classification. Scientific Journal of Polonia University (Czestochowa, Poland). № 4. 2020. Part 41. (*Personal contribution of the applicant – the analysis*

of specifics of landscape structures of towns of Eastern Podillya is carried out).

Scientific works that certify the approbation of the dissertation materials:

9. Buryak-Gabris I. O. To the process of learning about town landscapes. Ukrainian geography: modern challenges. Collection of scientific works in 3 volumes. XII All-Ukrainian Congress of the Geographical Society. Vinnytsia. 2016. Volume III. P. 25–26.

10. Buryak-Gabris I. O. Microfocal processes in town landscapes. Collection of the scientific-practical conference "Microfocal processes in anthropogenic landscapes", Vinnytsia, October 3–5, 2018. P. 42–45.

11. Buryak-Gabris I. O. Town landscapes: promising areas of research. Long-term environmental observations: experience, problems, prospects. Collection of the international scientific seminar May 10–12, 2019. Lviv – Bryukhovychi. P. 116–117.

12. Denysyk H.I., Buryak-Gabris I.O. Regional cancellations of town landscapes of the Middle Pobuzhya. All-Ukrainian scientific conference "Fourth geographical readings of Sumy". Sumy. October 11–13. 2019. P. 32–34. (*Personal contribution of the applicant - the regional cancellations of the towns of Nemyriv and Bratslav are analyzed*).

Publications representing other scientific results of the dissertation:

13. Buryak-Gabris I .O. Town landscape as a type of residential anthropogenic landscapes. Current issues of modern science and research. Collection of scientific works. Vinnytsia, 2014. Edit. № 3 (6). C. 381–386.

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТЕЧКОВИХ ЛАНДШАФТІВ	20
1.1. Етимологія терміну «містечко» та критерії виділення містечкових ландшафтів.....	20
1.2. Історія пізнання природи і ландшафтів містечок. Етапи.....	27
1.3. Містечкові ландшафти у структурі селитебних ландшафтів.....	34
1.4. Конструктивно-географічна значимість дослідження містечкових ландшафтів.....	40
1.5. Пізнання містечкових ландшафтів: підходи, принципи і методи...	45
ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ	54
РОЗДІЛ 2. ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МІСТЕЧКОВИХ ЛАНДШАФТІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ	57
2.1 Східне Поділля: природні умови та їх придатність до заселення..	57
2.2. Заселення і формування селитебної мережі Східного Поділля....	72
2.3. Специфічні ознаки природи і ландшафтів містечок Східного Поділля.....	79
ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ	82
РОЗДІЛ 3. РІЗНОМАНІТТЯ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ МІСТЕЧКОВИХ ЛАНДШАФТІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ	83
3.1. Типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля.....	83
3.2. Містечка Східного Поділля: різноманіття і специфіка ландшафтних структур	90
3.3. Класифікація містечкових ландшафтів Східного Поділля.....	97
3.4. Районування містечкових ландшафтів Східного Поділля.....	103
ВИСНОВКИ ДО 3 РОЗДІЛУ	122
РОЗДІЛ 4. РЕКОНСТРУКЦІЯ, РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА МІСТЕЧКОВИХ ЛАНДШАФТІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ	124

4.1 Сучасні несприятливі мікро- і мезоосередкові процеси у містечках.....	124
4.2. Ландшафтно-екологічна та дизайнерська реконструкція містечкових ландшафтів.....	134
4.3. Раціональне використання й заповідання містечкових ландшафтів Східного Поділля	149
ВИСНОВКИ ДО 4 РОЗДІЛУ.....	163
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	168
ДОДАТКИ.....	184

ВСТУП

Актуальність теми. З початку XXI ст. у межах України, зокрема й Східного Поділля, спостерігається тенденція розвитку субурбанізації. Вона проявляється у значному рості темпів забудови не лише великих і середніх міст, але й містечок та їх примістечкових зон, збільшенні у них кількості населення та робочих місць. Це призводить до зростання інтенсивності природокористування, загострення екологічних проблем та погіршення життєдіяльності людей. За таких умов стратегія раціонального природокористування має бути зорієнтована не стільки на зниження антропогенного навантаження, скільки на його оптимальний просторовий розподіл. У сучасних конструктивно географічних та ландшафтознавчих дослідженнях частково розглянута складна система «місто – приміська зона» і не приділено уваги складному поєднанню «містечко – прилеглі ландшафти». Для розробки стратегії раціонального природокористування у містечкових ландшафтах та примістечкових зонах, що активно формуються навколо них, необхідні детальні конструктивно географічні та ландшафтознавчі дослідження. З одного боку, цього вимагає активна й часто стихійна розбудова містечок та їх примістечкових зон, що зумовлює появу небажаних екологічних ситуацій, а з іншого – можливість реального втілення у практику містечкового господарювання результатів дослідження. Низка проблем, що виникають у процесі реконструкції та розбудови містечок Східного Поділля – раціонального природокористування, екологічні, заповідання – є характерними не лише для них, але й для інших містечкових ландшафтів Поділля та України. Зазначене вплинуло на вибір теми і регіону дослідження – містечкові ландшафти Східного Поділля.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертаційне дослідження виконано у рамках науково-дослідницької теми кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Регіональне антропогенне ландшафтознавство: нові напрями розвитку» (2018–2022 рр.) та держтеми «Виготовлення проєкту

екомережі Могилів-Подільського району», держреєстраційний № 0117U003527 (2017 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета - визначення чинників формування, особливостей та закономірностей функціонування містечкових ландшафтів Східного Поділля, дослідження їх ландшафтної структури, розробка та обґрунтування напрямів раціонального природокористування.

У відповідності до зазначеної мети сформульовані та вирішенні такі завдання:

- здійснити аналіз наявних вітчизняних та зарубіжних наукових праць стосовно пізнання містечкових ландшафтів;
- доповнити та удосконалити теоретико-методичні засади дослідження містечкових ландшафтів;
- виявити та проаналізувати чинники формування та функціонування містечкових ландшафтів Східного Поділля, дослідити їх сучасну структуру;
- здійснити типологію і класифікацію містечкових ландшафтів Східного Поділля;
- дослідити регіональні відміни містечкових ландшафтів Східного Поділля зумовлені їх природними та суспільними чинниками;
- визначити та обґрунтувати напрями реконструкції, раціонального використання й охорони сучасних ландшафтів містечок Східного Поділля, прогнозувати їх майбутній розвиток.

Об'єктом дослідження є містечкові ландшафти Східного Поділля.

Предметом дослідження є вияв та пізнання чинників, процесів та закономірностей формування і функціонування містечкових ландшафтів Східного Поділля, їх сучасної структури, регіональних відмін та напрямів оптимізації.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є концепції геосистем: взаємодії природи і суспільства, як систем, що динамічно розвиваються у часі та залежать одна від одної, еколого-

соціально-економічної ефективності природокористування та інші. Теоретико методичною базою пізнання ландшафтів містечок були сучасні конструктивно-географічні дослідження і вчення про антропогенні ландшафти, основи яких закладено у працях вітчизняних та зарубіжних вчених Д. І. Богорада, В. М. Воловика, Л. І. Воропай, М. Д. Гродзинського, Г. І. Денисика, О. Ю. Дмитрука, І. П. Ковальчука, В. П. Круля, Ф. М. Мількова, М. М. Назарука, В. О. Ніколаєва, В. М. Пащенко, В. М. Петліна, В. О. Фесюка, П. Г. Шищенка.

У процесі дослідження, як головні, застосовували конструктивно-географічний і конструктивно-ландшафтознавчий *підходи, принципи* історизму і антропогенного сумісництва. Основними *методами*, окрім польових, постали історико-ландшафтознавчий, теоретичного узагальнення та систематизації фактів, картографічний, моделювання та районування. Обробка, збереження та візуалізація аналітичної інформації проведеної геоінформаційними методами за допомогою програмного забезпечення Delta (версія 5).

Інформаційними джерелами дослідження містечкових ландшафтів Східного Поділля були матеріали власних польових досліджень автора упродовж 2013–2019 років, фондові матеріали архівів міста Києва і Вінниці, Департаменту агропромислового розвитку, екології та природних ресурсів Вінницької обласної державної адміністрації, а також кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукова новизна одержаних результатів. Здійснені дослідження містечкових ландшафтів дали можливість отримати науково обґрунтовані результати.

Вперше:

- сформульовано й обґрунтовано зміст поняття «містечковий ландшафт» та визначено його основні ознаки;
- проведено типологію і класифікацію містечкових ландшафтів

окремого регіону - Східного Поділля;

- досліджено структуру містечкових ландшафтів Східного Поділля;

- виявлено регіональні відміни містечкових ландшафтів Східного Поділля у залежності від природних і суспільних чинників їх розвитку і функціонування;

- обґрунтовано напрямки реконструкції, раціонального використання охорони містечкових ландшафтів Східного Поділля;

удосконалено:

- теоретико-методичні засади дослідження містечкових ландшафтів;

- процес пізнання регіональних відмін містечкових ландшафтів;

- напрями екологічної реконструкції та реставрації містечкових ландшафтів;

отримали подальшого розвитку:

- уявлення про селитебний ландшафтяк триєдину систему – міських, містечкових і сільських ландшафтів;

- підходи і методи дослідження містечкових ландшафтів;

Практичне значення одержаних результатів. Дисертаційне дослідження дало можливість всебічно проаналізувати специфіку формування і розвитку містечкових ландшафтів Східного Поділля, яке може бути використано у процесі пізнання містечкових ландшафтів інших регіонів України. Матеріали дослідження ввійшли до звітів з науково-дослідницьких тем Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Збереження навколишнього середовища та сталий розвиток», Департаменту агропромислового розвитку, екології та природних ресурсів Вінницької обласної державної адміністрації. Розроблені карти і картосхеми, напрями оптимізації містечкових ландшафтів використовуються районними державними адміністраціями у процесі реконструкції містечок Ямполь, Могилів-Подільського, Тульчина, Калинівки, Турбова та інших.

Результати дисертаційного дослідження використовуються зокрема при плануванні системи оптимізаційних та управлінських заходів у межах території обслуговування Тульчинським відділом Головного управління Держгеокадастру у Вінницькій області.

Запропоновані у дисертаційному дослідженні шляхи оптимізації та реконструкції ландшафтів містечок Східного Поділля враховуються Приватним виробничо-комерційним підприємством «Будівельник» (довідка про впровадження № 58 від 10 серпня 2020 року) при плануванні системи будівництва, реконструкції, ремонту та знесення житлових і нежитлових будівель, розробці та безпосередньому налагодженню інфраструктури прилеглих до них територій, зокрема у містечках Тульчин, Шпиків, Немирів, Бершадь, Тростянець, Крижопіль, Томашпіль; ФОП Пукас В. М. в архітектурному плануванні, інжинірингу, геології та геодезії, при розробці та безпосередньому налагодженню інфраструктури містечок та прилеглих територій, наданні послуг з консультування (довідка про впровадження № 767.0320 від 10.08.2020 р.); Відділом житлово-комунального господарства, містобудування, архітектури, енергетики та захисту довкілля Тульчинської районної державної адміністрації (довідка про впровадження № 17 від 11.08.2020).

Результати дисертаційних досліджень використано у діяльності робочої групи при розробці «Стратегічного плану розвитку Тульчинської міської об'єднаної територіальної громади на період до 2020 року», є актуальними та використанні у розробці «Стратегії розвитку Тульчинського ОТГ на період до 2030 року» (довідка про впровадження № 0210-1572 від 12.08.2020 р.).

Розробленні у дисертації теоретичні аспекти дослідження містечкових ландшафтів та зібраний фактичний матеріал використовується при викладанні навчальних дисциплін «Природнича географія Поділля», «Урбоекологія», «Управління природоохоронною діяльністю» та «Моделювання і прогнозування стану довкілля» студентам ступенів вищої освіти «бакалавр» і «магістр» природничо-географічного факультету

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка про впровадження № 21/0037 від 16.09.2020 р.).

Теоретичні основи раціонального використання й охорони містечкових ландшафтів, особливості їх розвитку і функціонування упродовж 2013 - 2020 рр. впроваджено у навчальний процес Вищого професійного училища № 41 м. Тульчина при розробці робочих програм, методичних матеріалів та практичних завдань з дисциплін «Основи екології», «Громадянська освіта», «Географія» (довідка про впровадження № 602 від 10.08.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Автором самостійно проведено польові дослідження містечкових ландшафтів Східного Поділля, здійснено аналіз та систематизовано їх результати, укладено карти і картосхеми, доповнено окремі аспекти теорії та методики дослідження містечкових ландшафтів, проведено їх класифікацію, визначено регіональні відміни і на основі цього розроблено напрями раціонального використання та охорони містечкових ландшафтів Східного Поділля.

Апробація результатів дослідження. Результати проведеного дослідження доповідались та обговорювались на наукових форумах регіонального, всеукраїнського та міжнародного рівнів та опубліковані у відповідних матеріалах і збірках наукових праць, серед них: Конференція молодих науковців: «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 2014 р.); XII Всеукраїнський з'їзд Українського географічного товариства (Вінниця, 2016 р.); Науково-практична конференція: «Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах». (Вінниця, 2018 р.); Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Природничі науки в системі освіти» (Умань, 2017, 2018); Всеукраїнська науково-практична конференція «Екологічна стратегія майбутнього: досвід і новації» (Умань, 2017); Всеукраїнська науково-практична конференція викладачів, молодих учених і студентів (з міжнародною участю) «Географія та екологія: наука і освіта» (Умань, 2018);

Міжнародний науковий семінар присвячений 75-річчю з дня народження Б. П. Мухи «Довготермінові спостереження довкілля: досвід, проблеми, перспективи» (Львів, 2019); Всеукраїнська наукова конференція «Четверті Сумські географічні читання» (Суми, 11 - 13 жовтня 2019 р.); Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція (з міжнародною участю) «Каркасні (селитебні і дорожні) антропогенні ландшафти: теоретичні і прикладні аспекти» (Вінниця, 2019).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 14 наукових праць загальним обсягом 5,3 д.а. З них 8 статей написано одноосібно та 2 у співавторстві, з яких 7 у виданнях, включених ДАК України до фахових наукових видань, 3 у журналах, що включені до міжнародної науково метричної бази Index Copernicus, а також наукові повідомлення і тези доповідей.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 199 сторінок, з них 134 сторінки тексту основної частини. Робота містить 35 рисунків, 8 таблиць, 6 додатків. Список використаних джерел нараховує 197 найменувань.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

МІСТЕЧКОВИХ ЛАНДШАФТІВ

1.1. Етимологія терміну «містечко» та критерії виділення містечкових ландшафтів

За 45 років активного розвитку антропогенного ландшафтознавства, детального аналізу його нових термінів і понять поки-що не зроблено. Однак, це питання не випадало з поля зору науковців. Першим полеміку щодо термінів «антропогенний» чи «антропічний» розпочав В. П. Коржик [84]. Пізніше звернено увагу на абсурдність вживання таких термінів як «природно-антропогенний» ландшафт, «природно-антропогенний» процес, «антропогенно-сільськогосподарський» ландшафт, «штучний» ландшафт та інші [49]. Стосовно термінів які використовуються у процесі пізнання селитебних ландшафтів, їх аналіз зроблено у кількох монографічних виданнях[49, 53]. Зокрема, обґрунтовано, що «селитебний ландшафт – це антропогенний ландшафт, який формується і функціонує під впливом селитебної діяльності людей» [53, с. 9]. При цьому зазначено, якщо селитебна діяльність призводить до розбудови міста – формується міський, містечка – містечковий, села – сільський ландшафт (рис. 1.1).

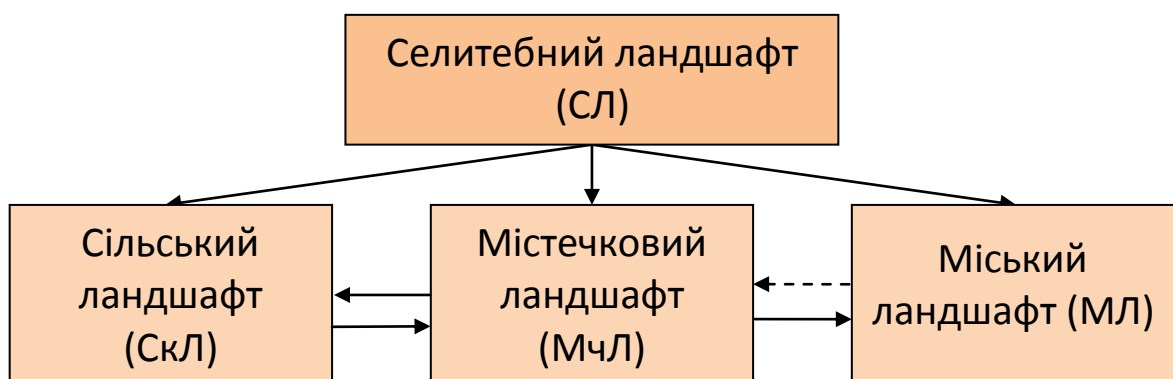

Рис. 1.1. Складові селитебного ландшафту за Г. І. Денисиком [55]

Якщо термінам «сільський ландшафт» і «міський ландшафт» приділено

достатньо уваги, то «містечковий ландшафт» залишився поза увагою науковців. Не приділено уваги термінам «містечко» і «містечковий ландшафт» у географічних енциклопедіях [35, 173], словниках [1, 122] і довідниках [172], електронних ресурсах [191, 192, 193, 194].

Етимологія. Слово *містечко* утворене від слова *місто* з допомогою типового для української мови суфікса *-чк(о)* і означає «маленьке місто». Слово *місто* праслов'янського походження. Це означає, що воно увійшло до всіх сучасних слов'янських мов: болг. М'ясто, сербохорв. Мјѣсто, словенське mĕsto, чеське místo – місце і město – місто, польське miasto, російське место, українське місто та ін. Праслов'янське *mĕsto найперше було пов'язане із словом *metati – «кидати» і означало «накидане на землю покриття для розташування». Далі воно набуло значення «ринкова площа, базар». Поступово розвинулось сучасне значення – «великий населений пункт». З цим значенням через польську мову увійшло до української лексики [172]. Відповідно до законів українського словотвору від нього утворилось зменшене *містечко*, тобто «невеликий населений пункт».

Дефініція. Аналітичний огляд праць присвячених дефініції «міста» і «містечка» у контексті антропогенного ландшафту показує, що надається перевага культурологічному підходу. Це закономірно, адже містечка завжди формувались як своєрідні центри, що віддзеркалювали розвиток, на відповідному етапі, тієї чи іншої культури.

В. М. Воловик зазначає, що «термінологічна диференціація між малим та великим містом з'явилась у Європі у XIII столітті» [30, с. 131]. Частково, це підтверджується тим, що у західнослов'янських землях *civitas* вживався майже для всіх поселень міського типу, які мали магдебурзьке право. У Польщі, зокрема в офіційних документах, вживали терміни *forum*, *locus forensic*, *villeforenses*, *villefori*, які у польських актах XII – XIII сторіч означали містечка з місцевим правом; *civitas foremsis*, *civitas cumforo* у польських і чеських привілеях XIII – XIV ст. означали приватні міста [175, с. 192]. Загалом, у Західній Європі, а також у тій частині Поділля, що

тривалий час перебувало під протекторатом західних держав й, особливо Польщі, магдебурзьке право мало суттєве значення у формуванні та розбудові містечок. П. М. Батюшков зазначав, що «після введення магдебурзького права, подільські міста із земських перетворювались у міщанські, тобто містечка» [135, с. 73].

У межах України, ще з часів Київської Русі розуміння поняття «містечко» дещо відрізнялось від загальноєвропейського, хоча й мало багато спільного. У праці «Містечка Східного Поділля» зазначено, що перші містечка під назвою «гради» почали розбудовувати в Україні з VI -VII сторіччя. «Однак типових містечок і міст у IX–X ст. у межах Київської Русі ще не було» [107, с. 4]. Тут основна частина містечок формується упродовж X – XI сторіч. Інше питання: чи розбудовували у цей час і міста? У Київській Русі міські ландшафти мали різні назви: «мале місто» [91], «міста-держави» [166]. Значно пізніше у Росії, аналогом поняття «містечко» було «посад» [63, с. 271], «городок» [107], у Білорусі – «м'ястечко» [30].

Тривалий розвиток містечок, набуття ними різних статусів і форм, призвели до наявності різноманітних визначень поняття «містечко» (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Дефініції «містечка»*

№	Автор, рік	Визначення
1	Владимирський-Буданов М. Ю., 1888	К городским поселениям не в смысле укреплений должны быть также отнесены такие, которые носят названия – место, местечко [33].
2	Міське положення, 1892	Містечко – «щось середнє між містом і селом»[за 31].
3	Енциклопедія Брокгауза та Єфрона, 1896	Містечка виділялись за своїм економічним значенням, за переважанням серед жителів (переважно євреїв) торгівельно-промислових занять, поселення наближаються до міського типу. [106].

4	Живописная Россия, 1897	Поселення, які не мають значення адміністративних міст, але можуть бути поставлені у ряд не тільки з повітовими містами, деякі з них навіть «и выше – по обширности и численности населения, по развитию торговой и промышленной деятельности, по относительно лучшему их устройству, по зажиточности населения, наконец – по историческому значению» [63].
5	Местечки, 1911	Містечко – поселення або селище, яке є чимось середнім між селами, з одного боку та містами, з іншого. Зазвичай поселення знаходяться на землях поміщика, але їх жителі займаються не землеробством, а торгівлею та ремеслами [106].
6	Архітектура малих міст, 1984	Містечко – торгово-ремісничий центр, де обслуговується сільське населення з прилягаючих територій [5].
7	Географія українських і суміжних земель, 2005	Містечка мали частинно міський, але ж переважно – сільський характер. Українська людність у них займалась сільським господарством, жидівська – торгівлею та ремеслом [34].
8	Дністрянська Н., 2009	Селище міського типу (селище, містечко) – це мале міське поселення людністю не менше 1 тис. осіб, що має відповідну вуличну забудову і переважно вже сформовані міські традиції, на території якого розташовані значущі промислові, транспортні чи рекреаційні об'єкти, де працює не менше третини зайнятого населення, є адміністративні установи чи об'єкти соціально-культурної інфраструктури, що забезпечують обслуговування прилеглих сільських населених пунктів [58].
9	Воловик В. М., 2013	У ландшафтно-культурологічному підході під «містечком» розуміють селитебний ландшафт з яскраво вираженим етнокультурним (моно- або полі-) ядром, яке є носієм місцевої культури [31].

*Складено за В. М. Воловиком (з доповненнями автора) [31]

Сучасні визначення «містечка» втрачають історико-культурну та етнічну складову, а про їх попередню або сучасну ландшафтну структуру немає навіть згадок. У кращому випадку є лише зауваження, що містечко

розташоване на «невисоких пагорбах», або у «мальовничій долині» річки. Здебільшого акцентується увага на кількості населення та наявності містечкової соціально-економічної інфраструктури [30, 51, 58].

Критерії виокремлення містечка. Розгляд дефініції «містечка» показує, що критерії виокремлення містечка серед інших селитебних структур, теж давно у полі зору науковців. Таких критеріїв багато і вони різні, інколи й своєрідні. Зокрема, В. Пернацький [28] запропонував оригінальний критерій для відокремлення містечок від сіл – спосіб життя. Автор містечковий спосіб життя називає «вертикальним» або багаторівневим, де наявні у містечку ландшафти на другому плані після виробничих відносин. Для села характерний «горизонтальний» – однорівневий спосіб життя де переважає природна складова.

Польським сенатом у 1894 році встановлено, що єдиною ознакою, або критерієм виділення містечка, які відрізняють його від села, є думка його мешканців, які вважають його таким [66]. На Західному Поділлі критеріями виокремлення містечок були: майнова незалежність, володіння магдебурзьким правом, наявність торгів та культових споруд, розмір поселення та просторовий розвиток [30]. Однак, головним критерієм виділення містечка майже завжди був демографічний показник незалежно від його структури.

За радянських часів постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 року термін «містечко» відмінили, а замість нього ввели термін «селище міського типу». Вважалося, що селитебна структура – «селище міського типу», займе проміжне місце між селом і містом. Лише на початку XXI ст. в історичних, географічних та краєзнавчих літературно-картографічних джерелах знову почали активно використовувати термін «містечко». З цього приводу Н. Дністрянська зауважує: «Логічними є й аргументи (лексичні, етимологічні) щодо перейменування селищ міського типу в містечка. Однак, ставлячи питання про такі зміни, стратегічно важливо, щоб нові положення не вели до зниження статусу поселень, а сприяли зміцненню поселенської

мережі. В цьому контексті зміна назви «селище міського типу» на назву «містечко» є досить логічною» [58, с. 125].

Безперечно, що реальному виокремленню містечок сприятимуть і обґрунтовані критерії, які притаманні лише для них. В. М. Воловик зробив спробу узагальнити наявні в інших публікаціях критерії, що виокремлюють містечка серед інших селитебних структур. Однак, В. М. Воловик ці критерії виділив лише на основі аналізу дефініції «містечка». Як результат із п'яти головних критеріїв, лише один – п'ятий, за кількістю населення і будинків, більш-менш підходить до поняття «критерій» [30, с. 131–132]. Для прикладу розглянемо один з них – географічний, згідно якого містечко займає проміжне положення між міськими та сільськими селитебними ландшафтами.

Містечко, як одна із складових селитьби будь-якого регіону, не займає проміжне положення між селом і містом. Не кожне містечко спочатку було селом, а у процесі розвитку лише окремі з них переходили в категорію міст. Значна частина містечок зразу формувались як такі, навіть без «ембріонального» етапу розвитку. Окремі з них у процесі воєнних дій або непередуманого господарювання (будівництво водосховищ) були знищені і їх більше не відбудовували. Звідси, містечка – це самостійні і часто оригінальні селитебні структури будь-якого регіону. Їх виокремлення необхідно проводити за притаманними лише для містечкових ландшафтів критеріями:

➤ майже всі містечка зароджувалися і активно розвивалися у межах території з оригінальною природою і ландшафтною структурою, що у подальшому їй сприяло формуванню своєї структури містечкових ландшафтів;

➤ наявність чітко вираженого центру – белігеративного (фортеці, замки – навколо яких поступово формувалось поселення), ремісничо-промислового, культового, торгівельного (базарні площі оточені торгівельними, складськими та іншими спорудами), лікувально-оздоровчого, транспортного тощо. Наявність у великому селі 5–6 дво-чотиріповерхових

будинків не надає цьому селу статусу містечка, хоча його інколи відносили до селища міського типу. Здебільшого центри містечок – це історично сформовані структури, що безпосередньо впливали на процес формування самого містечка;

- наявність нетрадиційної для регіону дослідження селитебної структури, що сформувалась під впливом історико-культурних та етнографічних чинників. Як наслідок, такі містечка можуть бути представлені оригінальною поквартальною забудовою, що зумовлена етнокультурними та архітектурними традиціями людей, які упродовж сторіч розбудовували це містечко: польські, вірменські, молдавські, українські квартали;

- за кількістю населення та, частково, будинків, І. П. Крип'якевич вважав містечком поселення з кількістю у 500 будинків. Щодо кількості населення у різних країнах цей показник неоднаковий: у США – 2,5 тис. осіб, в Японії – 30 тис., Канаді – 1 тис., Росії – 12 тис., в Україні – чітко не визначено: понад 2 тис. жителів. Загалом показники змінюються від 3 до 40 тис. осіб [87].

- за своєрідними містечковими традиціями, звичаями, святами і містечковим духом. На основі цього містечка найкраще виокремлюють історики, краєзнавці, письменник та журналісти. Журналістка Олена Радзивіл на прикладі м. Гнівань Вінницької області вдало відобразила специфіку подільських містечок з їх «особливим, неквапливим ритмом життя, з неповторною атмосферою спокою, певності, сталості існування» [142, с. 3]. Коли в країні або в окремому регіоні негаразди, містечковий спосіб життя можна розглядати як цілком позитивний та бажаний.

Загалом, українське, зокрема й подільське, містечко – «надзвичайно цікавий і мало вивчений соціальний, культурний, етнографічний феномен, що терпляче чекає на своїх дослідників» [142, с. 4]. Тим більше, що використання поняття «містечко» просторово обмежене: «...в Україні, Білорусі та близько прилеглих до них областях» [107, с. 4]. Подальша

розбудова містечок, формування їх оптимальної структури буде нераціональною без детальних ландшафтознавчих досліджень території містечок та прилеглих до них ландшафтів. Це особливо актуально у зв'язку наданням містечковим громадам можливостей самостійно вирішувати місцеві проблеми.

1.2. Історія пізнання природи і ландшафтів містечок. Етапи

Аналіз літературно-картографічних й, особливо, архівних матеріалів, дає змогу в процесі пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля виокремити кілька етапів. За проміжками часу, наявністю відповідного матеріалу та змістом – вони різні, однак реально відображають стан пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля упродовж кожного етапу.

Початковий етап (до XIX ст.) У перших письмових описах природи (грецькі та римські античні джерела) згадок про містечка немає. Їх тоді ще не було, або наявні поселення не сприймалися як містечка. Значно пізніше, у процесі становлення Київської Русі (IX–XIII ст.), зафіксовані значні за розмірами та кількістю населення міста (містечка?) та укріпленні поселення, переважно у західних районах Поділля (Галич, Тереховля, Смотрич). Вони приурочені до крутих схилів, підвищень або «мисів» долин річок. Східні райони Поділля були слабо заселені, а після татаро-монгольського нашествия представляли собою «дике поле». Однак, і тут упродовж IX–XIV ст. поступово формувались поселення, які у подальшому переростали у містечка. Відомості про особливості їх природи й, частково, ландшафтну структуру, є у літописах, подорожніх нотатках, хроніках, описах пожитків замків тощо. Краще описані природа та населення містечок, особливо тих, що формувались на основі фортець, замків та інших оборонних споруд.

У XI–XVI ст. Поділля поступово заселяється і починається активне освоєння його природних ресурсів. Уже у XVII–XVIII ст. лісостеп Правобережної України являє собою добре розвинутий у господарському

відношенні регіон. Це зафіксовано у «Хроніці» Г. Шеделя (1443 р.), «Оглядах українських земель» та ін. Містечкам у цих виданнях не приділено належної уваги, однак уже чітко зафіксоване їх просторове розташування, людність й, частково, згадані окремі природні компоненти – рослинність (ліси), тварини (мисливські види) та водні комплекси. Це підтверджується описами пожитків замків, зокрема, Брацлавського за 1552 р. «Зубров, оленей, лисиц та іншого звіру множество і бобров по речках, риб, з'яща верозубов, меду там офистость великая...» [54, с. 38].

Багата природними ресурсами та слабо заселена Правобережна Україна, зокрема й Поділля, зацікавили у XVI – XVII ст. західних європейців. Відомо понад 50 західноєвропейських авторів оригінальних творів, у яких описана (або є окремі відомості) природа Поділля [54]. Серед них переважають французи, італійці, німці та поляки: М. Міховіта, М. Граціані, А. Гвагнін, Р. Сиротка, Г. Боплан та інші. Безперечно, що зразком опису України, зокрема й Поділля цього етапу, є книга французького інженера-фортифікатора Г. Боплана «Опис України...» [15]. Крім цінних історичних, етнографічних та географічних відомостей про окремі містечка Поділля, особливо їх фортифікаційні споруди, у ній опублікована перша на той час, детальна карта, де показано й просторове розташування містечок та сіл. У «Описі України...» наведена характеристика окремих (гірські породи, рельєф, води, рослинний і тваринний світ) компонентів природи, зокрема містечок Зіньків, Бар, Брацлав, Вінниця та ін., вперше зроблена спроба оцінити їх придатність для будівництва оборонних споруд та ведення господарства. За описами природи і господарства містечок Східного Поділля місцевими та західноєвропейськими авторами, особливо у XVI–XVIII ст., можна частково відновити і ландшафтну структуру, що формувалася під впливом місцевих природних умов та етносів, які їх освоювали.

Історико-природознавчий етап (XIX – 20-ті роки XX ст.). За обсягом зібраного та опублікованого матеріалу, детальністю описів, цей етап суттєво виокремлюється в історії пізнання природи, населення й господарства

містечок Східного Поділля. Це було зумовлено активним заселенням Поділля та інтенсивним господарським освоєнням його природних ресурсів, що вимагало детальних знань й про селитебні структури регіону. Серед оригінальних робіт XIX – початку XX ст., де є цікаві відомості про природу, населення й господарство містечок Східного Поділля виокремлюються історико-географічні [3, 10, 108, 116, 181, 189], історико-географо-етнографічні [7, 33, 105, 134, 152, 188], історико-географо-статистичні [45, 63, 105], військово-статистичні [135, 160] та інші. Особливу групу складають праці теологів [123, 134] та видання Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [118–121], а також церковних служителів окремих приходів. Крім описів приходів, їх прибутків та прихожан, у цих виданнях детально охарактеризовано церковні землі та ліси, річки і болота, частково ремесла, що належали тим чи іншим парафіям у містечках та селах. По суті, це були перші елементарні характеристики ландшафтної структури окремих ділянок містечок Східного Поділля.

Детальний аналіз опублікованих упродовж цього етапу праць, стосовно природи і ландшафтів містечок Східного Поділля, потребує окремого видання. Тут розглянемо лише найбільш визнанні й оригінальні з них.

У 1800 році опубліковано топографічний і камеральний опис Подільської губернії Екстера, який у 1819 році був дещо доповнений В. Рудницьким [147]. У цьому описі не лише названо містечка Поділля, але у зв'язку з тим, що Екстер був губернським землеміром, вперше більш менш детально охарактеризовані їх топографічні особливості та структура зайнятих земель. Загалом, у першій половині XIX ст. дослідженнями містечок Поділля займалися польські історики, географи, етнографи, у другій і на початку XX ст. – польські та руські, частково українці. Зокрема, щодо містечок виокремлюються праці В. Марчинського «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії» (1832), О. Пшездзецького [141, 189], М. Белінського [14] та Т. Ліпінського [96]. У цей час заслуговували на увагу історико-географічні нариси, що друкували у

відомчому часописі «Журнал Министерства Внутренних дел». Особливо цікавими є статті А. В. Каменського «Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской» (1844 р.), В. Марчинського «Сведения о Подольской губернии» (1836 р.), а також низка статей про Камянець-Подільський, Ольгопіль, Могилів-Подільський, Ямпіль, Літин. Це теж комплексні описи містечок, однак, характеристика їх природи уже є обов'язковою, що дозволяє використовувати ці статті зараз у процесі ретроспективного аналізу природи і ландшафтів містечок Східного Поділля. Своєрідним підсумком вивчення Поділля загалом й, зокрема, його містечок, було видання генеральним штабом Росії десятого тому «Военно-статистического обозрения Российской империи» (1848-1850). У цьому обзорі майже у кожному містечку описані белігеративні ландшафтні комплекси, їх стан та можливості використання, звернено увагу на поверхневі форми, водні об'єкти та ділянки лісу, які можна використати для оборони містечка. Крім цього, «Подільські Єпархіальні відомості» упродовж ХІХ ст. опублікували понад 100 історико-статистичних і географічних описів міст, містечок і сіл Поділля. На рубежі ХІХ і ХХ ст. краєзнавці згуртовані Є. Й. Сіцінським і М. І. Яворським зібрали і здебільшого опублікували понад 1,5 тисячі документальних описів містечок і сіл Подільської губернії, з яких ще й зараз збереглося 600. Найдетальнішими є описи міст і містечок Літина, Летичева, Ямполя, Зінькова, Балина, Камянця, Вільховця та інших. До описів додаються плани, карти, схеми, проекти, які успішно можна використовувати при складанні часових зрізів ландшафтознавчих карт містечок Східного Поділля.

У другій половині ХІХ ст. О. С. Афанасьєв-Чужбинський детально описав окремі компоненти природи, побут та, частково, етнокультурні аспекти містечок Подільського Придністер'я [7]. У 80–90-х роках ХІХ ст. В. Г. Гульдманом опубліковані дві оригінальні праці: «Подільська губернія. Досвід історико-географічного опису» та «Населенні місця Подільської губернії» [45, 46], у яких зібрано історико-географічні та культурологічні матеріали стосовно містечок і сіл регіону. О. П. Крилов у 1905 р. видає

«Населені місця Подільської губернії» [89]. Суттєвим доповненням до описів природи містечок Поділля у цих виданнях були історико-статистичні характеристики усіх приходів і церков Подільської єпархії опубліковані у 1901 році. Цікаві, але невеликі за обсягом матеріали, щодо природи і ландшафтів містечок Східного Поділля є у семитомному виданні (1872–1877) результатів фольклорно-етнографічного і статистичного обстеження сіл і містечок, здійсненого експедицією під керівництвом П. П. Чубинського у 1869 році (1872).

Зазначенні історико-статистичні та географічні описи містечок Східного Поділля не є рівнозначними за якістю та об'єктивністю наявного матеріалу. Однак, вони найбільш повно характеризують тогочасну природу, ландшафти, населення й господарство цих своєрідних селитебних структур досліджуваного регіону.

Краєзнавчий етап (30–80 роки ХХ ст.). Виокремлення цього етапу зумовлене активним розвитком краєзнавчих товариств наприкінці 20 і у 30-х роках ХХ ст. Зокрема у Вінниці В. Д. Отамановським у 1924 р. засновано Кабінет з виучування Поділля, завданням якого було вивчення пам'яток старовини, мистецтва і природи, бібліотечно-бібліографічна, науково-освітня і методична робота. Серед праць де є цікаві описи містечок Східного Поділля виокремлюється «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» (1927), С. І. Городецького «Сільське господарство Поділля перед першою світовою війною» [38]. У 1927–1931 рр. вперше було видано чотири томи «Історико-географічного збірника» де започатковано статті з історії географії та краєзнавства Поділля, серед яких і краєзнавчі описи містечок. З 1928 року В. О. Геринович починає видавати невеликі за обсягом нариси для туристів: «Екскурсант Кам'янецьчини» та «Порадник екскурсанта Кам'янецьчини», які можна вважати як перші зразки туристично-краєзнавчих описів окремих містечок. У подальшому, цей же автор у журналі «Краєзнавство» друкує низку статей з етнокраєзнавчим ухилом, але через призму містечкових ландшафтів (вплив різних етносів на формування ландшафтної структури

містечок та їх довкілля) [79].

У 40–80-х роках ХХ ст. значний внесок у краєзнавчі дослідження містечок Східного Поділля, як і Поділля загалом, зробили археологи та історики й, частково, філологи. Особливо виокремлюються праці Е. Ю. Кричевського, М. Я. Рудинського, матеріали Південно-Подільської археологічної експедиції під керівництвом М. І. Артемонова. Як результат у 1946 році була захищена одна з перших краєзнавчих кандидатських дисертацій В. Д. Отамановським «Вінниця як тип українського міста південного правобережжя XV–XVI ст.», а у 1947 році О. Баранович проаналізував етносоціальну структуру містечок Правобережної України, де уже чітко прослідковується вплив різних етносів і на ландшафтну структуру окремих містечок Східного Поділля [30]. Своєрідним проривом у процесі пізнання містечок Поділлябуло видання багатотомної «Історії міст і сіл УРСР», серед яких і том присвячений Східному Поділлю – «Вінницька область» [70].

У 80-их роках ХХ ст. до краєзнавчих досліджень містечок Східного Поділля, крім істориків, починають активно залучатись й географи, зокрема Чернівецького університету і Вінницького педінституту. Виокремлюються праці Л. І. Воропай, М. М. Куниці, П. М. Лебедева, Г. І. Денисика. До цього часу не втратила свого наукового значення невелика за обсягом книга Л. І. Воропай та М. М. Куниці «Селитебні геосистеми фізико-географічних районів Поділля», де вперше містечка розглянуті як структурний елемент селитебної системи Східного Поділля [32]. Активніше проводяться й краєзнавчі конференції та публікуються збірники їх матеріалів: «Проблеми історичної географії» (1982), «Пам'ятки історії та культури Вінницької області» (1986) та інші.

Ландшафтознавчий етап (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.).
Упродовж цього етапу продовжувались активні краєзнавчі, особливо історико-краєзнавчі, дослідження містечок Східного Поділля. На цій основі розпочинається ландшафтознавче пізнання містечок, передвісником якого

були краєзнавчі нариси «Містечка Східного Поділля» [107] із серії «Земля Подільська», яку започаткували географи Вінницького педуніверситету у 1998 році. У цих нарисах не лише історико-географічні дані, але й перша спроба частково розглянути ландшафтну структуру окремих містечок Східного Поділля, зокрема Бару, Мурованих-Куриловець, Хмільника, Немирова, Тульчина та інших.

На початку XXI ст. історико-культурно-географічні особливості формування селитебної мережі Поділля, зокрема й культурні ландшафти містечок Східного Поділля розглянуто в численних працях українських географів та польських істориків і культурологів [176, 196], узагальнення яких зроблено у працях В. М. Воловика [30], та, частково, В. В. Кокуса [79], Р. В. Низькошапки [113], Н. Дністрянської [58] та інших. Зокрема, Р. В. Низькошапка аналізує суть терміну «містечкові ландшафти», розглядаючи їх як самостійну й особливу форму територіальної організації розселення населення [79]. Н. Дністрянська аналізує підходи до понятійно-термінологічного означення селища міського типу, які автор вважає синонімом містечка [58]. О. Кальченко у сучасній структурі містечок Поділля чітко виокремлює, як складові, белігеративні ландшафти, однак лише XV – XVII ст. [72]. З погляду антропогенного ландшафтознавства, містечкові ландшафти Східного Поділля вперше розглянуті у двох монографіях серії «Антропогенні ландшафти Поділля» – «Селитебні ландшафти Поділля» [51] і «Сільські ландшафти Поділля» [53]. У цих монографіях є спроба виокремити підклас містечкових ландшафтів, показано їх місце у структурі селитебних ландшафтів, частково обґрунтовано основні ознаки та розроблено шляхи раціонального використання й охорони містечкових ландшафтів Поділля.

Підвищена зацікавленість географів і ландшафтознавців до містечкових ландшафтів призвела до виокремлення нового напрямку у пізнанні сучасних ландшафтів цих селитебних структур – етноландшафтознавчого. Це знайшло своє відображення у монографіях В. М. Воловика [30, 31]. Зокрема, розглянуто особливості формування,

розвитку та структури етнокультурних ландшафтів містечок Поділля, їх культурні ознаки, прогнозовано можливі шляхи оптимізації містечкових ландшафтів у майбутньому.

Продовжуються дослідження містечок Східного Поділля археологами, істориками, екологами і краєзнавцями. Збільшилась кількість і зросла якість публікацій туристично-рекреаційного спрямування, що дозволяє активніше використовувати ландшафтознавчі напрацювання у цій сфері раціонального використання містечок Східного Поділля. Ландшафтознавців частіше запрошують до розробки генеральних планів і схем розвитку, як окремих частин містечок (м. Турбів, Немирів, Бар), так і їхніх територій з врахуванням подальшого розширення. При цьому суттєве значення має ландшафтний дизайн містечок Східного Поділля (м. Бар, Тульчин, Хмільник), у процесі використання якого застосовується досвід зарубіжних науковців.

1.3. Містечкові ландшафти у структурі селитебних ландшафтів

Містечковий ландшафт. Поняття «ландшафт» розуміють неоднозначно і цій проблемі присвячені численні публікації географів і ландшафтознавців. В Україні ландшафт розглядають, переважно, як загальне поняття, аналогічно таким як ґрунт, рельєф, клімат, організм, синонім географічного комплексу різного таксономічного рангу. «Ландшафт – це сукупність взаємообумовлених і взаємопов’язаних предметів і явищ природи, що з’являються перед нами у вигляді тих чи інших історично сформованих, що безперервно розвиваються, географічних комплексів» [109]. Як загальне поняття, термін ландшафт однаково можна застосовувати як до регіональних, так і типологічних географічних структур. З позиції загального розуміння ландшафту проведенні й подальші дослідження.

Містечковий ландшафт – це селитебний ландшафт, що сформувався у процесі історичного розвитку містечка. Для нього характерне:

- краще ніж у містах «віддзеркалення» у сучасній ландшафтній

структурі натуральної основи їх формування, ніж це спостерігається у містах, але значно гірше, ніж у сільських ландшафтах;

- топографічне розташування містечок, особливо XIV–XVIII ст. було результатом їх приуроченості до рельєфу місцевості, тобто по відношенню до природних водойм, останців, мисів, лісових масивів та ін.;

- наявність одного або двох центрів зародження і функціонування містечка, що часто призводило до формування концентричної (округлої, овальної) структури їх сучасних ландшафтів (рис. 1.2).

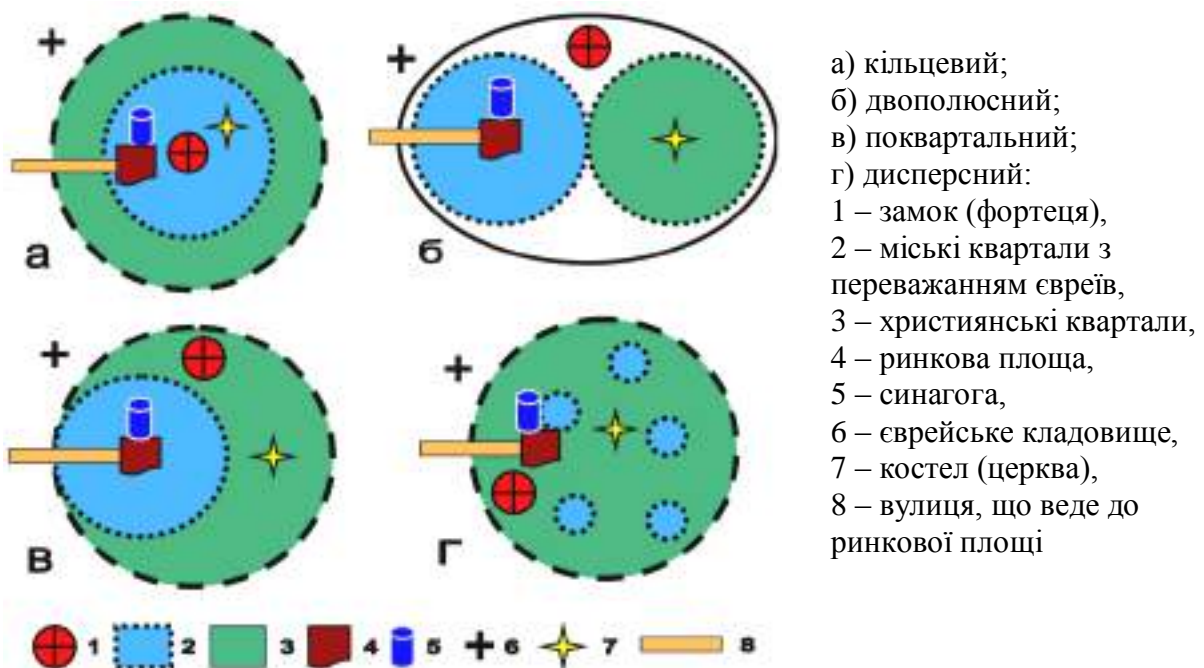

Рис. 1.2. Етнокультурні складові у структурі ландшафту містечок за В. М. Воловиком [30].

«Структуру більшості приватних містечок Поділля можна представити у вигляді своєрідного ексцентрика: до замку, що розташований на пагорбі, примикало містечко, обнесене валами або муром» [30]. Прикладом такого типу містечок є ландшафтна структура містечок Хмільник і Шаргород Вінницької області. Зокрема, за ілюстраціями XVII ст., у центральній частині Хмільника був розташований (і є зараз) замок, оточений високою загорожею та збоку річки Південний Буг – каналом. Навколо нього розташовані три старовинні вежі, поруч – костел. Єврейські будиночки за ілюстрацією

1789 р., були розташовані у центральній частині, а православні у передмісті [30].

- залежність ландшафтної структури від етносів, які заселяли і розбудовували містечко. Це призвело до квартальної забудови містечок Поділля, де у структурі кожного кварталу зберігались ознаки того чи іншого етносу. Зокрема, на Поділлі відміни єврейської забудови від житла християн зумовлені особливостями «занять і побуту євреїв», а «єврей зберігає характер городянина навіть там, де немає міст» [30]. Для єврейських кварталів характерні ознаки середньовічного європейського міста. Якщо єврейська забудова переважала у містечку, то формувався штетл (з їдиш שטעטל «shtetl» – містечко, від польського – miasteczko) [29]. Здебільшого єврейські квартали були самоідентичними, оригінальними і створювались з «нуля» (м. Шаргород Вінницької обл.), або перебудовувались під потреби єврейського етносу (м. Кам'янець-Подільський);

- наявність у містечкових ландшафтах підземного горизонту, сформованого тунелями, підземними ходами, іноді комунікаціями. Так, у містечку Меджибіж Хмельницької області з XVI ст. є розгалужена система підземних споруд. З підвалів будинків, де зберігались запаси продуктів і товарів, можна було потрапити у довгі галереї і шахти. Вони з'єднувалися, створювали лабіринти, тупики, схованки, відстійники. Ці споруди постійно ремонтували і розбудовували. Підземні ходи з синагоги та костелу Меджибожа вели на територію замку, звідки окремий підземний хід був прокладений на правий берег Південного Бугу [107]. Підземний ярус містечкових ландшафтів мав настільки важливе значення для функціонування містечок, що у містечковому фольклорі ще й зараз розповідають про підземні міста і таємні ходи;

- як сільські і міські, містечкові ландшафти формують селитебний каркас антропогенних ландшафтів будь-якого регіону, а зосереджений у їх межах людський і технічний потенціал – основне джерело подальшого розвитку та функціонування прилеглих до містечка територій. У межах Східного Поділля

знаходиться 62 містечка. У середньому на 100 км² – 4 містечка;

- у містечкових ландшафтах постійно й активно зростає роль та значення техногенезу, поступово збільшується рекреації та оптимізації навколишнього середовища. На початку XXI ст. кількість населення та площі містечок Східного Поділля поступово збільшуються;

- на відміну від сільських, у структурі містечкових ландшафтів уже чітко виокремлюється передмістя, що суттєво ускладнюють їх структуру і динаміку розвитку. Це характерно майже для всіх містечок Східного Поділля. На початку XXI ст. зростання площі і кількості населення, зокрема таких містечок як Хмільник, Бар, Калинівка, Немирів, Гайсин, Ямпіль, Могилів-Подільський, Бар, Тульчин та інших відбувається завдяки приєднання і розбудови передмість (таблиця 1.2).

Таблиця 1.2

Містечка Східного Поділля та їх передмістя*

Назва містечка	Назва передмістя	Кількість мешканців, осіб
Брацлав	Хутора	622
Вінниця	Передмістя Садки	1615
	Передмістя Замостя	2610
	Передмістя Старе Місто	1790
	Слобода Дубовецька	959
	Великі Хутори	1680
	Малі Хутори	1743
	Село П'ятничани	1598
Літин	Передмістя Скали	95
	Передмістя Звидзінці	460
	Передмістя Селище	1547
	Хутір Літин	1042
Хмільник	Слобода	1248

	Передмістя Січкарівка	245
	Передмістя Угринівка	1275
	Передмістя Глудзанівка	372
	Хутір Бутків	1354
	Село Мазурівка	614
	Село Порубинець	412
Сальниця	Передмістя Заріччя	475
	Передмістя Бурти	172
	Слобідка	404
	Передмістя Чемерисівка	738
	Передмістя Шпиль	260
Могилів-Подільський	Передмістя Капцінівка	884
	Передмістя Озаринецькі гори	749
	Передмістя Наля	1195
	Передмістя Карантин	1515
	Передмістя Острів	827
	Передмістя Карповий Яр	734
	Передмістя Пологи	147
Бар	Передмістя Барська Слобода Юрідірка	291
	Передмістя Балки	552
	Передмістя Чемерис	723
Ольгопіль	Передмістя Мацьківка	578

*Складено за матеріалами [31]

Серед географів та ландшафтознавців України ще не має єдиного розуміння як самого поняття, так і суті містечкових ландшафтів, а також їх

місця у структурі сучасних селитебних ландшафтів будь-якого регіону. Виокремлюючи клас селитебних ландшафтів, Ф. М. Мільков у 1973 розділив їх лише на два підкласи: міські й сільські [109]. Навіть виокремлення цих підкласів селитебних ландшафтів було ускладнено тим, що не має точних і до того ж універсальних ознак для розмежування міста і села, а землі всіх поселень розділено на три групи: землі міст, селищ міського типу і землі сіл.

У сучасній структурі селитебних ландшафтів, містечкові ландшафти були виокремлені лише на початку XXI ст. [53, 178, 180, 187]. Вони проміжні між сільськими і міськими ландшафтами, можуть переростати до міських, або занепадати до сільських, однак не є геоекотонними у структурі селитебних ландшафтів.

У процесі польових досліджень містечкових ландшафтів і порівнянні результатів цих досліджень з історією розвитку містечок встановлено, що їх ландшафтна структура часто формувалась і у подальшому залежала від специфіки господарського освоєння того чи іншого регіону. Містечкові ландшафти Поділля формувались, переважно, під впливом аграрних умов, тобто сільськогосподарських ландшафтів, а також потреб місцевого розвитку. Це підтверджує інфраструктура містечка Хмільник. На початку XIX ст. у ньому було 38 ринкових будинків, 42 крамниці, 23 шинки, 38 млинів на річці Південний Буг, 28 млинів на ставках, а навколо Хмільника розбудовували поташні та підприємства з виробництва скла [155, 65]. У типологічних класифікаціях початку XX ст., мале місто (містечко) ототожнюється з аграрним типом господарювання. Здебільшого – це самостійне поселення, однак з малим радіусом активності. В. М. Воловик зазначає, що «визначення «аграрний», «селянський», як синонім неповноцінної міської структури вживається і до сьогодні» [30, с. 141]. Якщо врахувати сільськогосподарську спрямованість господарства Поділля і постійне переважання тут сільськогосподарських ландшафтів, то після сіл (сільських ландшафтів), містечка з їх специфічною, містечково-сільською структурою ландшафтів мали суттєве значення у розвитку Поділля та формуванні мережі його селитебного ландшафту.

1.4. Конструктивно-географічна значимість дослідження містечкових ландшафтів

Географічні й, особливо, ландшафтознавчі дослідження завжди мають практичне спрямування. Це зумовлено тим, що вони володіють тією специфікою, яка дає змогу взяти на себе роль інтегратора вирішення проблем взаємодії у системі «природа – суспільство» [32]. Ландшафтознавство наука молода, однак уже від зародження (середина ХХ ст.) воно спрямоване на всебічне пізнання, переважно у територіальному аспекті, природних і суспільних закономірностей земної реальності, які найкраще проявляються у селитебних, зокрема й містечкових ландшафтах – згустках життя. Усталений інтерес ландшафтознавців до просторової диференціації, намагання детальніше відобразити результати своїх досліджень на ландшафтознавчих картах, дають ландшафтознавцям перевагу перед іншими фахівцями у вирішенні різноманітних проблемних господарських, екологічних та інших завдань. Дослідження спрямовані на вирішення проблем практики, здебільшого, проводяться повсюдно не лише у просторі, але й часто безперервні у часі, що особливо стосується містечкових ландшафтів. Подібним дослідженням це надає конструктивного характеру, оскільки спрямоване на пошук таких форм взаємодії суспільства і природи, у нашому випадку у межах містечкових ландшафтів, які б не призвели до руйнування самої системи «природа – суспільство». У зв'язку з цим, дослідження цілісної, сформованої просторово упродовж тривалого часу системи містечкового ландшафту, передбачає такий методично виважений підхід, що охоплює не лише взаємопроникнення принципів і методів, а й пошук єдності концептуально-теоретичних підвалин природничої і суспільної гілок географічної науки [197]. Такі наукові вишукування мають першорядне значення для опрацювання теоретико-практичних нормативів і рекомендацій стосовно оптимізації географічного середовища. Особливо виражено ці процеси можна прослідкувати у селитебних ландшафтах, зокрема й містечкових.

Дослідження природних (натуральних і антропогенних) чинників,

ландшафтної структури містечок, формування їх мережі, обґрунтування принципів і методів їх ландшафтного аналізу подальшого раціонального функціонування містечкових ландшафтів, можуть бути змістом формування нового напрямку у структурі селитебного ландшафтознавства – *містечкового ландшафтознавства*. Ландшафтні умови містечок суттєво впливають і на його архітектурно-планувальну структуру, і на життєдіяльність населення, будівництво і експлуатацію будинків та різноманітних споруд, соціоекологічну ситуацію, а у подальшому і особливості формування та структуру примістечкових зон [179, 182]. Тобто, конструктивно-ландшафтознавчі дослідження розкривають можливості розумного, цілеспрямованого використання закономірностей і законів природи у суспільній практиці функціонування містечок [186]. Разом з тим, конструктивна географія і конструктивне ландшафтознавство не лише мають ефективно допомагати у вирішенні численних містечкових прикладних завдань: вони й самі мають розвиватись у цьому проблемному полі як єдине ціле. У такому тісному поєднанні й зможе активно розвиватись містечкове ландшафтознавство.

На початку ХХІ ст. прослідковується поступовий перехід від спрощеної моделі у розумінні системи «природа – суспільство», коли природне середовище розглядали як процесно-лінійне, а роль динамічно-неврівноваженого чинника відводили лише суспільству, до моделі більш складної і динамічної, де не лише суспільство, а й природне середовище перебувають у стані взаємозаміни та рухомої квазірівноваги. Саме такий стан системи «природа – суспільство» можна найкраще спроектувати і у майбутньому проаналізувати у містечкових ландшафтах [183, 184]. Тепер природна складова цієї системи у містечкових ландшафтах суттєво порушена, антропогенно недосконала. Звідси, у сучасному управлінні містечковими ландшафтами Східного Поділля й України загалом, необхідний комплексно-інтегральний підхід, що передбачає єдність законодавства, засобів контролю якості життєвого середовища містечок, принципів охорони природи, як єдиного цілого. Принципове розв'язання проблеми гармонізації

взаємовідносин суспільства і довкілля в межах будь-якої території має базуватись на стратегії збереження і підтримки динамічного розвитку містечкових ландшафтів як складових загальнодержавної системи селитебних ландшафтів.

Однак, при цьому необхідно обов'язково враховувати, що всі без винятку містечка зароджуються, розвиваються і функціонують у певному природному середовищі. Навіть у визначенні найпростіших етнічних угруповань – рід, плем'я, фігурує ознака території. Є територіальні спільності людей – хутір, село, містечко, місто та інші, географічний простір яких є визначальною умовою їх існування. Будь-яка селитебна система використовує матеріальні та інформаційні ресурси зайнятого нею та суміжного простору для забезпечення свого функціонування. Конструктивно-ландшафтознавче обґрунтування раціонального використання простору містечок і є одним із завдань містечкового ландшафтознавства.

У межах містечкових ландшафтів людина не лише використовує з природи продукти харчування, сировину для виготовлення засобів виробництва, знаходить у ній різноманітні джерела інформації, але концентрує усе зазначене з прилеглих та віддалених територій. Тобто, містечкові ландшафти – це ландшафти надзвичайно насичені речовиною та енергією антропогенного походження. У порівнянні з іншими антропогенними ландшафтами, тут принциповим є вирішення проблеми гармонізації взаємовідносин суспільства і довкілля, що базується на стратегії збереження і підтримки динамічної рівноваги між натуральними і антропогенними ландшафтами. Вирішення цієї проблеми бачиться у поєднанні природознавчого, системного, екологічного і синергетичного підходів із вченням про антропогенні ландшафти і природно – господарські територіальні системи, де основними об'єктом дослідження будуть механізми просторово-часової організації цих складних селитебних (містечкових) утворень. Закономірно, що на допомогу тут приходять конструктивна географія і конструктивне ландшафтознавство. За визначенням

О. М. Маринича: «конструктивна географія – це напрям географічних досліджень, метою яких є виявлення нових можливостей цілеспрямованого конструювання географічного середовища в інтересах розвитку продуктивних сил і повного задоволення потреб суспільства; оптимізації взаємодії суспільства і природи в умовах науково-технічної революції» [103]. Це визначення й тепер відображає можливості конструктивної географії у реконструкції сучасної структури містечкових ландшафтів, лише із добавкою наприкінці цитати «і в умовах ринкових відносин». Конструктивно-географічний напрям у розбудові та відновленні сучасних містечкових ландшафтів передбачає розробку загального підходу вирішення географічних завдань, створення власних теоретичних моделей формування наукових уявлень і концепцій пізнання закономірностей функціонування містечкових ландшафтів, участь у створенні техніко-економічних обґрунтувань їх перебудови з врахуванням сучасних негараздів та розробки прогнозів оптимізації можливих критичних ситуацій у майбутньому [177].

У селитебних ландшафтах, зокрема й містечкових, постійно приходится вирішувати суперечності між необхідністю охороняти природні ресурси і потребою їх використання. Пріоритет на вирішення цих суперечностей у містечкових ландшафтах має належати найбільш комплексному напрямку, що розглядає не окремі складові природно-антропогенного процесу, а всю систему у всій складності взаємозв'язків і взаємозалежностей, що її формують і які вона сама продукує. Вирішенню зазначених та інших проблем у процесі функціонування містечкових ландшафтів допомагає конструктивна географія і конструктивне ландшафтознавство, які розглядають містечка як об'єкти геосфери (природні утвори) і соціосфери – як утворень спрямованої діяльності людини.

При обґрунтуванні управлінських рішень у сфері соціально-економічного стану і безпеки життєдіяльності людей у містечкових ландшафтах з конструктивно-ландшафтознавчих і конструктивно-географічних позицій досліджується складний полікомпонентний об'єкт, що

включає в себе три складових: природне середовище, людей і господарство. Ці дослідження акцентують увагу, здебільшого, на пізнання просторових закономірностей явищ та процесів які зараз найбільш чітко проявляються у межах містечкових ландшафтів. При цьому складним є пізнання закономірностей розвитку, тобто еволюції містечкових ландшафтів, без чого неможливо прогнозувати їх майбутнє.

Оскільки, містечкові ландшафти відкриті утворення, їх розвиток відбувається в умовах постійного впливу зовнішнього середовища. При цьому вони здатні вловлювати тенденції майбутнього розвитку свого середовища і формувати структуру у відповідності з цим майбутнім. Це прослідковується удвох напрямках: у містечках, що розташовані далеко від міст обласного підпорядкування зв'язок з прилеглими територіями виражається в активному формуванні примістечкових зон, здебільшого за рахунок населення зникаючих сіл; у містечках, що знаходяться в межах приміських зон великих міст, це проявляються у зміні їх ландшафтної структури, зокрема насичені ландшафтно-інженерними системами, збільшенні площі населення містечок, зміни функцій, покращанні або погіршанні екологічного стану тощо.

Участь у розробці перспективних планів і схем розвитку окремих містечок Східного Поділля дали можливість чіткіше виокремити сфери впливу і завдання, у вирішенні яких можуть брати участь ландшафтознавці з метою використання своїх конструктивно-ландшафтознавчих напрацювань. Серед них:

- чітке виокремлення в натурі наявних та обґрунтування майбутніх меж містечкових ландшафтів, що будуть формуватися в процесі їх розвитку. При цьому, такі межі мають бути чіткими, обґрунтованими з природничих і суспільних позицій. Безперечно, що межі будуть різні, особливо їх ширина, наповнення та можливості змін у просторі. Особливу увагу необхідно звернути на конфліктні ситуації, що можуть виникнути при встановленні нових меж містечок у майбутньому;

- професійне врахування уже наявної або перспективної екологічної

мережі, що зачіпає не лише містечко, але і його околиці – примістечкову зону. Це важливо не лише з позиції охорони природи містечок, але й формування у подальшому навколо них рекреаційних ландшафтів, що може негативно вплинути на єдність регіональної екомережі;

- участь у розробці планів реконструкції ландшафтно-архітектурної структури містечка та примістечкових зон. При цьому навик ретроспективного аналізу формування сучасної структури містечок та можливості використання найбільш характерних їх ознак у відповідності до визначальних часових зрізів, ландшафтознавцями необхідно використати у повній мірі. Це можливо лише у співпраці з істориками та архітекторами. Збереження історичного ландшафту у сучасній структурі містечок невід’ємна складова планів їх реконструкції і одне з основних завдань ландшафтознавців;

- удосконалення заходів щодо охорони наявних, виявлення та обґрунтування, особливо у межах примістечкових зон, нових заповідних об’єктів, а також територій на основі яких у майбутньому можна буде розбудувати рекреаційні парки, зони відпочинку, кемпінги тощо;

- моніторинг сучасного екологічного стану містечка та його примістечкової зони, а також їх екологічного стану у майбутньому. При цьому особливу увагу звернути на екологічний стан ландшафтів містечка і примістечкової зони, а не лише окремих геокомпонентів – водних мас, ґрунтів, рослинності і тваринного світу, інколи мікрокліматичних умов. Врахування зарубіжного досвіду є обов’язковим, зокрема досвіду споріднених міст.

1.5. Пізнання містечкових ландшафтів: підходи, принципи і методи

Належність містечкових ландшафтів до селитебних ландшафтів дає можливість у процесі їх пізнання, активно використовувати уже наявні та апробовані підходи, принципи і методи дослідження. Однак, якщо в дослідженнях сільських ландшафтів перевага надається натуральним

чинникам їх формування й функціонування, у міських – антропогенним, то у містечкових ландшафтах ці чинники майже врівноваженні.

Містечкові ландшафти, у будь-якому стані, представляють собою цілісні природно-господарські утворення. Важливою ознакою їх пізнання є врахування як природних, так і соціально-економічних (антропогенних) чинників. Врахування перших дає можливість використовувати класичні ландшафтознавчі підходи, принципи і методи дослідження, антропогенні чинники вимагають активного застосування апарату пізнання, притаманні іншим, наближеним до ландшафтознавства, наукам.

Особливості дослідження селитебних ландшафтів, зокрема містечкових, частково розглянуті у працях науковців [31, 32, 53, 185]. Зокрема, Л. І. Воропай та М. М. Куниця з методологічних умов пізнання селитебних геосистем виокремлюють:

- об'єктивність наявної, цілісної, матеріальної системи, що склалася історично в результаті господарського розподілу праці;
- це система із взаємопов'язаною внутрішньою структурою, що знаходиться у постійному взаємозв'язку і взаємодії з прилеглими до неї системами;
- розвиток і розташування селитебних геосистем підпорядковані відповідним закономірностям [32, с. 6].

Звідси висновок: хоча й розділяємо чинники формування, а, відповідно, підходи, принципи і методи дослідження містечкових ландшафтів на природні і суспільні, їх виокремлювати у процесі пізнання цього типу селитебних ландшафтів, неможливо. Здебільшого вони використовуються сумісно, доповнюють один одного, що й дозволяє зрозуміти реальну суть містечкових ландшафтів.

Класичні підходи, принципи і методи доцільніше використовувати лише у процесі пізнання власне антропогенних містечкових ландшафтів. У структурі сучасних містечкових ландшафтів Східного Поділля їх площі й кількість незначні. Це натурально-антропогенні та антропогенні ландшафтні

комплекси, що з тих чи інших причин занедбані, або використовуються лише частково і розвиваються, здебільшого, за природними закономірностями. У містечкових ландшафтах до них відносяться русла річок й частково їх заплави, ставки і водосховища, рекреаційні ландшафти, що формуються на їх основі, не зайняті під забудову круті схили долин річок, що використовуються як парки, похідні лісові ландшафти, покинуті кар'єри тощо. У дослідженні цих ландшафтних комплексів застосовуються підходи, принципи і методи притаманні лише для їх пізнання, але у будь-якому випадку з урахуванням їх антропогенної генези. Тісний зв'язок містечкових ландшафтів з натуральними визначається не лише тим, що натуральні їх основа, але й тим, що містечкові ландшафтні комплекси часто складова натуральних ландшафтів вищого рангу.

У процесі пізнання містечкових ландшафтів Східного Поділля найбільш апробованими і доцільними підходами, з притаманними для них принципами і методами дослідження, були історико-ландшафтознавчий, ландшафтно-динамічний, ландшафтно-геохімічний, ландшафтно-біоценологічний і ландшафтно-екологічний.

Історико-ландшафтознавчий підхід поєднує матеріали археологічних, історичних, географічних і ландшафтознавчих напрацювань. Він дає змогу прослідкувати розвиток містечкових ландшафтів від початку їх зародження до сьогодення, а також є основою прогнозу розвитку селитебних ландшафтів у майбутньому. Пізнання історії розвитку не лише загалом містечкових ландшафтів, але й окремих їх структурних частин – фацій, урочищ та місцевостей дозволяє також розробити конструктивно-географічні заходи щодо оптимізації містечкових ландшафтів та вирішувати локальні і регіональні екологічні проблеми. При вирішенні конструктивно-географічних завдань стосовно містечкових ландшафтів історико-ландшафтознавчий підхід тісно взаємопов'язаний з **історико-географічним**, що дало змогу детальніше розглянути процеси антропогенізації окремих компонентів природи за історичний час функціонування містечкових

ландшафтів.

Історико-географічний та історико-ландшафтознавчий підходи у пізнанні містечкових ландшафтів вимагають надзвичайно детального аналізу опублікованих і рукописних літературних і картографічних джерел, фондів матеріалів, зокрема матеріалів археологічних розкопок, літописів, хронік, подорожніх нотаток, статистичних, воєнно-статистичних, топографічних описів, описів церковних приходів і судових справ, матеріалів будівництва житлових, комунальних і культових споруд, планів розвитку містечок тощо.

В історико-ландшафтознавчих дослідженнях містечкових ландшафтів *принцип історизму* та належні йому методи є першочерговими. Виходячи з цього, програма-мінімум вивчення містечкових ландшафтів має включати в себе створення двох крупномасштабних карт – сучасних ландшафтів і відновлених ландшафтів. При відсутності вихідних матеріалів карта відновлених ландшафтів може бути складена й в дрібнішому масштабі та в певній мірі може бути гіпотетичною, схематичною. Однак вона обов'язкова, тому що без цієї карти неможливо показати ступінь (глибину) антропогенної трансформації сучасних ландшафтів містечок. Допоміжне значення для пізнання й обґрунтування карти сучасних ландшафтів мають спеціальні карти різних типів рекреаційних, сільськогосподарських, лісових, дорожніх та інших антропогенних ландшафтів.

Містечкові ландшафти характеризуються значною динамічністю і втручання людини у хід їх розвитку може бути не лише стабільним (поступовим), але й різким. Це призводить до корінної перебудови структури і наявність лише двох карт – натуральних і сучасних ландшафтів – у пізнанні містечкових ландшафтів є недостатнім. Ці карти є лише крайніми ланками в історико-ландшафтознавчому аналізі містечкових ландшафтів. Тому *одним із головних методів відображення й аналізу динаміки та історії їх розвитку є метод історико-ландшафтознавчих ретроспективних рядів карт*, на яких знаходять відображення найбільш характерні часові зрізи у розвитку

містечок. Матеріали для складання карт і картосхем таких проміжних зрізів отримали шляхом аналізу архівних і літературних джерел, краєзнавчих матеріалів й матеріалів різноманітних організацій та установ, а також польових досліджень містечкових ландшафтів, особливо їх реліктових елементів.

Ландшафтно-динамічний підхід у пізнанні містечкових ландшафтів тісно взаємопов'язаний з двома попередніми. Цей підхід ґрунтується на теоретичній та методичній основі геофізики ландшафтів і дає змогу пізнати просторово-часові закономірності функціонування ландшафтних комплексів містечок на базі синтезу процесів і явищ у часі, зокрема причин активності сучасних натуральних і антропогенних процесів у містечкових ландшафтах.

Містечкові ландшафти – це здебільшого поєднання власне антропогенних ландшафтів й ландшафтно-технічних систем, а також залишків натуральних ландшафтів. Через це їх дослідження неможливі без сумісного аналізу. В таких дослідженнях не можна також протиставляти антропогенні й натуральні ландшафтні комплекси. *Принцип природно-антропогенного сумісництва* та відповідні йому методи є одним з найважливіших в методиці дослідження ландшафтів містечок. Ще недостатньо використовується ландшафтознавцями метод *аналізу кінцевих результатів*. У дослідженнях містечкових ландшафтів його застосовують коли відсутні або знищені вихідні матеріали, але кінцеві результати, відображені в ландшафтних комплексах. Так, в результаті пожежі, затоплення, чи ще з якихось причин можуть бути знищені архівні матеріали стосовно того чи іншого містечка. Це може бути спричинене також недосконалістю приладів або недостовірністю карт тощо. У таких випадках, аналіз кінцевого результату, що часто знаходить своє відображення у властивостях і структурі сучасних антропогенних ландшафтних комплексів, дає можливість частково виявити не лише чинники їх формування, але й прослідкувати динаміку розвитку, краще зрозуміти сучасну структуру. Часто результати такого аналізу використовують і в прогнозуванні розвитку

антропогенних процесів та ландшафтних комплексів містечок загалом.

Навіть у містечкових ландшафтах не завжди антропогенні ландшафтні комплекси можна чітко відрізнити від їх натуральних аналогів: заболочене й заросле болотною рослинністю днище піщаного кар'єру – і болото, лісонасадження – і натуральний ліс тощо. У такому випадку *метод порівняння з натуральними аналогами* дозволяє чітко побачити подібність і виявити відмінність між антропогенними ландшафтними комплексами з їх, інколи краще вивченими, натуральними аналогами, прослідкувати їх розвиток.

У просторово-часовому аналізі формування і функціонування містечкових ландшафтів Поділля, зокрема у виокремлених вище підходах, застосовувались також принципи територіальності, регіональної цілісності, комплексності та системності; методи – архівно-історичні, аналізу, узагальнення тощо, котрі детально описані в численних працях й проаналізовані В. М. Пащенком [124].

Ландшафтно-геохімічний підхід ґрунтується на положеннях геохімії ландшафтів, біогеохімії та використанні різноманітних екологічних матеріалів.

Ландшафтно-геохімічні дослідження містечкових ландшафтів є обов'язковими, й здебільшого спрямовані на вивчення міграції одного або кількох хімічних елементів та їх впливу на живі організми. Особливо це стосується містечкових ландшафтів, що розташовані у межах приміських зон великих міст, де їх хімічне забруднення, завдяки впливу міст, складає від 60 до 80 % [51]. Ландшафтно-геохімічні дослідження містечкових ландшафтів розглядались нами як один з аспектів пізнання їх екологічного стану. У таких дослідженнях застосовувались методи первинного збирання та оброблення інформації, частково методи ландшафтно-геохімічного аналізу й оцінки та ландшафтно-геохімічного картографування. Збирання різноманітної ландшафтно-геохімічної інформації здійснювалося в результаті польових ландшафтознавчих досліджень (зразки ґрунтів, рослин і вод

передавали у лабораторію Вінницької філії Укрземпроект), аналізу статистичних і фондових матеріалів відповідних установ і відомств, екологічних паспортів підприємств, даних управлінь та організацій, що контролюють екологічну ситуацію в межах Поділля. Частково у ландшафтно-геохімічні дослідження містечкових ландшафтів Поділля включено і проаналізовано матеріали їх радіаційного забруднення. Ландшафтно-геохімічні дослідження дали змогу не лише краще пізнати сучасний стан містечкових ландшафтів Східного Поділля, але й детальніше розглянути проблеми пов'язані із якістю життя і здоров'ям людей. Це, в свою чергу вивело на часткове використання (разом з медиками) *медико-географічного підходу* в дослідженні містечкових ландшафтів, особливо при складанні медико-географічних карт різних захворювань жителів містечок.

Ландшафтно-біогеоценотичний підхід. Зародження і функціонування будь-якого містечка призводить до зміни чи формування не лише окремих біогеоценозів, але й часто, біогеоценотичних систем більш високого таксономічного рангу. В ландшафтно-біогеоценотичних дослідженнях стабільна увага приділялась стану рослинного покриву містечкових ландшафтів на різних етапах їх розвитку, що використано при характеристиці відповідних селитебних ландшафтних комплексів. Загалом, розвиток селитебних біоценозів у містечках частково підпорядкований зонально-географічним закономірностям, зі збереженням тісних зв'язків між властивостями антропогенних ґрунтів і характером сукцесійної динаміки рослинності. Напрямок сукцесійних змін містечкових біогеоценозів і швидкість їх формування є різним та залежить від особливостей і стану інших геокомпонентів, зокрема мікро- і мезоформ рельєфу, ґрунтів (ґрунтосумішей), водного режиму і мікроклімату. Серед них на особливу увагу заслуговують дослідження направлені на виявлення фізико-хімічних властивостей ґрунтоутвірних порід та ґрунтів, їхнє просторове поширення і динаміку. Мало, поки що, вивченими є тваринний світ і мікроорганізми та особливості мікроклімату містечкових ландшафтів.

У процесі пізнання містечкових ландшафтів використовувались також методи, що застосовуються при вивченні інших антропогенних ландшафтів. Зокрема, при дослідженнях городніх урочищ, часто використовувались методи ґрунтознавства, агрофітоценології, дорожніх ландшафтів – геохімії, рекреаційних – методи медицини, біології тощо. Загалом, специфіка дослідження містечкових ландшафтів диктує двоплановість порівняльного аналізу їх компонентів та ландшафтних комплексів: з одного боку – ступінь їх селитебності по відношенню до попередніх натуральних або інших антропогенних ландшафтів, з іншого – зміни, що зумовлені впливом та взаємодією між ними і прилеглими ландшафтами.

Узагальнена схема пізнання містечкових ландшафтів регіону показана на рис. 1.3, натурні ділянки дослідження містечкових ландшафтів Поділля представленні на рис. 1.4.

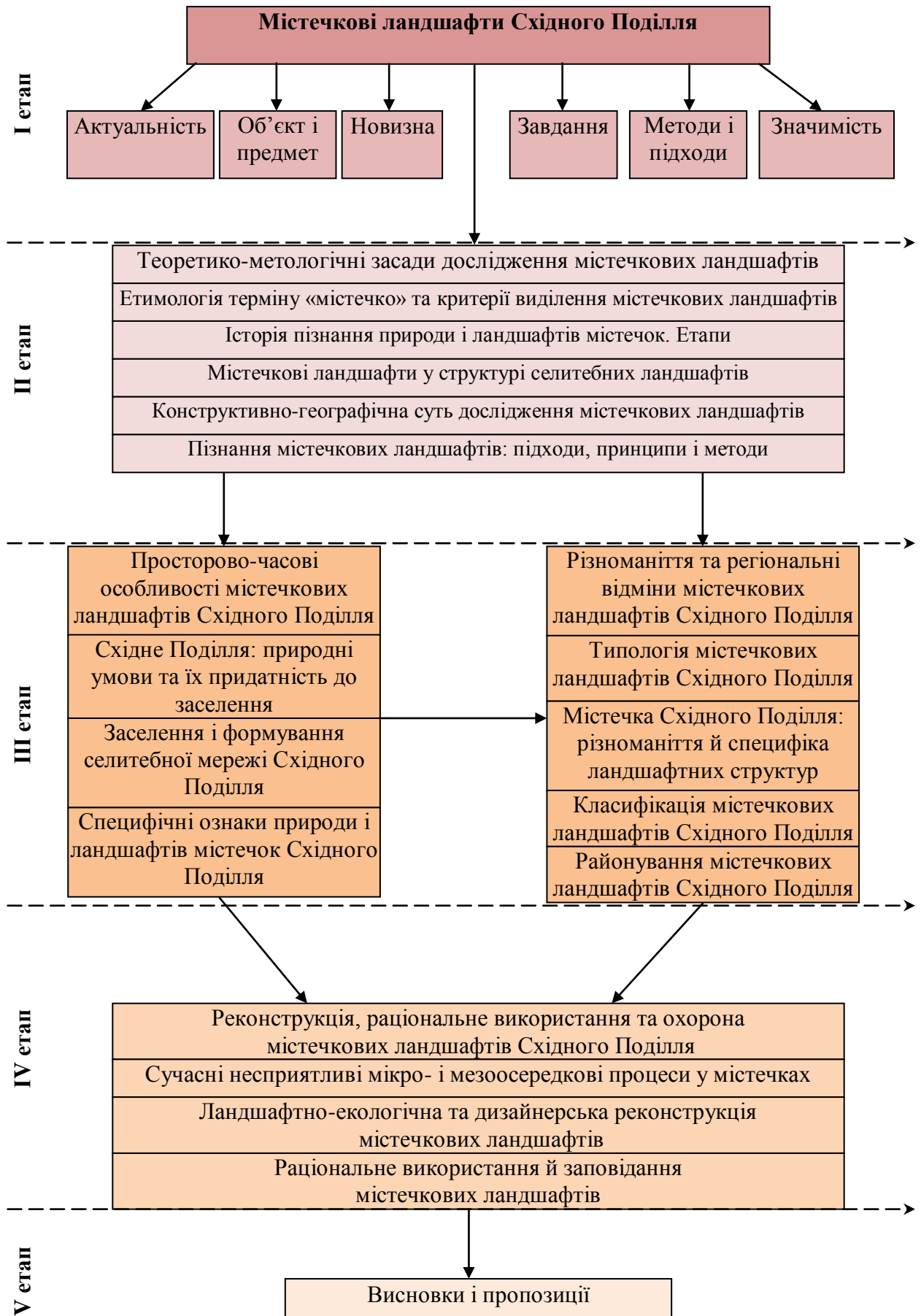

Рис. 1.3. Узагальнена схема пізнання містечкових ландшафтів *

*Розроблено та складено автором

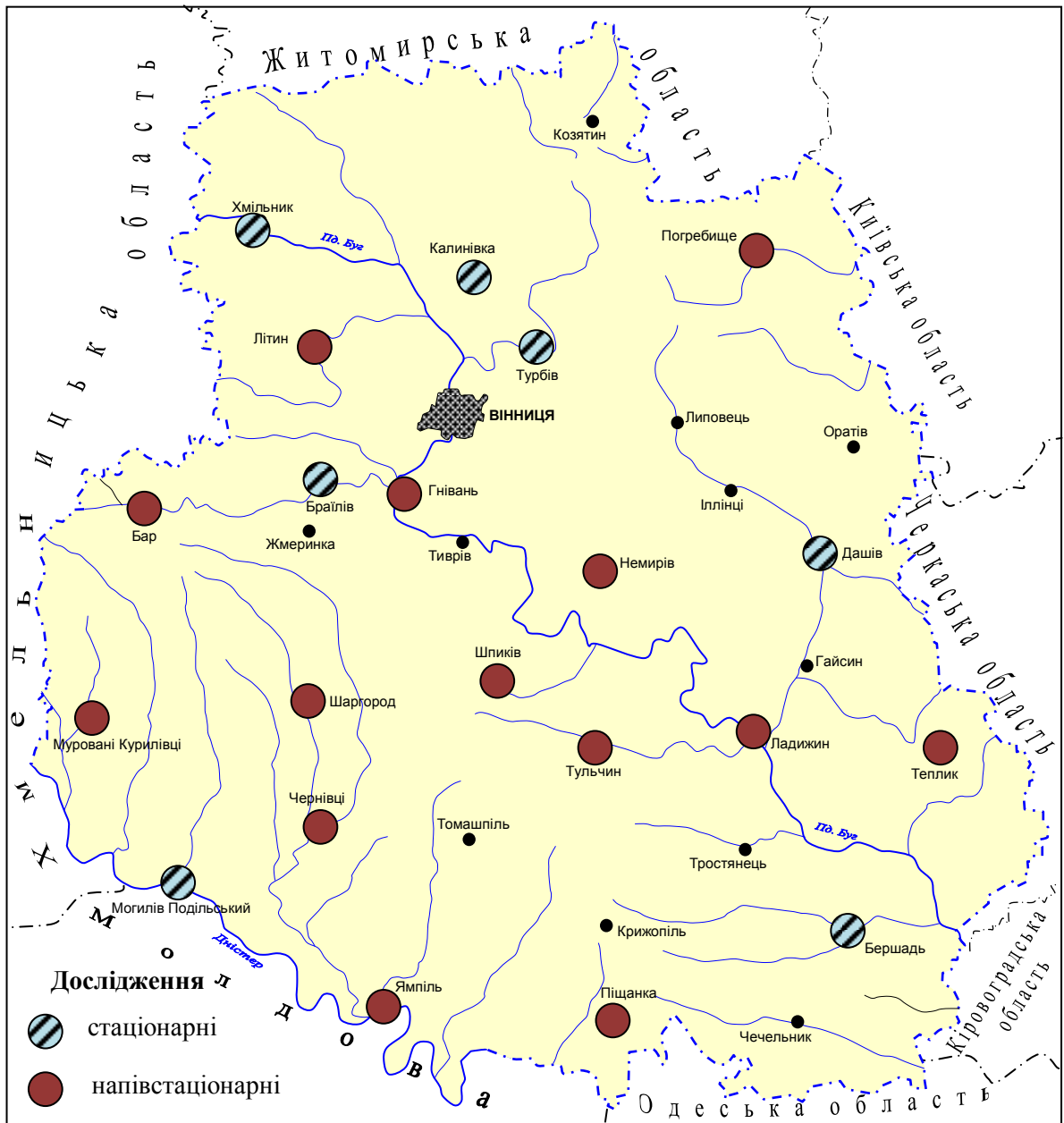

Рис. 1.4. *Натурні ділянки дослідження містечкових ландшафтів*

**Складено автором*

*Східного Поділля**

Висновки до 1 розділу

У зв'язку з тим, що містечкові ландшафти у структурі селитебних виокремленні лише на початку XXI ст., не має чіткого розуміння понять «містечко», «містечковий ландшафт», а також не обґрунтовано основні критерії виокремлення містечок. Запропоновано критерії: залежність від попередніх натуральних ландшафтів, наявність чітко вираженого центру,

специфічної структури та ін. Ці особливості призвели до формування своєрідної структури ландшафтів містечок, пізнання якої проходило упродовж чотирьох етапів: початкового (до XIX ст.), історико-природознавчого (XIX – 20-ті роки XX ст.), краєзнавчого (30 – 80-ті роки XX ст.), ландшафтознавчого (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Етапи різні за проміжками часу та змістом, однак реально відображають процес становлення містечок Східного Поділля та формування їх сучасної ландшафтної структури.

Містечковий ландшафт – це селитебний ландшафт, що сформувався у процесі історичного розвитку містечкового способу господарства. З притаманних для нього ознак, визначальними є: краще ніж у містах «віддзеркалення» у сучасній структурі натуральної основи їх формування; наявність центрів у ландшафтній структурі; залежність ландшафтної структури від етносів, які заселяли і розбудовували містечко; наявність підземного горизонту антропогенних комплексів; виокремлення передмістя; належність до групи каркасних антропогенних ландшафтів тощо.

Участь у розробці перспективних планів і проектів розвитку містечкових ландшафтів Східного Поділля показує, що всі виділені специфічні ознаки містечкових ландшафтів необхідно враховувати у процесі їх подальшого розвитку і реконструкції. Найкраще це зробити у рамках нового напрямку в структурі селитебного ландшафтознавства – містечкового ландшафтознавства. При цьому важливим є врахування парадинамічних і парагенетичних зв'язків містечок з прилеглими ландшафтами, що призводять до формування примістечкових зон.

Сумісний конструктивно-географічний розгляд проблем містечок і їх примістечкових зон дасть можливість ясніше вирішувати управлінські завдання й, особливо, екологічні проблеми та проблеми охорони природи містечкових ландшафтів, краще використати їх можливості у збереженні та розбудові регіональних екомереж.

Серед напрямів де можна застосувати конструктивно-ландшафтознавчі

напрацювання у процесі раціонального розвитку містечкових ландшафтів такі: обґрунтування їх сучасних та майбутніх меж; узгодження природоохоронних заходів з регіональною екомережею; розробка планів ландшафтно-архітектурної структури містечок; моніторинг сучасного екологічного стану.

Аналітичний огляд наявних літературно-картографічних джерел та власний досвід дають можливість зробити висновок, що у процесі пізнання містечкових ландшафтів доцільно застосовувати як класичні, так і специфічні підходи, принципи і методи дослідження. Серед специфічних на особливу увагу заслуговують принципи історизму, сумісного аналізу природних і суспільних явищ та інші; методів – ретроспективного аналізу, генетичних рядів карт, адаптації тощо.

Результати досліджень опубліковано автором у працях [18, 20].

РОЗДІЛ 2

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МІСТЕЧКОВИХ ЛАНДШАФТІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

2.1. Східне Поділля: природні умови та їх придатність до заселення

Етимологія слова «Поділля» розглянута у численних публікаціях [8, 10, 30, 54, 172]. Автор притримується погляду, що назва Поділля закріпилася з XIV ст. після загарбання та поділу, розділу сучасних земель західних регіонів України між феодальною Литвою, Польщею і частково кримськими татарами (рис. 2.1).

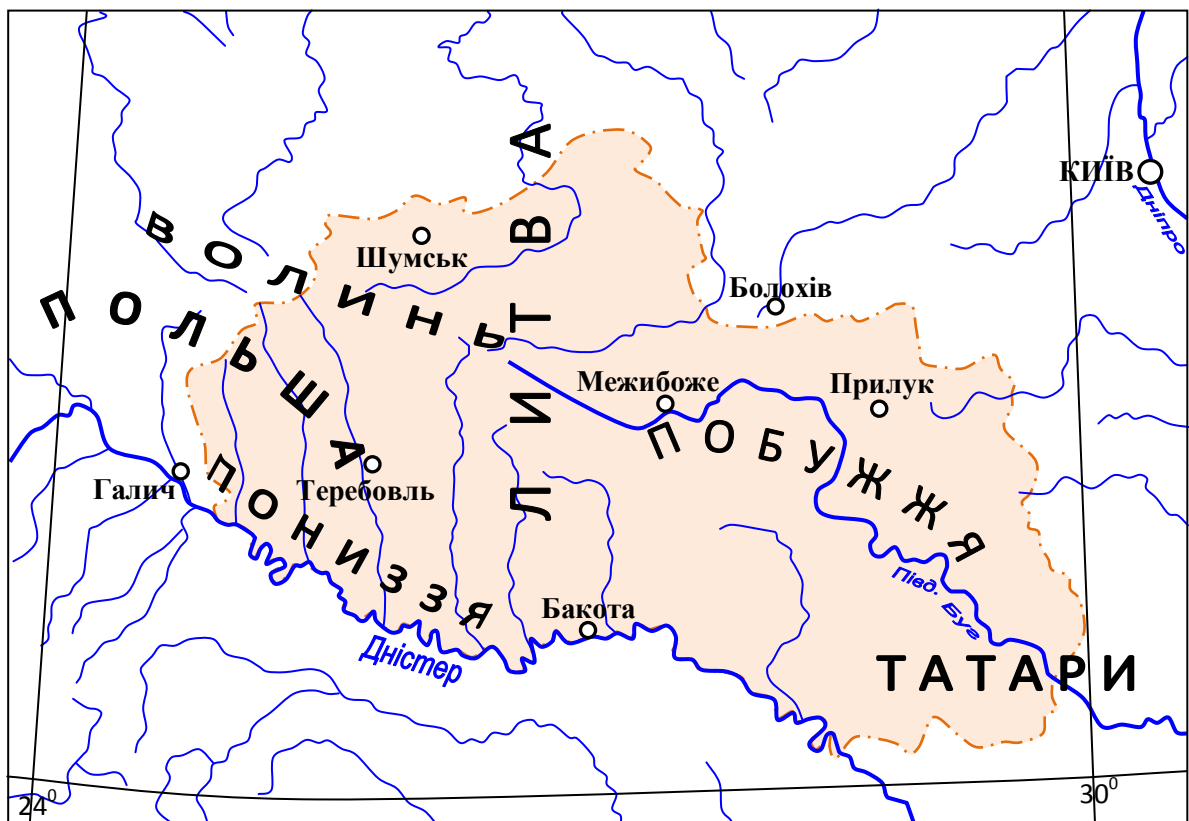

Рис. 2.1. Поділля в XIV ст. (масштаб 1:3 000 000) [54]

Землі Пониззя, Буго-Дністерського межиріччя та Верхнього і Середнього Побужжя отримали єдину назву – Поділля [54]. У подальшому історія неодноразово підтверджувала справедливість і правдивість назви регіону «Поділля». У 1430-1434 рр. Поділля відійшло до Польщі, після поділу якої Західне Поділля (сучасна Тернопільська область, крім її північної

частини) включене до складу Австрії (1773р.), а Східне Поділля до складу Росії (1793 р.). До першої світової війни кордон між цими країнами проходив річкою Збруч. У межах Східного Поділля були створенні Подільське і Брацлавське намісництва, які наприкінці XVIII ст. об'єднанні в Подільську губернію (ліквідована у 1929 році). За сучасними схемами адміністративного і природно-господарського районування України, Поділля об'єднує території трьох областей – Тернопільської (Західне Поділля), Хмельницької (Центральне Поділля), і Вінницької (Східне Поділля), загальною площею 60.9 тис. км², або 10.1% території України (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Поділля в адміністративному поділі України [54]

З історико-географічного погляду Поділля – назва крайнього заходу лісостепу (зараз лісополя) України. Не випадково його історико-географічні межі трактувалися різними авторами неоднаково: від центральної частини сучасної Хмельницької області разом з лівобережжям Середнього Придністер'я до обширної території між західними кордонами України та узбережжям Чорного моря [34, 36, 42, 54]. У цьому дослідженні під Східними Поділлям розуміємо

сучасну територію Вінницької області площею 26.5 тис. км² або 4.4 % території України, кількістю населення 1 млн. 581 тис. осіб (рис. 2.3).

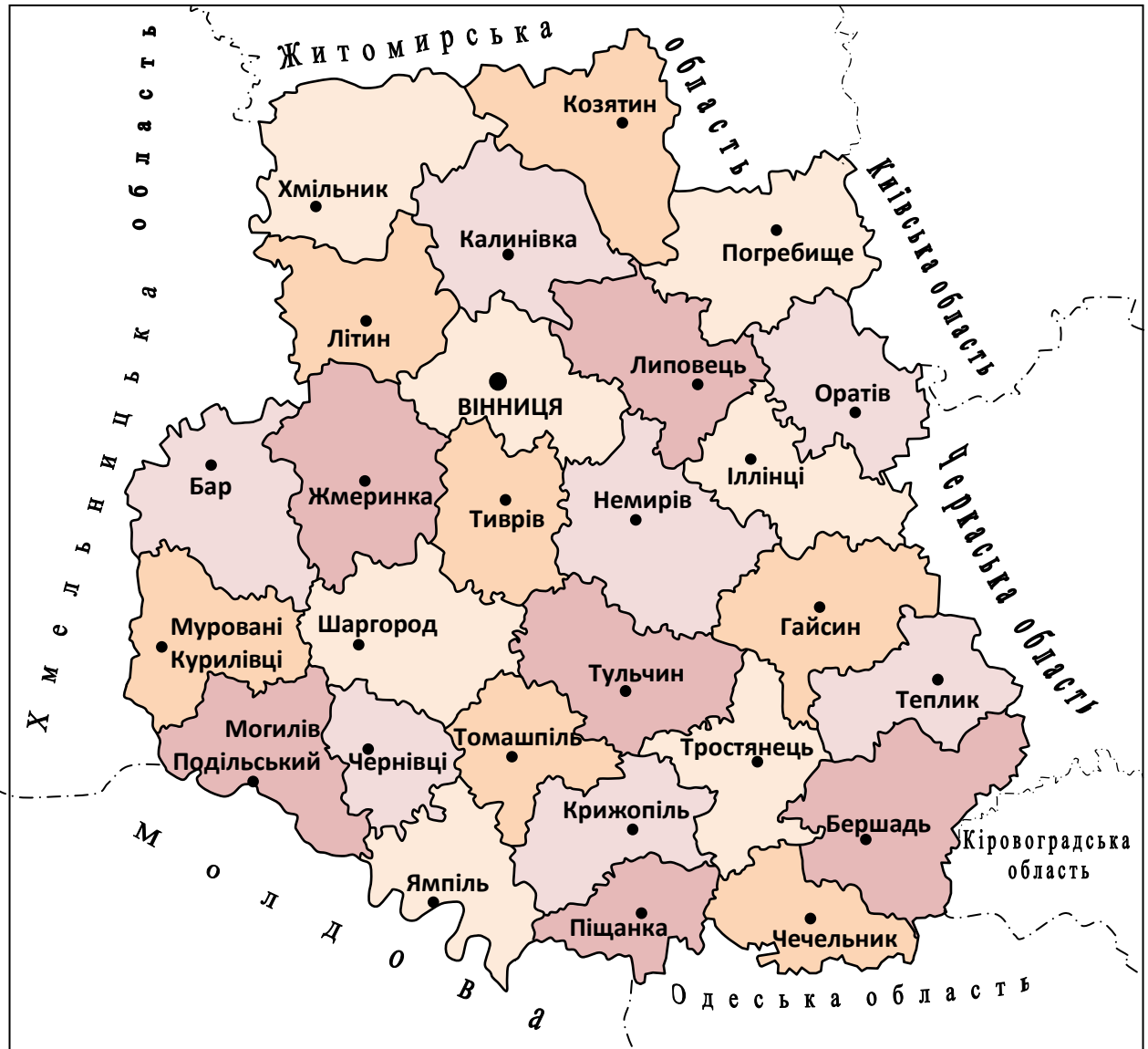

Рис. 2.3. Адміністративна карта Східного Поділля [54]

Природа і ландшафти Східного Поділля, їх придатність для заселення і формування містечкових ландшафтів. Загальні ознаки природи Східного Поділля зумовлені його просторовим розташуванням: на заході – у натуральному стані – широколисті ліси; на півночі – наближена до Полісся природа північного лісостепу; на півдні – степи Причорноморської рівнини; на сході – лісостепове Придніпров'я, природа якого відрізняється від Східноподільського. З погляду антропогенної географії та ландшафтознавства, Східне Поділля розташоване у центральному лісополі

Правобережної України [49]. Специфіка природних умов Середнього Побужжя та Східного Поділля, зумовлена їх просторовим розташуванням, найкраще показана у працях Л. І. Воропай [32] та Г. І. Денисика [54]. Наводимо лише одну цитату, що стосується Середнього Придністер'я: «Це теплий, сонячний, благословенний, густо заселений край динамічного різноманіття і контрастів» [157, с. 4]. Вигоди просторового розташування та природи Східного Поділля оцінила вже давня людина і почала заселяти цю територію ще 150 тис. років тому. Навіть після нашествия татаро-монгол, у часи середньовіччя, Середнє Побужжя, завдяки просторовому розташуванню й багатству природних ресурсів, було заселеним і знаним у країнах Західної Європи [54].

Природні умови Середнього Побужжя на всіх історичних етапах були сприятливими для заселення. Це частково розглянуто у публікаціях географів [31, 32, 54, 86, 88, 115], а також істориків та архітекторів [64, 66, 70, 80].

Серед природних чинників, що сприяли процесу заселення й формуванню селитебної мережі Середнього Побужжя варто виокремити такі:

- *своєрідні геолого-геоморфологічні умови та ресурси.* Геологічною будовою та характером розвитку тектонічних процесів зумовлені основні геоморфологічні ознаки морфоструктур Східного Поділля – Подільської та Придніпровської височин. Східне Поділля розташоване у межах двох тектонічних структур – Українського кристалічного щита (УКЩ) та Волино-Подільської плити (ВПП), що займає незначну частину його території на захід від лінії Летичів – Могилів-Подільський [54]. Український кристалічний щит складений магматичними і метаморфічними породами-гранітами, діоритами, мігматитами та гнейсами, які утворюють крупні масиви по р. Південний Буг у районі м. Вінниці та Гнівани, а також річкою Згар і в басейні р. Соб; зустрічаються в районах розвитку кристалічних порід Вінницького Придністер'я. Гранітні породи залягають неглибоко від поверхні і часто мають ландшафтотвірне значення. Волино-Подільська плита складена породами чарнокітового комплексу, гнейсами та гранітами. Їх

виходи відомі в долинах річок Жван, Лядова, Дерло.

Кристалічні породи Східного Поділля перекриті комплексом осадових відкладів, потужність яких збільшується від 0–10 м на північному сході до 1,5–2,0 тис. м на південному заході. Осадові відклади представлені різноманітними породами, серед яких пісковики, алеврити, піски і глини, вапняки, мергелі і доломіти, частково крейда, трепел і опока, зустрічається і буре вугілля [139].

Корінні породи повсюдно перекриті четвертинними відкладами. Потужність і генеза їх різні. Переважає покрив лесових порід і лесоподібних суглинків (до 30 м). Вони приурочені до покатих схилів височин і водотоків (рис. 2.4). У геологічному розрізі зафіксовано 9 водоносних горизонтів, які представлені прісними, мінеральними та радоновими водами.

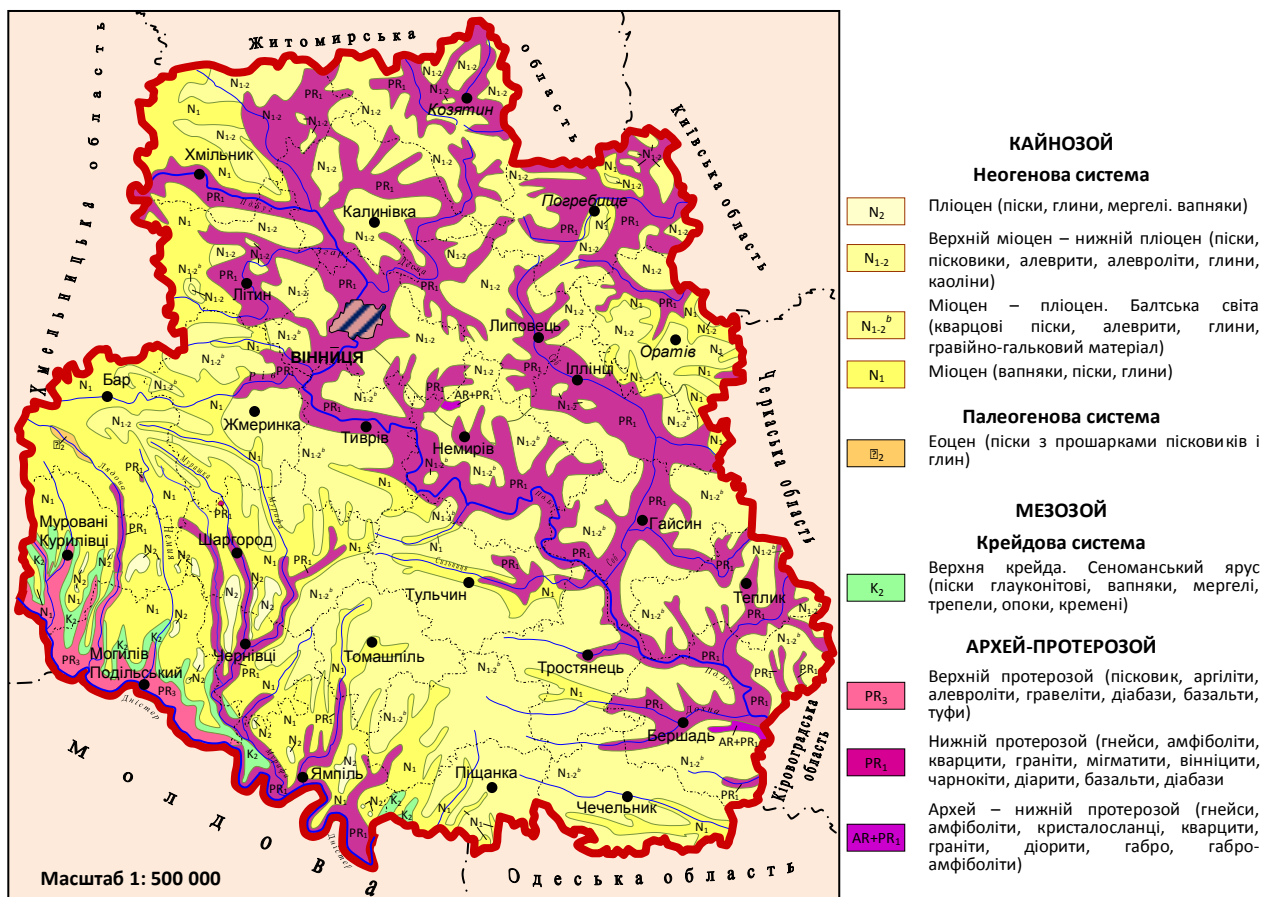

Рис. 2.4. Геологічна карта Східного Поділля [54]

Наявність різноманітних гірських порід, їх доступність сприяли широкому використанню гранітів і гнейсів, пісковиків і вапняків, пісків і глин

спочатку для побутових потреб, а потім у процесі житлового будівництва (рис. 2.5, 2.6) та промисловості (рис. 2.7, 2.8). Це суттєво інтенсифікувало процеси заселення та формування селитебної мережі Східного Поділля, а окремі містечка – Турбів, Гнівани, Рудниця, розбудували при розробках тих чи інших корисних копалин, використання підземних, зокрема радонових вод – містечко Хмільник (додаток Д).

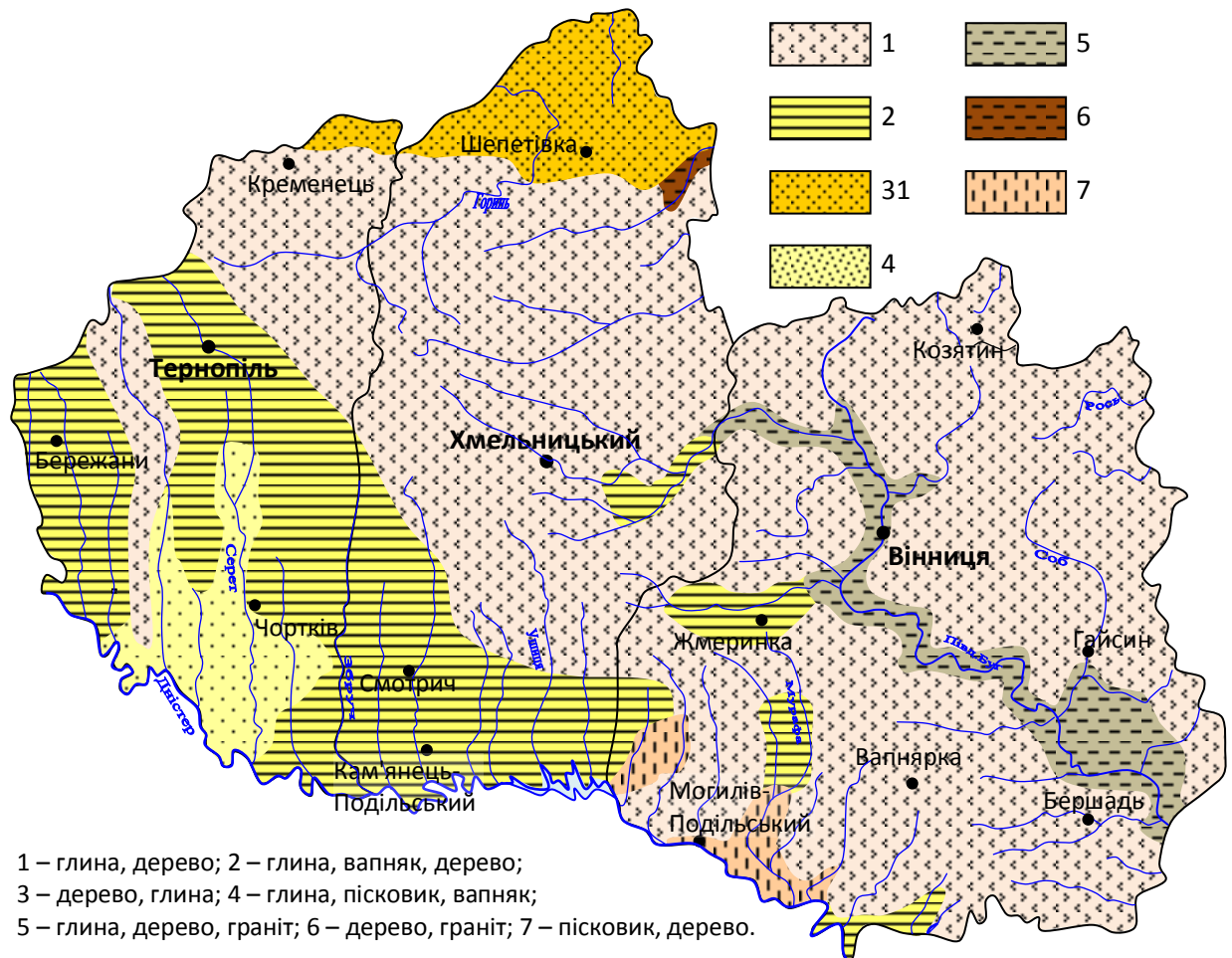
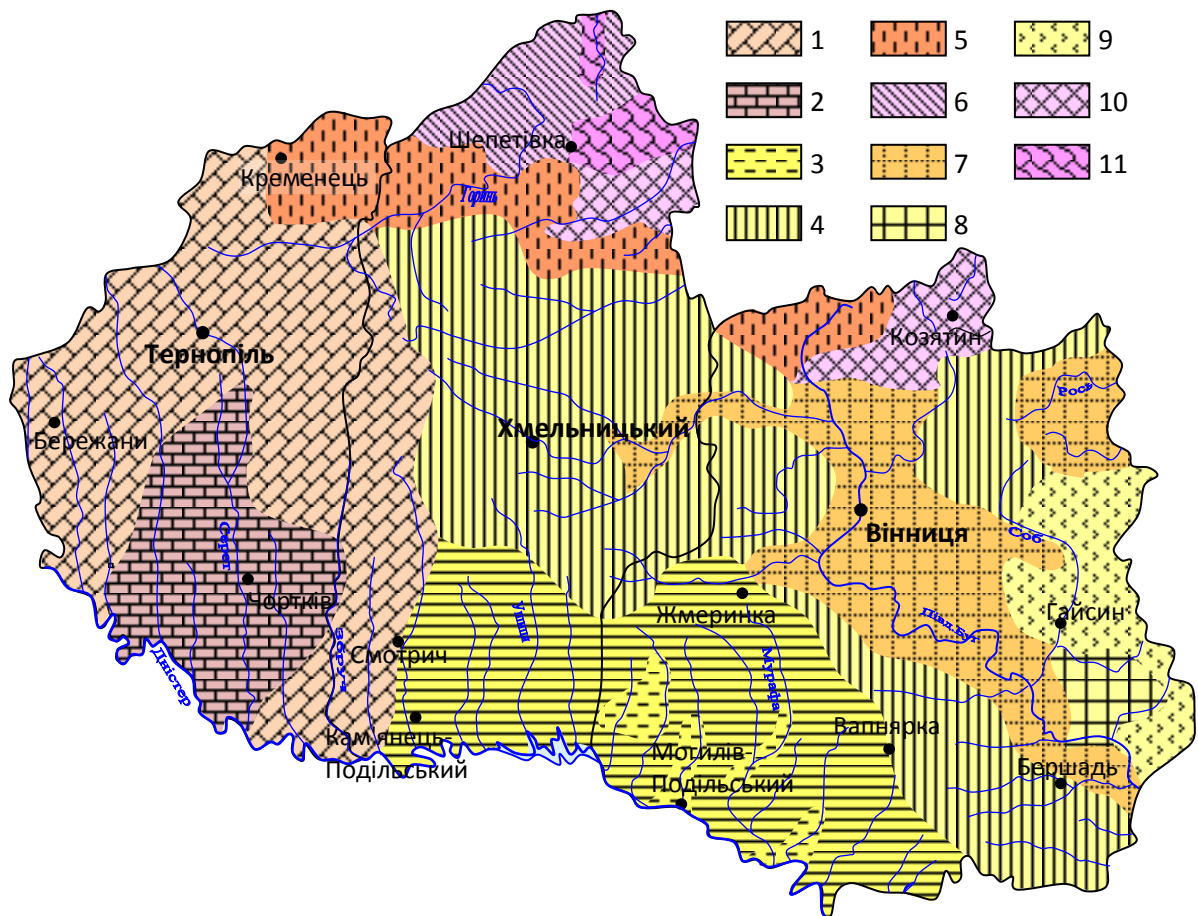

Рис. 2.5. Просторовий розподіл природних матеріалів, які використовували на Поділлі в процесі житлового будівництва на початку ХХ ст. [54]

Пластика поверхні Східного Поділля неоднорідна. Сучасний рельєф Придніпровської височини, що займає крайні північно-східні його райони, знаходиться у прямій залежності від поверхні давнього фундаменту УКЩ. Максимальна відмітка поверхні у районі села Туча Козятинського району Вінницької області (322 м) відповідає підняттям Бердичівського, а найменша

в районі с. Ставки Бершадського району цієї ж області (140 м) – пониженням Гайсинського блоків. У рельєфі переважають цокольні денудаційні підвищенні рівнини, схили яких ускладненні балками та ярами [146].

1 – вапняк, цегла; 2 – вапняк, пісковик, цегла; 3 – пісковик, цегла, вапняк; 4 – цегла, граніт;
 5 – цегла (з піску і глини); 6 – цегла (пісок,глина), дерево; 7 – цегла (пісок,глина), граніт;
 8 – цегла, саман, граніт; 9 – цегла, саман; 10 – цегла, граніт; 11 – цегла (пісок), дерево, граніт.

Рис. 2.6. Просторовий розподіл природних матеріалів, які використовували на Поділлі в процесі житлового будівництва наприкінці XX ст. [54]

Подільська височина у межах Східного Поділля відповідає схилу УКЩ, що моноклінально понижується на південний захід, однак в результаті новітніх пліоцен-голоценових піднять тут сформувався інверсійний, по відношенню до давньої структури, рельєф. Максимальна відмітка поверхні – 370 м в околицях с. В. Кісниця Ямпільського району вінницької області. Значні коливання висот (до 180 – 200 м) у придністерських районах Східного Поділля, а також наявність тут оригінальних структур – Дністерського каньйону і Мурафських товтр, надають цій частині досліджуваного регіону характерних ознак передгір'я [54].

Рис. 2.7. Розробки кременю на Поділлі (40–35 тис. років до н.е. – кінець II тис. до н.е.) [54]

У залежності від особливостей розвитку морфоструктур річкової долини у межах Східного Поділля мають неоднакову будову. На Середньому Побужжі і північно-східних районах вони неглибокі, з покатими схилами, широкими, часто торф'янистими, днищами, виокремленими до трьох терас. У Придністер'ї долини річок врізані, каньйоноподібні, заплави вузькі або зовсім відсутні; фрагментарно виділять шість-сім терас [146].

Пластика поверхні будь-якого регіону завжди мала суттєве значення у розвитку процесу заселення та формуванні селитебної мережі. Це простежується з найдавніших часів і до сьогодення [54]. В. П. Семенов-Тянь-Шанський зазначав, що розселення слов'ян на Поділлі зумовлене розгалуженою річковою мережею, а якщо враховувати землеробський характер слов'янської колонізації, то «формування селитебних ландшафтів і розселення відбувається

не лише у долинах річок, а й на вододілах» [158, с. 12].

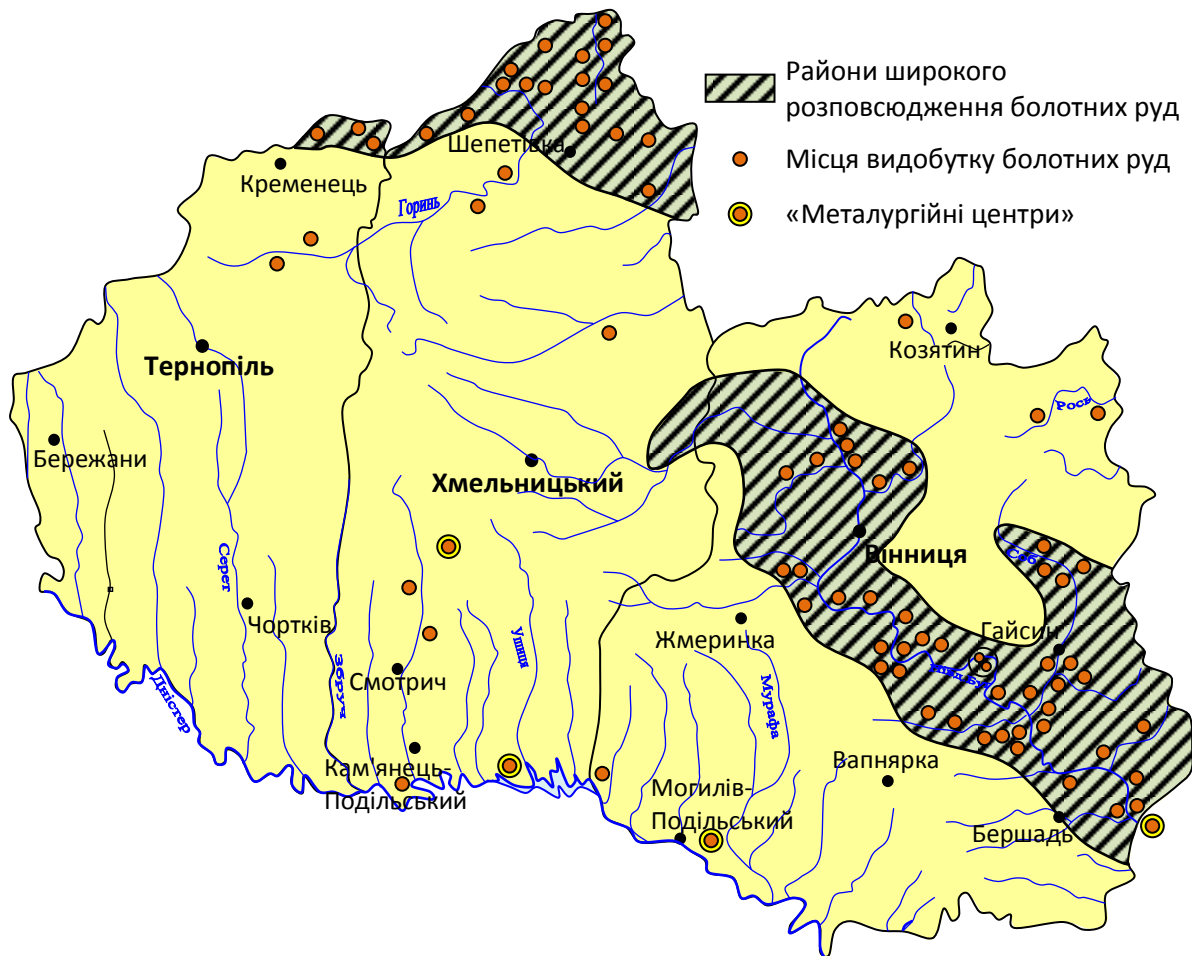

Рис. 2.8. Розробки болотних руд на Поділлі (кінець II тис. до н.е. – XII ст.) [54]

Глибиною розчленування поверхні та формами рельєфу (круті «стілки», миси, урвища, останці) зумовлено, переважно, й будівництво оборонних споруд, що часто були центрами містечок, а наявність покатих схилів та рівнинних ділянок терас, або вододілів визначали конфігурацію та структуру селитебних кварталів. Приуроченість містечок до глибоких долин і річок, їх вигинів та закрутів, численних мисів піднятих на десятки метрів над заплавами є цілком логічним. Ці форми поверхні надавали частково захист від завойовників. Зокрема, тип мисового укріплення отримав назву «односторонньої фортеці» і є найтипівішим для Східного Поділля. До нього належать замки, фортеці та оборонні храми Буші, Озаринців, Стіни, Бару, Брацлава, Вінниці, Хмільника та інших;

- помірно-континентальний теплий і вологий клімат, сприятливий для

життя населення та наявність щільної мережі річок, що водозабезпечують Східне Поділля. Розташування східного Поділля у західному районі середньої атлантико-континентальної кліматичної області і достатньо висока гіпсометрія поверхні визначили дещо менший, ніж у сусідніх районах, запаси термічних ресурсів, підвищену зволоженість та нижчий ступінь континентальності клімату [74]. Величина сумарної сонячної радіації складає 4300-4500 МДж/м²; середньорічні температури змінюються від +7,5 до +6,5°C, тобто на 2 – 2,5° нижчі, ніж у більш східних районах лісополя України (рис. 2.9).

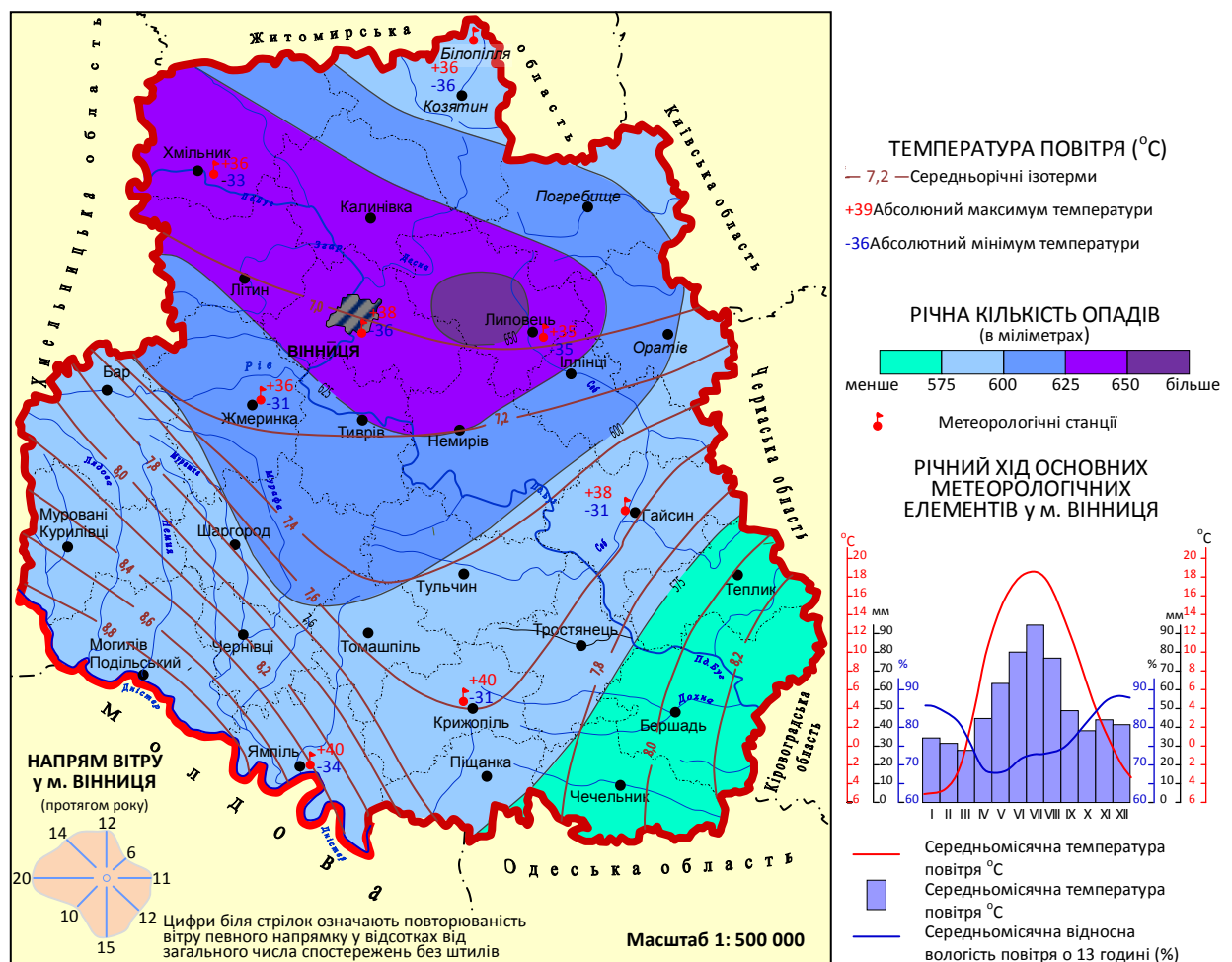

Рис. 2.9. Кліматичні ресурси Східного Поділля [54]

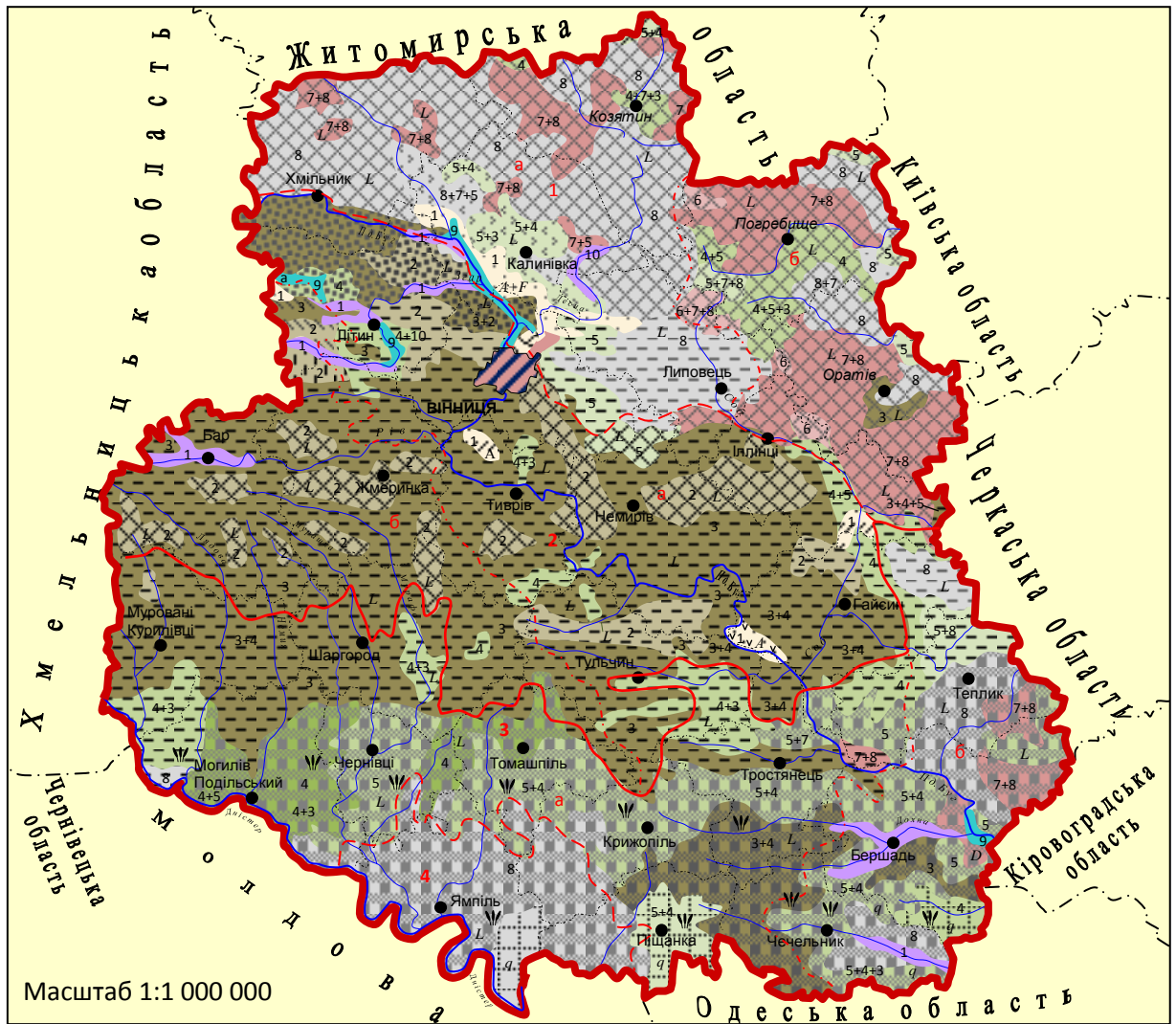
Переважаючи західні повітряні маси пом'якшують добові і річні температури, сприяють випаданню значної кількості опадів – 450–550 мм/рік, що вище середньої зональної норми [74]. Співвідношення тепла і вологи (1,2–1,0), необхідна кількість активних температур сприяють вирощуванню на

Східному Поділлі основних видів сільськогосподарських культур та розвитку садівництва й овочівництва. Завдяки сприятливим кліматичним умовам поширеною на Східному Поділлі була і є вільна забудова, де майже не враховуються кліматичні особливості та регіональні їх відміни. Зокрема, житлові будинки у містечках розташовуються на значній відстані від вулиці [133, с. 238], переважають садові та декоративні насадження тощо.

Пластика поверхні та кліматичні умови сприяють розвитку на Східному Поділлі відносно щільної гідромережі – 0,36–0,40 км/км². Річки належать до групи рівнинних: падіння змінюється у межах 0,2–0,5 м/сек, Придністер'ї – до 4 м/сек. Основна частина річного стоку припадає на весну – 40–55 %. Вода у річках доброї якості, переважно гідрокарбонатно-кальцієвого складу, придатна для пиття, зрошення, заправки машин, однак не придатна для парових котлів [54].

Щільна гідромережа сприяла приуроченості містечок Східного Поділля до річкових долин, особливо до злиття двох і більше річок. Зокрема Брацлав розташований при злитті річок Південний Буг та Пуцівка; Могилів-Подільський – річок Дністер, Немія, Дерло; Бар – річок Рів та Рівець тощо. Часто річки були й частиною фортифікаційної системи містечка;

- *різноманіття ґрунтового-рослинного покриву*. Вологий помірний клімат і панування пухкого карбонатного лесу у якості підґрунтя та лісостепова рослинність зумовили характерну для ґрунтів Східного Поділля ознаку – невисокий вміст гумусу при значній потужності гумусових горизонтів. Просторово переважають різновиди сірих лісових ґрунтів та чорноземи. На цих ґрунтах розташовані міста і містечка Східного Поділля. Гарна родючість сірих лісових ґрунтів (вміст гумусу 2,5–4,0 %) і чорноземів опідзолених та звичайних (вміст гумусу до 6 %) сприяла тому, що у структурі містечок значні площі займають присадибні земельні ділянки. Різноманіття ґрунтового покриву впливало і на мозаїку культурних ландшафтів містечок Східного Поділля, зокрема організацію садово-паркових ландшафтів (рис. 2.10, рис. 2.11).

МЕХАНІЧНИЙ СКЛАД ҐРУНТІВ

- Піщані
- Світло сірі опідзолені
- Супіщані
- Піщано-легкосуглинкові
- Пилувато-легкосуглинкові
- Крупнопилувато-легкосуглинкові
- Крупнопилувато-середньосуглинкові
- Піщано-середньосуглинкові
- Пилувато-середньосуглинкові
- Пилувато-важкосуглинкові
- Легкоглинисті

ҐРУНТОУТВОРЮЮЧІ ПОРОДИ

- FВоднольодовикові відклади
- A Алювій давній
- a Алювій сучасний
- D Делювій балковий
- q Глини до четвертинні
- L Леси та лесоподібні суглинки

МЕЖІ АГРОҐРУНТОВИХ

- підпровінцій
- районів
- підрайонів

ҐРУНТИ

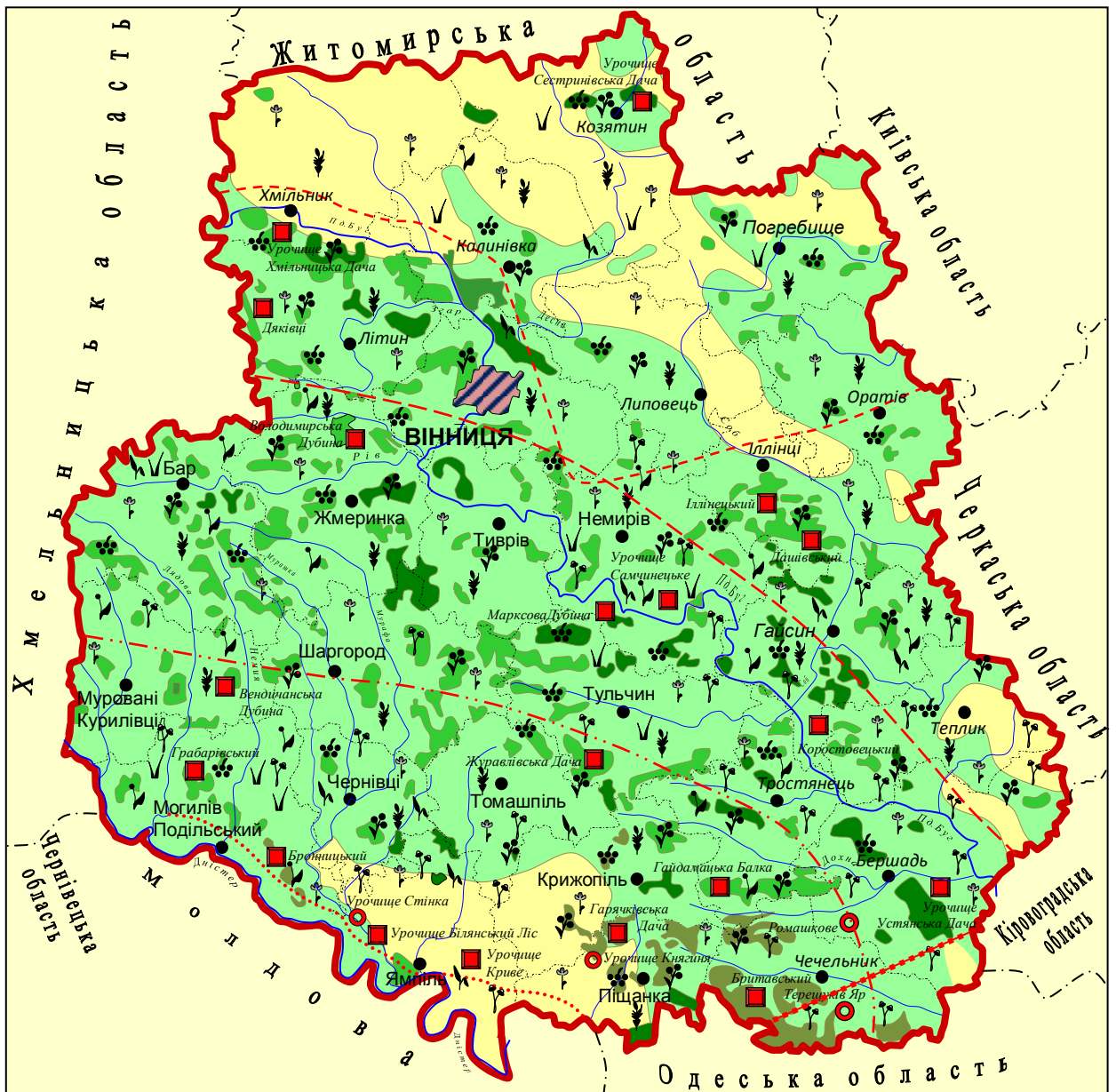
- 1 Дерново-слабо- і середньопідзолисті
- 2 Світло сірі опідзолені
- 3 Сірі опідзолені
- 4 Темно – сірі опідзолені
- 5 Чорноземи опідзолені
- 6 Темно – сірі реградовані
- 7 Чорноземи реградовані
- 8 Чорноземи типові неглибокі і глибокі малогумусні карбонатні і вилуговані
- 9 Лучно-чорноземні і лучні
- 10 Торфово-болотні і торфовища
- Мочаристі і мочарні
- 3+4 Поєднання ґрунтів (індекси типів та підтипів ґрунтів подано у порядку переваги їх у даному

ЗОНА ЛІСОСТЕПУ

ПРАВОБЕРЕЖНА ПРОВІНЦІЯ

<p>ПІВНІЧНА ПІДПРОВІНЦІЯ</p> <p>1Хмельницько-Погребищенський район
а Уланово-Липовецький підрайон
б Погребищенсько-Оратівський підрайон</p> <p>2 Центральний район
а Вінницько-Немирівський підрайон
б Барсько-Шаргородський підрайон</p> | <p>ПІВДЕННА ПІДПРОВІНЦІЯ</p> <p>3 Могилів-Подільсько-Бершадський район
а Могилів-Подільсько-Крижопільський підрайон
б Теплицько-Бершадський підрайон</p> <p>4 Ямпільський район</p> |
|---|---|

Рис. 2.10. Ґрунти Східного Поділля [54]

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

- ШИРОКОЛИСТЯНІ ЛІСИ**
- дубові з дуба звичайного
 - дубові з дуба скельного
 - грабово-дубові з граба і дуба звичайного

- СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗЕМЛІ**
- на місці широколистяних лісів
 - на місці лучних та вилугуваних степів

- ПІВНІЧНІ МЕЖИ ПОШИРЕННЯ**
- клена-явора
 - береки (горобини-глоговини)
 - дуба скельного
 - скумпії звичайної
 - липи серцелистої

ЗАПОВІДНІ ТЕРИТОРІЇ ТА ОБ'ЄКТИ

- заказники
- пам'ятки природи

ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ

- Аїр тростинний (*Acorus calamus* L.)
- Глід колючий (*Crataegus ucrainica* Pojark.)
- Бузина чорна (*Sambucus nigra* L.)
- Гірчак перцевий (водяний перець) (*Polygonum hydro Piper* L.)
- Звіробій звичайний (*Hypericum perforatum* L.)
- Деревій звичайний тисячолісник (*Achillea millefolium* L.)
- Чебрець боровий (*Thymus serpyllum* L.)
- Пам'ятки природи

Рис. 2.11. Рослинність Східного Поділля [54]

Аналіз ґрунтового покриву Східного Поділля показує, що близько 60–65 % його території у минулому була зайнята лісовою рослинністю, зараз 9,7 %. Типовими для Східного Поділля є дубові і дубово-грабові ліси. Вони приурочені до розчленованих ділянок плато, покатих схилів балок і долин річок. У лісах переважають дуб черешчатий, ясень і граб звичайні, липа серцелиста, з насаджених – сосна, ялина, каштан та інші. Ці породи дерев мали суттєве значення на перших етапах розбудови містечок Східного Поділля. Від минулого до сучасності використання окремих порід дерев прослідковується у такій послідовності: дуб-дуб-ясень-дуб-граб-сосна-вільха. Степова рослинність збереглася лише на 2–3 % території Східного Поділля. Переважно це площі непридатні для сільського господарства. Степ злаково-різнотравний. Різноманітність природних умов Поділля, порівняно м'який клімат, значна площа місцепроживання обумовлюють багатство і різноманітність тваринного світу. Окремі дослідники вважають його мішаним, оскільки складається з видів, які заселяють лісові та степові простори України. Однак, дослідження К. Татарінова свідчать про те, що тваринний світ Поділля давній, своєрідний і самостійний зоокомплекс. Тут мешкає 70 видів ссавців, майже 200 видів птахів, 12 видів плазунів, 10 видів земноводних, 36 видів риб і більше 26 тис. видів безхребетних [159].

- *неоднорідність просторової структури ландшафтів зонального, регіонального і типологічного рівнів.* Неоднорідність природних умов і ландшафтів Східного Поділля простежується з північного заходу на південний схід. У цьому напрямі міняється літогенна основа й поверхневі форми, зростає континентальність клімату, у минулому широколистолисові ландшафти переходили у лучностепові. Зараз Східне Поділля – зразок типового лісополя України [49]. На початку XXI ст. натуральних ландшафтів у межах Поділля майже не лишилось [54]. Процес їх антропогенізації розпочався з верхнього палеоліту (40-35 тис. років тому), значно посилювався з розвитком скотарства і землеробства – 8–7 тис. років тому. У VI–VII ст. нашої ери антропогенні ландшафти уже переважають у ландшафтній

структурі Поділля, а з XVIII ст. стають фоновими (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Динаміка формування антропогенних ландшафтів Східного Поділля [49]

№ п/п	Класи антропогенних ландшафтів	Підкласи	Зародження	Становлення	Функціонування в якості антропогенних
1	Селитебні	Сільські	35–40 тис. р. тому	IV–III тис. р. до н.е.	Кінець I тис. до н.е. – поч. I тис. н.е.
		Міські	VI–IX ст.	XI – поч. XIII ст.	XIV–XV ст.
2	Сільсько-господарські	Польові	VII–IV тис. до н.е.	IV–III тис. до н.е.	Кінець I тис. до н.е. – поч. I тис. н.е.
		Лучно-пасовищні	IV–III тис. до н.е.	Кінець I тис. до н.е. – поч. I тис. н.е.	Початок I тис. н.е.
		Садові	IX–XIII ст.	XVI–XVIII ст.	XIX ст.
3	Лісові антропогенні	Умовно-натуральні	IV–III тис. до н.е.	I тис. н.е.	XV–XVI ст.
		Вторинні або похідні	I тис. н.е.	XV–XVI ст.	XVIII–XX ст.
		Лісокультурні	XIV–XVIII ст.	Перша половина XIX ст.	Друга половина XIX–XX ст.
4	Водні антропогенні	Водосховища	XV–XVI ст.	Кінець XIX ст.	Друга половина XX ст.
		Ставки	Початок I тис. н.е.	XIV–XV ст.	XV ст.
		Канали	I ст. н.е.	IX–XVI ст.	Друга половина XX ст.
5	Промислові	Власне промислові	V ст. до н.е.	IX–XVIII ст.	XIX–XX ст.
		Гірничо-промислові	35–40 тис. р. до н.е.	IX–XII ст.	Друга половина XIX ст.
6	Дорожні		VI–V ст. до н.е.	IX–XVII ст.	XVIII–XX ст.
7	Рекреаційні		XVII–XVIII ст.	XIX–поч. XX ст.	Друга половина XX ст.
8	Белігеративні	Кургани	IX–VIII ст. до н.е.	VIII–V ст. до н.е.	XIV–XV ст.
		Вали	II– поч. I тис. до н.е.	VII–V ст. до н.е.	XVII–XVIII ст.

Ландшафтна структура Східного Поділля чітко відображається і в ландшафтній структурі та просторовому розподілі розташованих тут містечок. Частково це розглянуто у працях науковців. Зокрема, зв'язок української архітектури з ландшафтними комплексами висвітлено у В. Кармазіна [73]. С. О. Царенко виділяє 10 морфологічних типів успадкованого середовища [167, с. 8–9], де враховані ландшафтні особливості території та історичні функції селитебних ландшафтів. Серед них: групи «мисових утворень» – природно укріпленні миси з ортогональним-концентричним розташуванням, які використовували для розбудови адміністративно-торгових, культових центрів та оборонних споруд; група «гористих утворень» – території давньоруських центрів, що розвивались як адміністративні, торгові та промислові центри у міжгір'ях та ін. Щодо Східного Поділля то залежність селитебних ландшафтів, зокрема й містечкових, від їх природних аналогів, розглянуто у працях Л. І. Воропай та М. М. Куниці [32]. Ці науковці розробили типологію селитебних ландшафтів за їх приуроченістю до певних типів ландшафтних комплексів. Серед основних типів селитебних, зокрема й містечкових, ландшафтів – долинний, яружно-балковий, плакорно-міжрічковий, «контактний» (сформувався на межі різних ландшафтних комплексів). Польові ландшафтознавчі дослідження показують, що ця типологія є найбільш придатною у сучасному пізнанні містечкових ландшафтів Східного Поділля.

2.2. Заселення і формування селитебної мережі Східного Поділля

Крім природних чинників, розглянутих у попередній главі, заселенню і формуванню селитебної мережі Східного Поділля сприяли:

- *стародавнє, активне та різнобічне освоєння багатих і різноманітних ресурсів.* Г. І. Денисик зазначає, що видобуток корисних копалин – кременю – тут (Придністер'я) розпочався з палеоліту (40–35 тис. років тому); більше семи тисяч років розвивається землеробство; упродовж двох минулих тисячоліть освоювали, по суті знищували, лісові, а з XIV ст. й

водні ресурси [54]. Як результат, на початку XXI ст. для Східного Поділля характерний високий ступінь концентрації населення, промислового виробництва, інтенсивного сільського господарства, розораності (65–80 %) території, мала (9,0–11,7 %) лісистість, майже повна зарегульованість річкових систем, незначна (7–8 %) заповідність. Переважання у виробничій сфері сільського господарства призвело до розвитку містечкових ландшафтів на фоні сільськогосподарських і сільських ландшафтів;

- *вигідне просторове розташування на шляхах активних економічних і торгових зв'язків.* Цей чинник діє постійно. Східне Поділля було і є «транзитною» територією. Як приклад – формування у V ст. до н.е. – XIII ст. мережі торгових і військових шляхів, що проходили через Східне Поділля та з'єднували між собою прилеглі і віддалені від нього регіони [50]. Зокрема, це добре відомі, однак з погляду селитебного ландшафтознавства, ще слабо дослідженні, Чорний, Татарський, Кучманський, Чумацький та інші шляхи. Вони мали суттєве значення у формуванні поселень Східного Поділля та міграції його населення. Подібні приклади можна навести упродовж всієї історії заселення і господарського розвитку регіону. На початку XXI ст. просторове розташування теж сприяє транзитності території. Східне Поділля перетинають міжнародні залізничні та автомобільні магістралі, що проходять з півночі на південь (Київ – Одеса) та зі сходу на захід (Харків – Львів), експортні трубопроводи, лінії електропередач тощо;

- *прикордонність території та часта зміна державного статусу.* Упродовж століть Східне Поділля входило до складу численних держав – Київської Русі, Литви, Польщі, Туреччини, Росії. Окремі його райони часто були прикордонними і зазнавали нашестя. Це змушувало будувати оборонні споруди, навколо яких у подальшому формувались містечка. Східне Поділля, завдяки прикордонному розташуванню між Польщею, Росією і Туреччиною заселялось пізніше – у XVII–XVIII ст., ніж західні і центральні райони Поділля. На початку XXI ст., державний кордон, протяжністю майже 200 км річкою Дністер, розмежовує південні райони

Східного Поділля з республікою Молдова. Це зумовлює специфічні ознаки в організації структури прикордонної території, зокрема й наявних тут містечкових ландшафтів (військові й прикордонні частини, полігони, складські території, точкові оборонні об'єкти тощо).

Суттєвий вплив на просторове розташування містечок та їх ландшафтну структуру і статус мали навіть зміни внутрішнього адміністративного поділу. В результаті адміністративних поділів упродовж другої половини ХХ ст. у межах Східного Поділля 18 сіл «переросли» у містечка – Турбів, Оратів, Іллінці, Дашів, Чечельник, Піщанка, Чернівці та ін., а містечка Хмільник, Ладижин, Гайсин набули статусу міст обласного підпорядкування [59].

- *своєрідність етнокультурного складу населення*, що визначає характер взаємовідносин різних етногруп, їх традиції, особливості матеріальної культури, спосіб життя, та його відзеркалення у ландшафтній структурі містечок. Навіть на початку ХХІ ст. це простежується в особливостях матеріальних форм давніх містечок – матеріалах і прийомах будівництва, плануванні, архітектурі, фортах тощо. У ландшафтній структурі містечок Східного Поділля частково збереглися армянські, турецькі, польські, російські та єврейські (штетли) квартали (додаток Е). Окремі з них поступово відновлюють, зокрема польські та єврейські, що суттєво урізноманітнює сучасну структуру селитебних ландшафтів Східного Поділля.

Загалом, як зазначає Г. І. Денисик «просторове розташування та природні чинники на всіх етапах історичного розвитку сприяли заселенню території Поділля. Політичні та соціально-економічні чинники підсилювали, або послаблювали цей процес, але ніколи його не зупиняли і не переривали» [54, с. 61]. Регіональні відміни у заселенні та формування селитебної мережі, зокрема і Східного Поділля, зумовлені різноманітністю та значною диференціацією природних умов, а також ходом розвитку історичного процесу у цьому регіоні. Частково це розглянуто в окремих публікаціях [10,

13, 26, 32, 54].

Заселення Східного Поділля простежується з часів раннього палеоліту – більше 200 тис. років тому [32]. Селитебний «образ» пізньопалеолітичних та мезолітичних поселень – стоянок Придністер'я і Середнього Побужжя, формували куренеподібні, частково вкопані в землю, житла. Щільність населення у мезоліті сягали 1–2 особи на 100 км² [26]. Значно активніше заселення Східне Поділля проходило в епоху міді та період Трипільської культури (IV–III тис. до н.е.). За часів розвинутого трипілья у межах Середнього Придністер'я проживало, пересічно, 19 осіб на 1 км² [13, 26], на Середньому Побужжі щільність населення складала 7–10 осіб на 1 км² [26]. Заглибленні в землю житла поступово замінювали глинобитними наземними спорудами, іноді двоповерховими. В епоху бронзи (III–I тис. до н.е.) Східне Поділля Було заселене землеробсько-тваринницькими племенами, які у II–на початку I тис. до н.е. утворили праслов'янське ядро [32]. Багато пам'яток цього часу, серед яких на Східному Поділлі помітно виділяються городища і кургани, залишили після себе скіфи.

Упродовж I тис. н.е. територія Східного Поділля була заселена відносно щільно. Тут на початку тисячоліття розвивалися Зарубинецька (II ст. до н.е.–II ст. н.е.) і Черняхівська (II – VI ст. н.е.) культури. Лише черняхівських поселень тут знайдено близько 40. Це були не укріпленні, площею до 30–40 га, поселення, приуроченні до низьких терас долин річок. Поселення слов'ян VI–VII ст. уже розташовувались «гніздами» по 5–7. З початку VIII ст. спостерігається розпад общинно-родового устрою і формування феодальних виробничих відносин, які сприяли активному заселенню території Східного Поділля та зародженню *господарсько-адміністративних центрів – градів і ремісничих поселень – передвісників містечок і міст* [32].

На соціально-економічній базі феодалізму починає розвиватися селитебний процес становлення сучасної системи поселень Східного Поділля. Його розвиток проходив нерівномірно у просторі і часі (рис. 2.12).

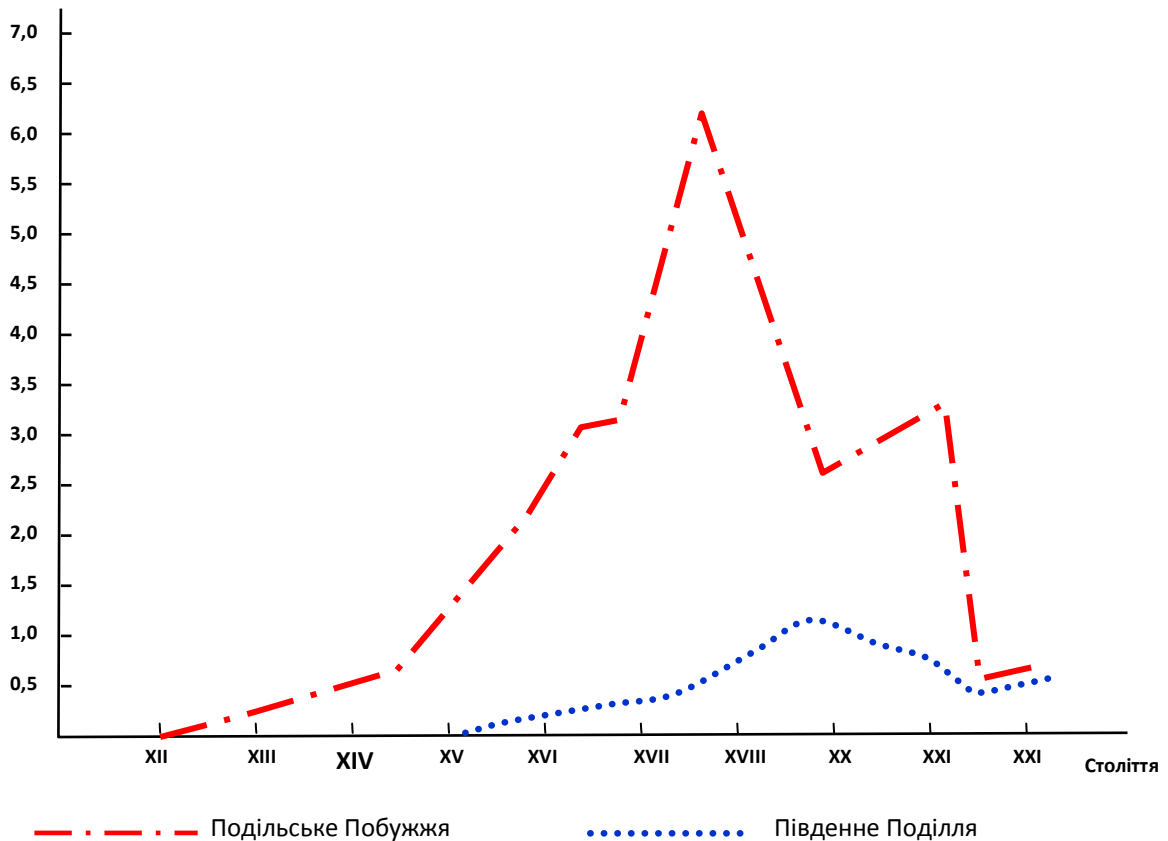

Рис. 2.12. *Інтенсивність формування селитебних ландшафтів на Поділлі*

*Складено за Л. І. Воропай [32]

У X – на початку XIII ст. у центральних і західних районах Поділля зароджуються і активно розвиваються значні за площею (до 90 га) та кількістю населення (5–10 тис. осіб) слов'янські міста і укріпленні поселення – Галич, Теробовля, Кам'янець, Смотрич тощо. На Східному Поділлі цьому процесу не давали розвиватися часті набіги степових кочівників. Тут *функціонували лише одинокі фортечні укріплення-міста (Бар, Сокілець, Брацлав, Вінниця)* в околицях яких були невеликі сільські поселення. Татаро-монгольське нашествя (середина XIII – середина XIV ст.) призвело до ще більшого знищення кількості людей і поселень у межах Східного Поділля. Однак, для захисту від набігів князі починають будувати нові та відбудовувати зруйновані поселення, *які в подальшому переростали у містечка і міста.* Це стосувалось, переважно, західних і центральних

районів Поділля. Південно-східні і східні райони були майже безлюдні. В інвентарі Вінницького замку за 1604 р. згадується лише одне село Вишня, а на південь від сучасного м. Бар лежали безлюдні, незаселені землі [54]. Наприкінці XVII–XVIII ст. не сприяли процесам заселення Східного Поділля, особливо його південних районів, й окупація Туреччиною (1672–1699 рр.) та активізація національно-визвольного руху українського народу. Спустошується та знищується значна кількість фільварків, сіл, міст і містечок. Містечко Ямпіль (Вінницька область) з великого поселення перетворилось у невеличке село. Винятком у цей час був центральний район Східного Поділля – Середнє Побужжя. Л. І. Баранович відзначає, що у Брацлавському воєводстві (з 1686 по 1711 роки нейтральна зона між Росією і Польщею) у другій половині XVII ст. було шість міст з населенням більше 6 тис. осіб, 16 міст – більше 3 тис., 8 міст – більше 2,4 тис. осіб [11]. У цей час на Східному Поділлі сформувались 45 відсотків всіх сучасних населених пунктів [32]. У подальшому, багатство природних ресурсів і наявність вільних для поселення земель без сплати податків, сприяли заселенню території Східного Поділля наприкінці XVIII та у XIX ст. Особливо цьому сприяв бурхливий розвиток капіталістичних відносин. Так, у середині XIX ст. в Подільській губернії (здебільшого територія сучасних Хмельницької та Вінницької областей) було 112 містечок, 1418 сіл, 520 слобід і майданів (сезонні поселення), 21 хутір [160]. За даними перепису 1897 р. у межах Поділля проживало 3031513 осіб [54].

Ліберальні реформи, що були впроваджені у 60–70 рр. XIX ст., призвели до значних соціально-економічних зрушень на Східному Поділлі. У містечках та селах зосереджувалася більшість підприємств, міста залишалися центрами торгівлі із слабо розвинутою промисловістю. Як результат містечка перебирають на себе функції міста і стають агромістами, що мали тісний зв'язок з сільським господарством та орієнтувались в основному на переробку і збут аграрної продукції [30]. Найпомітніше місце у фабрично-заводському виробництві містечок Східного Поділля посідали галузі

харчової промисловості і, насамперед, цукроваріння, борошномельне виробництво та винокуріння. До обробної промисловості, яка функціонувала у містечках та селах і, відповідно, не розвивалася у містах, належали також суконні, лісопильні, паперові та інші підприємства. Промисловий переворот в Україні й, особливо на Східному Поділлі, на відміну від західноєвропейського, який розпочався у текстильній промисловості, тут стартував у цукроварінні. У 1904 р. в подільських містечках було 16 цукроварень. Найбільші з них у Гнівані, Тростянці, Вендичанах, а на цукроварнях Шпикова (1844р.), Мурованих Курилівців (1842 р.) одні з перших застосовували парові двигуни [30, 54].

Перша світова, громадянська війна, у 30-х роках ХХ ст. штучний голодомор і втрати у роки другої світової війни та зменшення у зв'язку з цим природного приросту, призвели до суттєвого спаду чисельності населення та скорочення росту селитебних територій Східного Поділля у першій половині ХХ ст. Особливості заселення Східного Поділля, а також подальший розвиток селитебного процесу в 50–80-х роках ХХ ст. розглянуто в численних спеціальних дослідженнях [30, 32, 54, 59]. Їх аналіз показує, що у післявоєнні роки, внаслідок суттєвого збільшення кількості населення й поселень та інтенсивного розвитку селитебного процесу в межах Східного Поділля сформувались локальні групи та регіональні системи розселення, помітно зросли їх площі та ускладнилась внутрішня структура. Однак, з 90-х років ХХ ст. і зараз спостерігається процес зменшення кількості населення та занепаду низки сіл, особливо у віддалених від великих міст і містечок Східного Поділля. Зменшення площ, населення і загальної кількості містечок не спостерігається. Містечка у приміських зонах (30–50 км) міст обласного підпорядкування (Калинівка, Турбів, Літин), містечка-курорти (Хмільник, Немирів), приуроченні до транспортних вузлів (Козятин, Жмеринка, Гайсин), та у прикордонних (придністерських) районах (Ямпіль, Могилів-Подільський, Муровані Курилівці), а також пов'язані з розвитком туризму (Бар, Тульчин) поступово відроджуються і розвиваються.

2.3. Специфічні ознаки природи і ландшафтів містечок Східного Поділля

У структурі ландшафтів Східного Поділля містечкові ландшафти почали активно формуватися лише у XVI–XVII ст. У зв'язку з цим вони здебільшого «вписувалися» в уже наявні тут, переважно антропогенні ландшафтні комплекси. Якщо при цьому врахувати і своєрідні соціально-історичні умови розвитку Східного Поділля, то містечкові ландшафти регіону дослідження упродовж історії свого функціонування набули специфічних ознак, серед яких виокремлюються такі:

- *відображення в структурі містечкових ландшафтів специфіки фонових (сільськогосподарських, лісових і сільських) ландшафтів, які домінували у процесі розвитку містечка.* Навіть у південних придністерських районах Східного Поділля, де містечка розбудовувались у складних геоморфологічних умовах, в їх ландшафтній структурі від 35 до 62 % займають городні, садові, виноградникові, та лучно-пасовищні ландшафтні комплекси, а також парки створенні на основі наявних лісових урочищ. Чітко виділялись і приєднанні до містечок сільські селитебні ландшафти. У старих містечках (Брацлав, Шаргород) давня забудова зберегла ознаки сільських поселенських структур і зараз. Усе разом формувало специфічний «лісопольовий образ» містечкових ландшафтів Східного Поділля;

- *осередковість, як форма концентрації населення з прилеглих сільських ландшафтів.* В огляді Подільської губернії зазначено: «Кожне містечко, із своїм промисловим населенням і своїми частинами ярмарками та базарами, є звичайним торговим центром, куди для купівлі та продажу з'їжджалося все селянське населення з околиць» [114, с. 105]. Селяни з прилеглих до містечка сіл відвідували містечко не лише в «базарні» дні, але й упродовж тижня. Вони знали містечкову знать, купців, працювали на промислових підприємствах, відвідували культові заклади, численні народні та релігійні свята тощо. З іншого боку, містечко як промислово торгівельний і культурно-духовний осередок впливало на формування і структуру

прилеглих до нього сільських ландшафтів. Однак, для містечкової субкультури завжди був характерний потяг до інновацій, для сільської – перевага традицій. Цим часто й виокремлювалась осередкованість містечка та його ландшафтна структура;

- *відображення у ландшафтній структурі містечок етнографічних особливостей Східного Поділля.* По суті, східноподільські містечка – це результат середньовічної урбанізації та її специфіки. Значна строкатість етноспільнот, крім українців, поляки, росіяни, євреї, вірмени, турки, татари, молдовани та ін., що упродовж століть заселяли Східне Поділля, повністю відображена у етноландшафтній структурі селитебних, зокрема й містечкових, ландшафтів регіону. Про етнологічні особливості містечок Поділля Е. Реклю зазначає: «Городь Проскуровъ окруженный высокими холмами лежит среди болотистой равнины... тамь находятся поселения поляковъ, известныхъ подь общин именемъ «мазуровъ». Хмельникъ окружень действительно полями хмеля, а ниже въ долине Буга лежитъ богатая Винница, и еврейский Брацлавъ – некогда главный городъ большой польской провинции» [145, с. 844–845].

- *формування структури містечкових ландшафтів Східного Поділля під впливом внутрішньої колонізації регіону, розширення та укріплення упродовж тривалого часу феодального ладу на регіональному і локальному рівнях.* З цього приводу, щодо Поділля теж, М. С. Грушевський зазначав: «Польсько-жидівське місто, з його никлим житієм, пародією торгівлі і промислу, на місці інтенсивного міського життя руських часів – було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Русі» [42, с. 261]. Відповідно до «никлого» життя й «пародії» торгівлі у ландшафтній структурі містечок формувались й специфічні квартали. Це були занедбані, напівзруйновані, без озеленення жилі забудови. У містечку Липовець такий квартал функціонував до 80-х років ХХ ст., у містечках Брацлав, Браїлів (додаток Б) та Шаргород вони частково збереглися й зараз;

- *залежність ландшафтної структури містечок від регіональних*

особливостей природних ландшафтів. Ландшафтна структура містечок, що буде детальніше розглянуто у наступному розділі, північних, центральних і південних районів Східного Поділля суттєво відрізнялась між собою. Загалом, для розбудови містечок більше підходили природні умови і ландшафти південних, придністерських, районів. Цьому сприяли, як зазначалося раніше, й соціально-історичні передумови. Невипадково більшість містечок Східного Поділля зосереджено в Придністер'ї, «низькогірний» характер природи і ландшафтів якого чітко відображенні в ландшафтній структурі містечок. У порівнянні з ландшафтами містечок центрального й північного районів Східного Поділля, ландшафтна структура придністерських містечок значно різноманітніша, динамічніша, висотно чітко диференційована і краще придатна для дизайнерського оформлення;

- наявність у ландшафтній структурі містечок єврейських кварталів – штетлів. В українську мову термін «штетл» прийшов з англійської [30]. Відмінності єврейської забудови «від житла християн. зумовлені особливостями занять і побуту євреїв». Єврейські штетли, у структурі містечкового ландшафту здебільшого мали свою внутрішню організацію життєвого геопростору. Штетл – це квартал, який був відгороджений від прилеглої «чужої» території. Це досягалось щільною забудовою вулиць, спорудженням біля в'їзду до штетлу символічної брами – конструкції з дерев'яних стійок і поперечини, натягуванням мотузок уздовж кордонів штетла, а також використанням природних перепон – річки, струмка, яру тощо [83]. Штетли у містечках Східного Поділля формувались інтенсивно. Євреї будували будинки (штіблях) на перехрестях доріг, якими проїжджали на ярмарок, до церкви, до повіту. Крім корчми і заїздів з'явилися магазинчики (клейтлях), штіблях майстрових та інші споруди й містечковий ландшафт активно наповнювався своєрідними етноселитебними елементами.

Висновки до 2 розділу

Природа і ландшафти Східного Поділля упродовж століть були придатні для активного заселення, будівництва містечок і формування містечкового ландшафтів. Цьому сприяли просторове розташування регіону, своєрідні геолого-геоморфологічні та гідро-кліматичні умови, різноманіття ґрунтово-рослинного покриву та просторової структури ландшафтів. Усе разом впливало на просторове розташування (регіональне й локальне) містечок, їх ландшафтну структуру, конфігурацію, частково функції. Носієм духовної культури містечок було їх матеріальне наповнення й соціальні умови.

Аналіз архівних та історичних матеріалів показує, що зародження і навіть деякий час функціонування містечка не завжди призводили до його подальшого розвитку та формування містечкових ландшафтів. У межах Східного Поділля цей процес міг тривати десятки і навіть сотні років. VIII – IX ст. тут зароджуються перші містечка («гради»). Подальший шлях «градів» різний – одні переростають у міста (Вінниця, Брацлав), в інших «ембріональний» період затягується на століття (Бар, Хмільник), а треті (Сокілець, Селище) – взагалі зникають. Сучасна мережа містечок Східного Поділля почала активно формуватись з XVII ст.

У процесі розвитку ландшафтна структура містечок Східного Поділля набула специфічних ознак, що виокремлює їх від містечок інших регіонів. До таких відносяться: відображення в структурі містечкових ландшафтів специфіки фонових антропогенних ландшафтів Східного Поділля у структурі яких вони розвивались та етнографічних особливостей заселення регіону; чітко виражена осередковість; формування структури містечкових ландшафтів під впливом внутрішньої колонізації та її залежність від оригінальних особливостей природи і ландшафтів Східного Поділля; наявність у ландшафтній структурі містечок чітко виражених етноландшафтних елементів.

Результати досліджень опубліковано автором у працях [19, 21].

РОЗДІЛ 3

РІЗНОМАНІТТЯ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ МІСТЕЧКОВИХ ЛАНДШАФТІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У процесі виконання будь-яких наукових досліджень питання класифікації і типології є надзвичайно важливим. Однак, часто ці терміни (і поняття) ототожнюють. М. Д. Гродзинський зазначає, що «такі терміни як «класифікація», «типологія», «систематика», «таксономія» та інші по різному тлумачаться, часто перетинаються, або й взагалі вважаються синонімами [41, с. 389]. Є цікаві способи конкретизувати відміни між поняттями «типологія» і «класифікація». За Е. Б. Алаєвим *типологія* – це групування досліджуваних об'єктів за сукупностями (типами), що стійко відрізняються між собою за якісними ознаками; *класифікація* – це групування досліджуваних об'єктів за сукупностями (класами), що різняться між собою переважно *кількісними* ознаками [1, с. 115]. Таке розмежування не заперечує виокремленню типологічної класифікації. Розглянемо детальніше питання типології і класифікації на прикладі містечкових ландшафтів Східного Поділля.

3.1. Типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля

Загалом, типологічне групування селитебних ландшафтів являє собою єдиний аналітико-синтетичний процес. Він має суттєве методологічне й методичне значення, так як дозволяє виявити загальні та регіональні особливості селитебних, зокрема й містечкових, ландшафтів та їх територіальних структур. У першу чергу – це необхідно для розробки моделей територіального планування і прогнозування подальшого розвитку селитебних ландшафтів.

На початок ХХІ ст. є багато спроб типології селитебних, переважно міських і сільських ландшафтів (інколи вживається термін селитебних геосистем). Більше того, виокремлюють навіть кілька «типологічних ліній».

Особливо це характерно до суспільно-географічних вишукувань, зокрема: типологія поселень за кількістю населення, функціональна типологія, типологія поселень за місцем у територіальному поділі праці, типологія за економіко-географічним положенням, генетична типологія тощо. Однією із важливих типологічних ліній є розробка ієрархічно-структурної типології систем селитебних ландшафтів. Однак, типологія поселень (міст, містечок і сіл) як суспільно- так і природничо-географічного, особливо ландшафтознавчого напрямів, розроблена ще явно недостатньо. Більша частина типологічних схем базується на формуванні ознак, що відображають *основні функції* та величину людності селитебних ландшафтів. Переважно це стосується міських і сільських ландшафтів. Типологічних класифікацій містечкових ландшафтів, зокрема Східного Поділля, навіть за цими ознаками немає.

Вважаємо, що для вирішення різноманітних місто- і містечковопланувальних проблем, визначення характеру впливу селитебних, у нашому дослідженні, містечкових ландшафтів на природні умови і структуру ландшафтних комплексів, перспективи їх розвитку, необхідно удосконалювати наявні та розробляти типології містечкових ландшафтів *за площами ареалів, за належністю їх до ландшафтних комплексів типологічного і регіонального рівнів, типологію містечкових ландшафтів за їх планіровочно-архітектурними і етнокультурними особливостями тощо.*

Функціональна типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля.

Функціональна структура містечок (містечкових ландшафтів) активно впливає на формування специфічних, притаманним лише цьому поселенню ознак: на кількість, динаміку, склад населення, особливості виробничо-технічних та інфраструктурних систем, ступінь антропогенізації природних умов і структури ландшафтних комплексів, на стан екологічного середовища.

У межах Східного Поділля історично склалася і розвивається мережа різних типів містечкових ландшафтів – від вузькоспеціалізованих до багатофункціональних. Функціональна типологія містечок регіону

дослідження частково розглянута у працях науковців [30, 31, 32, 53]. Сучасні містечкові ландшафти Східного Поділля можна віднести до таких функціональних типів (за [32]):

- *місцеві організаційно-господарські центри*, що виконують кілька функцій – Бершадь, Немирів (додаток В), Могилів-Подільський (додаток Е 8, Е 9);
- *однофункціональні містечка* – Калинівка, Шаргород, Погребище, Гнівань, Ямпіль, Тульчин, Іллінці, Бар, Муровані-Курилівці, Піщанка.

Містечкоутворюючі функції цих типів містечок розвиваються явно недостатньо. Упродовж багатьох років структура містечкових поселень як за людністю, так і за виконуваними функціями не змінилася.

Функціональна структура містечкових ландшафтів визначає особливості ландшафто-селитебно-господарської структури містечок. Закономірності її формування дослідженні ще не достатньо і детальніше будуть розглянуті у подальшому.

Типологія містечкових ландшафтів за кількістю населення. Ця типологія повністю взаємопов'язана із попередньою – функціональною. Часто людність містечка залежить від його функцій. При кількісному підході до визначення поняття «мале місто», «містечко», як стійкого типу поселення, в Україні вважають за нижню межу 3 тис. осіб, верхню – 50 тис. осіб [59]. Звідси й різні підходи до типології малих міст – містечок. Так, Л. С. Бакалова [9] та І. М. Кодіна [78] пропонують виділяти найменші (до 10 тис. осіб), мілкі (10–20 тис. осіб), безпосередньо малі міста (20–30 тис. осіб) і напівсередні міста (30–50 тис. осіб). Це явно формальний підхід до типології містечок за кількістю населення.

Л. І. Воропай і М. М. Куниця у процесі дослідження селитебних геосистем Поділля [32] у групі міст виокремили п'ять типів серед яких : IV тип – напівсередні міста – 50–20 тис осіб, V тип: малі міста – менше 20 тис. осіб. Всі селища міського типу поділено на чотири підтипи: I – крупні з чисельністю більше 10 тис. осіб; II – великі – 10–5 тис. осіб; III – середні – 5–3 тис. осіб; IV – малі – до 3 тис. осіб. Є й інші типології. Однак, подальші

дослідження показали, та типологія малих містечок Л. І. Воропай та М. М. Куниці є найбільш вдалою для пізнання містечкових ландшафтів Східного Поділля. Вона й прийнята уцьому дослідженні.

У межах Східного Поділля кількість містечок, а відповідно й площі містечкових ландшафтів, постійно зростали. У 1939 році тут було 23 містечка, 1959 р. – 32, 1970 р. – 36, 1979 р. – 39, 1990 р. – 47. Упродовж 80-х років ХХ ст. відбулось найбільше поповнення містечкової мережі. У цей час малими містечками стають Гнівани, Іллінці, Немирів, Погребище, Шаргород, Ямпіль; селища міського типу – Бродецьке, Вендичани, Глухівці, Залізничне, Оратів, Десна. До частини з них (Іллінці, Шаргород, Липовець) були приєднанні прилеглі села. Відповідно у таких містечках зростає людність. У 90-их роках ХХ ст. процес збільшення кількості містечок і переведення сіл до категорій селищ міського типу припинився. На початку ХХІ ст. (2016) у міському розселенні Вінницької області притаманні такі ознаки: переважання *малих міст* та селищ міського типу, відсутність середніх міст, значне домінування обласного центру за демографічним потенціалом. З 18 міст Східного Поділля у 10-ти чисельність населення менше 29 тис. осіб, у 7 – від 20 до 50 тис. осіб.

Типологія містечкових ландшафтів за їх приуроченістю до ландшафтних комплексів. Ця «типологічна лінія» поки що розроблена найслабше. При її формуванні необхідно враховувати, що розташування містечкових ландшафтів у природній структурі регіону визначає:

- характер натуральних (первісних) базових ландшафтних комплексів розбудови містечкових ландшафтів, потенціал їх природних ресурсів, ступінь придатності природних умов для різних видів селитебно-промислового освоєння та життєдіяльності населення, для формування відповідної функціональної та архітектурно-планіровочної структури, конфігурації та площі містечка тощо;

- ступінь стійкості ландшафтних комплексів, їх внутрішньої структури і зв'язків по відношенню до сконцентрованого містечкового

навантаження;

- тривалість, направленість та інтенсивність зворотного впливу містечкових ландшафтів на геокомпоненти і ландшафтні комплекси своїх, сусідніх, а інколи й віддалених територій, радіус їх впливу [32].

Безперечно, що суттєвий вплив на розвиток і розташування містечкових ландшафтів, формування конфігурації розселення має природна структура регіону, її складність, диференціація, контрастність, парадинамічні і паргенетичні зв'язки тощо. Містечкові ландшафти будь-якого рангу формуються на уже наявній природній основі ландшафтних комплексів топологічного рівня, у межах фацій, урочищ, місцевостей відповідних фізико-географічних (природних) районів. Л. І. Воропай та М. М. Куниця зазначають, що «за характером приуроченості селитебних геосистем до ландшафтних комплексів у ранзі місцевості вони можуть бути згруповані у типи, до ландшафтних комплексів у ранзі урочищ – у види» [32, с. 58]. Враховуючи ці ознаки всі містечка Східного Поділля можна об'єднати у такі типи і види:

I тип – *долинних містечкових ландшафтів*. У межах Східного Поділля цей тип переважає. Там, де містечка розташовані, вони охоплюють майже всі урочища наявних тут місцевостей. У процесі розвитку містечка часто виходять за межі долин, їх новими куточками, ділянками, районами освоюються уже морфологічні елементи міжрічкових просторів. Тип долинних містечкових ландшафтів включає в себе такі види: 1 – заплавно-низькотерасовий – містечка Хмільник, Літин і Турбів, що розташовані у межах Подільських Полісь; 2 – терасовий: містечка Гнівась, Браїлів, Бершадь та ін.; 3 – схилово-терасовий – переважно містечка розташовані на берегах Дністра і Південного Бугу: Могилів-Подільський, Ямпіль, Брацлав, Тиврів.

II тип – *ярково-балкових містечкових ландшафтів*, що об'єднує два види: 1 – долинно-схиловий: містечка Чернівці, Шаргород, Копайгород, Тростянець; 2 – схиловий – містечка Муровані-Курилівці, Чечельник,

Іллінці, Оратів, Дашів.

III тип – *плакорно міжрічкових містечкових ландшафтів*, представлений одним видом: 1 – плакорно-вододільним: містечка приурочені до вододілів Дністра і Південного Бугу (Шпиків, Томашпіль, Вапнярка, Крижопіль) і Південного Бугу та Дніпра (Козятин, Погребище).

IV – *тип «контактних» містечкових ландшафтів*, сформувався на контактні місцевостей різних природних районів, відрізняється значним різноманіттям видів, виокремлення і дослідження яких ще не завершено. Це особливий тип, бо сформувався у місцях найбільшої контрастності та різноманіття природних ресурсів і екологічних умов життєдіяльності населення. Л. І. Воропай і М. М. Куниця зазначають: «Прослідковується закономірність: якщо контрастніші природні умови сусідніх фізико-географічних районів, тоді більша кількість селитебних геосистем приурочено до їх межових місцевостей» [32, с. 60–61]. До рубежів контрастностей «прив'язана» основна частина містечкових ландшафтів Східного Поділля. На межах різних природних *областей* сформувалися і функціонують містечка Хмільник, Жмеринка, Тульчин, Теплик, Китайгород і Томашпіль. У межах ландшафтних комплексів сусідніх природних районів розташовані містечка Бар, Калинівка, Липовець.

Усе разом дозволяє зробити висновок про те, що характер просторової природної структури регіону дослідження активно, хоча й опосередковано, впливає на розташування містечкових ландшафтів, на формування особливостей рисунка їх територіальних структур. Межі ландшафтних комплексів, рубежі ландшафтної контрастності являються своєрідними геоекотонами, вузлами-каркасами розвитку містечкових ландшафтів. Звідси, у процесі пізнання закономірностей формування територіальних структур розселення, при розробці схем районного планування, а також визначенні перспектив розвитку окремих містечок необхідні відповідні знання та врахування специфіки ландшафтної структури регіону. У першу чергу це стосується розбудови нових районів

наявних містечкових ландшафтів та закладки і подальшого розвитку майбутніх містечок.

Типологія містечкових ландшафтів за площею їх ареалів.

Л. І. Воропай і М. М. Куниця зазначають, що: «площа і конфігурація ареалів селитебних геосистем відображають історичний шлях їх розвитку, особливості ландшафтно-морфологічного розташування, є опосередкованим показником зрілості їх функціональної структури» [32, с. 62]. У процесі польових досліджень встановлено, що площа й конфігурація містечкових ландшафтів Східного Поділля у відповідній мірі зумовлюють напрям потоків – речовинних, енергетичних та інформаційних, а також радіус впливу містечок на природні умови своїх та прилеглих ландшафтів. Площа може бути і важливою класифікаційною ознакою.

За площею ареалів селитебних геосистем Поділля Л. І. Воропай та М. М. Куниця виокремили п'ять підгруп: I. Дуже малі – 1–5 км²; II. Малі – 5–10 км²; III. Напівсередні – 10–50 км²; IV. Середні – 50–100 км²; V. Великі – 100–200 км² [32].

При цьому зазначено, що серед міських селитебних геосистем у системі розселення Поділля переважають групи малих і дуже малих за площею ареалів містечок і міст. Вони складають 47 і 46 %. «Найбільший відсоток малих селитебних геосистем у межах фізико-географічних регіонів Вінницької області – 57 %, Тернопільської області – 47 %, у Хмельницькій – 37 %. Питома вага напівсередніх за площею ареалів міських селитебних геосистем на Поділлі незначний – 5 %, середніх – 1 %, великих – 1 % » [32, с. 63].

Безперечно, що потребують досліджень й інші «типологічні лінії» формування і розвитку містечкових ландшафтів. Серед них: рекреаційно-туристична, природоохоронна, соціально-екологічна тощо. У цьому дослідженні розглянуто найбільш важливі для подальшого пізнання містечкових ландшафтів Східного Поділля.

3.2. Містечка Східного Поділля: різноманітній специфіка ландшафтних структур

Аналітичний огляд літературно-картографічних джерел з історичних і географічних досліджень присвячених містечковим ландшафтам дає змогу зробити висновок, що їх сучасна структура має глибокі генетичні коріння. Однак у порівнянні з міськими і сільськими ландшафтами Поділля, зокрема і Східного, вона досліджена значно менше. Найбільший внесок у процес пізнання структури містечкових ландшафтів Поділля зроблено Л. І. Воропай та М. М. Куницею [32], Східного Поділля Г. І. Денисиком [50, 54] і В. М. Воловиком [30]. Проведенні упродовж другої половини ХХ ст. ці дослідження потребують суттєвих доповнень з низки причин:

- структура містечкових ландшафтів Поділля зокрема й Східного, зазначеними авторами розглядалась лише в контексті загального пізнання класу селитебних ландшафтів, а не його окремих типів;

- лише частково враховані місцеві та регіональні особливості натуральних типів місцевостей, які суттєво впливають на формування містечкових ландшафтів, зокрема Побужжя і Придністер'я;

- не приділено належної уваги впливу антропогенного чинника на формування ландшафтної структури містечок Східного Поділля, зокрема появи у їх межах таких антропогенних типів місцевостей як ставково-заплавний, кам'янистий бедленд, промислових і селитебних пустирів, також низки рідноманітних антропогенних урочищ і фацій;

- не дослідженні інфраструктурні елементи містечкових ландшафтів, які тісно взаємопов'язані з ними, однак можуть функціонувати окремо і поступово формувати примістечкову зону окремого містечка Східного Поділля: санаторії, табори відпочинку, різноманітні промислові підприємства, ферми, ранчо і навіть культові споруди.

Всі містечка Східного Поділля приуроченні, формувались і функціонують у межах річкових долин (рис. 3.1). У їх ландшафтній структурі й тепер чітко прослідковуються майже всі типи натуральних місцевостей

характерних для долин річок Східного Поділля та формування на їх основі антропогенних ландшафтних комплексів.

Рис 3.1. Містечка Східного Поділля [54]

Структура сучасних містечкових ландшафтів (рис. 3.2) Східного Поділля є своєрідним «симбіозом» сільських і міських ландшафтно-технічних систем [95]. Вона більш детально пізнається при їх ландшафтному аналізі. Особливості сучасного функціонування містечкових ландшафтів у значній мірі визначаються специфікою колишнього будівництва, яке проявляється і зараз.

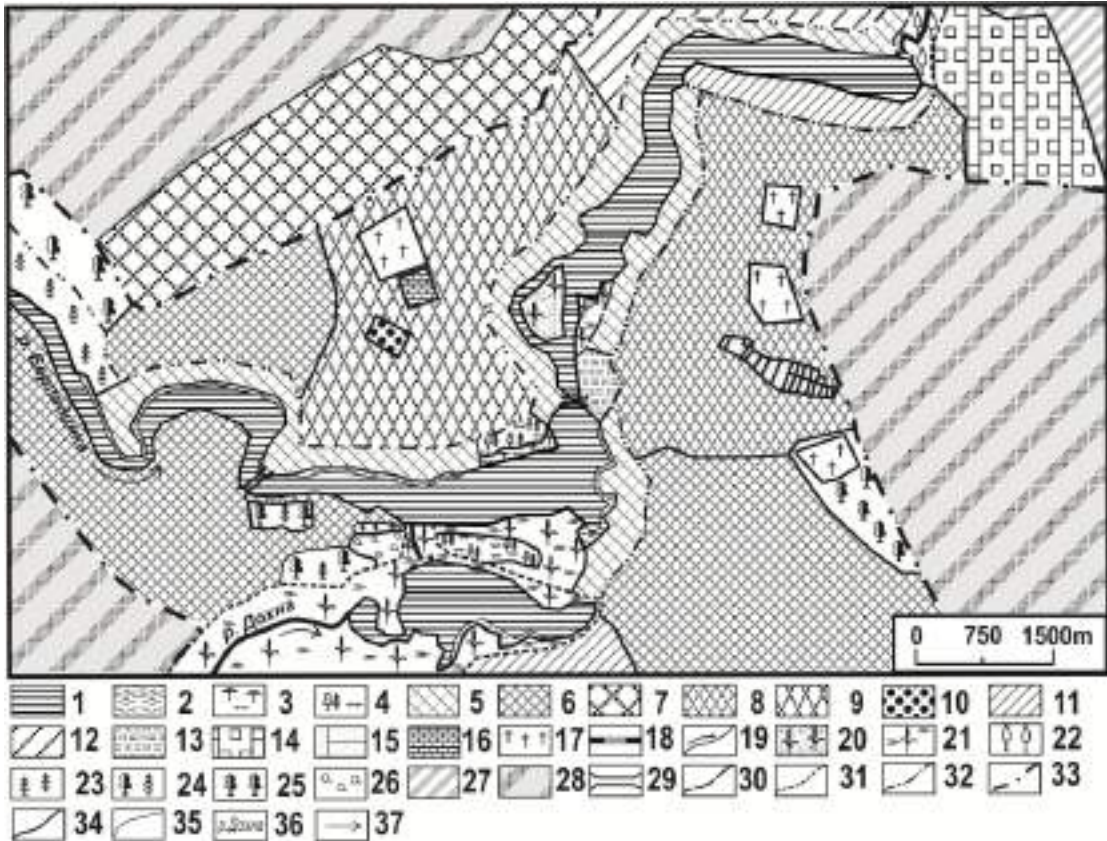

Рис. 3.2. Ландшафтна структура містечка Бершадь Вінницької обл. у долинах річок Берладинки та Дохни *

*Складено О. Д. Лавриком з доповненням автора [95]

Селитебні ландшафти. Містечкові. Водогосподарсько-рекреаційні. Ставково-заплавні. Урочища: 1 – центральне глибоководдя (глибина 2,5–3 м, швидкість течії 0,1 м/с) для риболовлі; 2 – прибережні відмілини глибиною до 1 м, зарослі водноболотною рослинністю для риболовлі. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 3 – рівні піщано-суглинисті поверхні із лучно-злаковою рослинністю на лучних ґрунтах під міськими пляжами. **Садово-паркові. Надзаплавно-терасові.** Урочища: 4 – рівні піщано-суглинисті поверхні під садово-парковими насадженнями, асфальтовими доріжками, стежками та місцями для відпочинку на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах. **Малоповерхові. Надзапласно-терасові.** Ділянки: 5 – покаті (10–12°) піщано-суглинисті поверхні під малоповерховою житловою забудовою, городами, стежками та автомобільними дорогами на ясно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах. **Схиллові.** Ділянки: 6 – слабкопокаті (4–5°) лесові поверхні під малоповерховою житловою забудовою, присадибними ділянками, стежками та автомобільними дорогами на ясно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах. **Плакорні.** Ділянки: 7 – рівні лесові поверхні під малоповерховою забудовою, присадибними ділянками, стежками та автомобільними дорогами на чорноземах опідзолених. **Різноповерхові. Схиллові.** Ділянки: 8 – слабкопокаті (4–5°) лесові поверхні під різноповерховою житловою забудовою, присадибними ділянками, стежками та автомобільними дорогами на ясно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах. **Багатоповерхові. Схиллові.** Ділянки: 9 – слабкопокаті (5–6°) лесові поверхні під багатоповерховою житловою забудовою, зеленими насадженнями, дитячими майданчиками, стежками та автомобільними дорогами на ясно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах; 10 – рівна лесова ділянка, заросла мезоксерофітною рослинністю на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах, зайнята спортивним майданчиком. **Городні. Надзаплавно-терасові.** Урочища: 11 – слабкопокаті (5–6°) піщано-суглинисті поверхні під городами на ясно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах. **Схиллові.** Урочища: 12 – слабкопокаті (3–5°) лесові поверхні під

городами на ясно-сірих і сірих опідзолених ґрунтах. **Власне промислові. Надзаплавно-терасові.** Ділянки: 13 – рівна піщано-суглиниста поверхня, зайнята спиртовим заводом і зеленими насадженнями на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах. **Схилові.** Ділянки: 14 – слабкохвиляста лесова поверхня, зайнята недіючим цукровим заводом і зеленими насадженнями на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах; 15 – слабкохвиляста лесова поверхня, помежована земляними дамбами, зайнята промисловими відстійниками. **Гаражні. Схилові.** Ділянки: 16 – слабкопокаті (3–5°) лесова ділянка, заросла мезоксенофітною рослинністю на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах, зайнята гаражним приміщеннями. **Цвинтарі. Схилові.** Ділянки: 17 – мікрогорбкуваті суглинисті поверхні, зайняті кладовищами, пішохідними дорогами та зеленими насадженнями на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах.

Водогосподарські ландшафти. Руслові. Урочища: 18 – натурально-антропогенне річище Дохни (глибина до 1 м, ширина 1,5–3,5 м, швидкість течії 0,2 м/с); 19 – нерівна алювіальна поверхня насипного острова довжиною 450 м і шириною 230 м, заросла очеретяною рослинністю на заболочених лучних ґрунтах; 20 – водопідпірні залізобетонні греблі трапецієподібної форми, зарослі різнотравно-злаковою рослинністю. **Заплавні.** Урочища: 21 – рівні зволожені суглинисті поверхні, зарослі очеретяною рослинністю на заболочених лучних ґрунтах.

Лісгосподарські ландшафти. Похідні. Заплавні. Урочища: 22 – рівні суглинисті поверхні, зарослі вербою білою, кленом ясенелистим та іншою чагарниковою рослинністю на лучних ґрунтах. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 23 – рівні піщано-суглинисті поверхні, зарослі хвойними насадженнями на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 24 – слабкопокаті (3–5°) піщано-суглинисті поверхні, зарослі хвойними та грабово-дубовими насадженнями на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах; 25 – слабкопокаті (3 – 5°) піщано-суглинисті поверхні, зарослі хвойними та грабово-дубовими насадженнями на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах; 26 – мікрогорбкуваті піщано-суглинисті поверхні із рідколіссям на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах.

Сільськогосподарські ландшафти. Польові. Схилові. Урочища: 27 – покаті (10–12°) лесові поверхні під польовими сівозмінами на ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах. **Плакорні.** Урочища: 28 – рівні лесові поверхні під польовими сівозмінами на чорноземах опідзолених.

Дорожні ландшафти. Шосейні. Асфальтово-бетонні. Ставково-заплавні. ІТС: 29 – залізобетонні ділянки мостів із шириною проїжджої частини 9–14 м на 4 підпорах у річищі.

Межі типів місцевостей. Натуральних: 30 – заплавного та надзаплавно-терасового; 31 – заплавного та схилового; 32 – надзаплавно-терасового та схилового; 33 – схилового та плакорного. **Антропогенних:** 34 – ставково-заплавного. **Урочищ:** 35 – антропогенних урочищ (антропогенних ділянок). **Інші позначення:** 36 – назви річок; 37 – напрям течії.

Змінена літогенна основа (підземні розробки корисних копалин, тунелі, підвали) стають причинами антропогенного карсту. На окремих ділянках містечок відбувається просідання ґрунтів або формування воронки і провалі. Сучасне планування території містечка підлаштовується під його колишній архітектурний стиль.

Доповнення кварталів і вулиць новими інженерно-технічними спорудами не має створювати різкого часового контрасту. За наявності ефективного блоку

управління у містечкових ландшафтах окремі мікросередки, або куточки можна оновлювати і розширювати. Вони стають місцями паломництва туристів або віруючих, спорудження значних промислових підприємств, важливих транспортних вузлів. У таких містечках покращується інфраструктура: вдосконалюється дорожнє покриття, реставрують об'єкти історико-культурної спадщини, будують магазини, автозаправні станції, готелі та ресторани.

Особливе, інколи вирішальне значення у формуванні структури ландшафтів містечок Східного Поділля має висотна диференціація натуральних типів місцевостей (рис. 3.3). Частіше це проявляється і зараз у містечках Придністер'я (рис. 3.4, рис. 3.5)

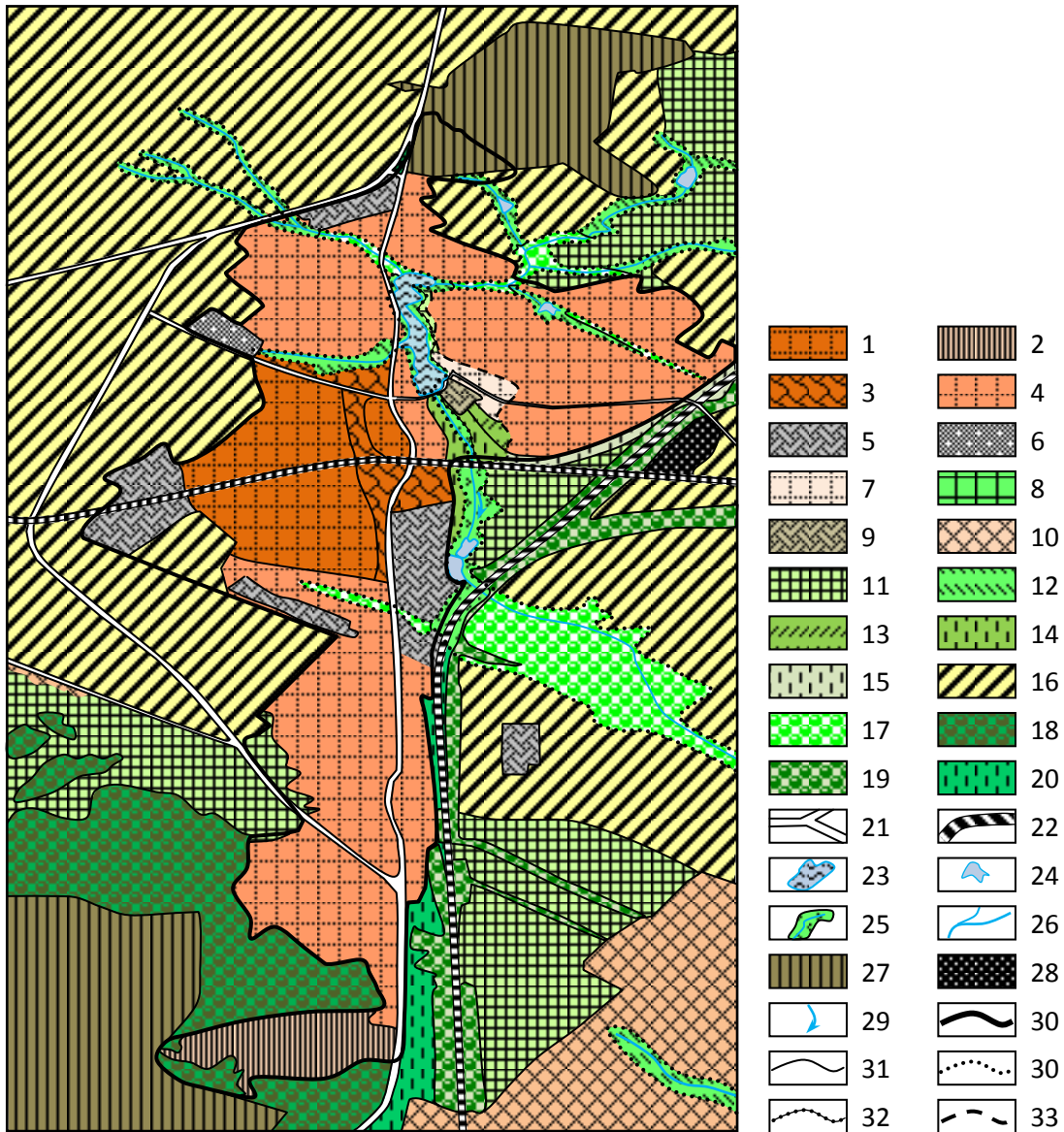

Рис. 3.3. Висотна диференціація ландшафтних комплексів м. Калинівка*
*Розроблено автором

Селитебні ландшафти. Містечкові

Надзаплавно-терасові. Багатоповерхові. Урочища: 1 – багатоповерхова забудова на рівних, алювіальних поверхнях з видозміненими чорноземними ґрунтами, здебільшого заасфальтованими; 2 – алювіальні поверхні з видозміненими чорноземними ґрунтами, здебільшого заасфальтованими, зайняті військовим містечком; 3 – алювіальні поверхні з видозміненими чорноземними ґрунтами, здебільшого заасфальтованими, зайняті адміністративними спорудами і торговими об'єктами; **Малоповерхові. Урочища:** 4 – алювіальні поверхні з чорноземними ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову; **Промислово-селитебні. Урочища:** 5 – рівні алювіальні поверхні заасфальтовані і зайняті промисловими об'єктами; **Тафальні. Урочища:** 6 – рівна алювіальна поверхня з лучною рослинністю на чорноземних опідзолених ґрунтах, зайняті під кладовище; **Схилові. Малоповерхові. Урочища:** 7 – спадисті схили надзаплавної тераси, зайняті під суцільну індивідуальну забудову; 8 – сильнопокаті (50-60°) схили надзаплавної тераси, зайняті присадибними ділянками; **Промислово-селитебні. Урочища:** 9 – штучно вирівняні схили надзаплавної тераси, заасфальтовані і зайняті промисловими об'єктами; **Сільські. Надзаплавно-терасові. Урочища:** 10 – слабкохвилясті поверхні надзаплавної тераси, перекрита чорноземами опідзоленими, зайняті під суцільну індивідуальну забудову. 11 – алювіальні поверхні з чорноземними ґрунтами, зайняті під городні ділянки;

Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 12 – перезволоженні алювіальні поверхні з лучними ґрунтами, зарослі різнотравно-злаковою рослинністю, що частково використовується під випас; **Схилові. Урочища:** 13 – сильнопокаті (50–60°) схили надзаплавної тераси, зайняті різнотравно-злаковою рослинністю; 14 – спадисті (15–17°) схили надзаплавної тераси, зайняті різнотрав'ям; **Надзаплавно-терасові. Урочища:** 15 – слабкохвилясті поверхні надзаплавної тераси, зайняті різнотравно-злаковою рослинністю, що частково використовується під випас; **Польові. Надзаплавно-терасові. Урочища:** 16 – розорані хвилясті поверхні з чорноземними опідзоленими ґрунтами, зайняті польовими сівозмінами.

Лісові. Умовно-натуральні. Заплавні. Урочища: 17 – перезволоженні алювіальні поверхні з лучними ґрунтами, зарослі вербняком та чорною вільхою. **Надзаплавно-терасові. Урочища:** 18 – хвилясті алювіальні поверхні зі світло-сірими лісовими ґрунтами, зайняті дубово-грабовими лісами; 19 – полезахисні смуги з чорноземними ґрунтами на алювіальних поверхнях, засаджені тополею, явором, кленом.

Дорожні ландшафти. 20 – неглибокі 0,5–0,7 м придорожні пониження із задернованими різнотравно-злаковою рослинністю схилами; 21 – насипні асфальтові міські дороги; 22 – залізничні шляхи.

Водні антропогенні ландшафти: Урочища: 23 – ставок, споруджений на р. Жердь, що використовується для купання і рибальства, подекуди зарослий очеретом; 24 – неглибокі (до 3-х метрів), штучно створені водойми у заплавах річок; 25 – річки, шириною до 2 м, глибиною до 1 м., зарослі очеретом; 26 – русло річки Жердь та її приток.

Белігеративні ландшафти. Надзаплавно-терасові. Урочища: 27 – хвилясті алювіальні поверхні, зайняті під військові частини.

Інші позначки: 28 – сміттєзвалище; 29 – напрям течії річки; 30 – муніципальні межі.

Межі ландшафтних структур: 31 – урочищ. Типів місцевостей: 32 – заплавного і надзаплавно-терасового, 33 – надзаплавно-терасового і силового.

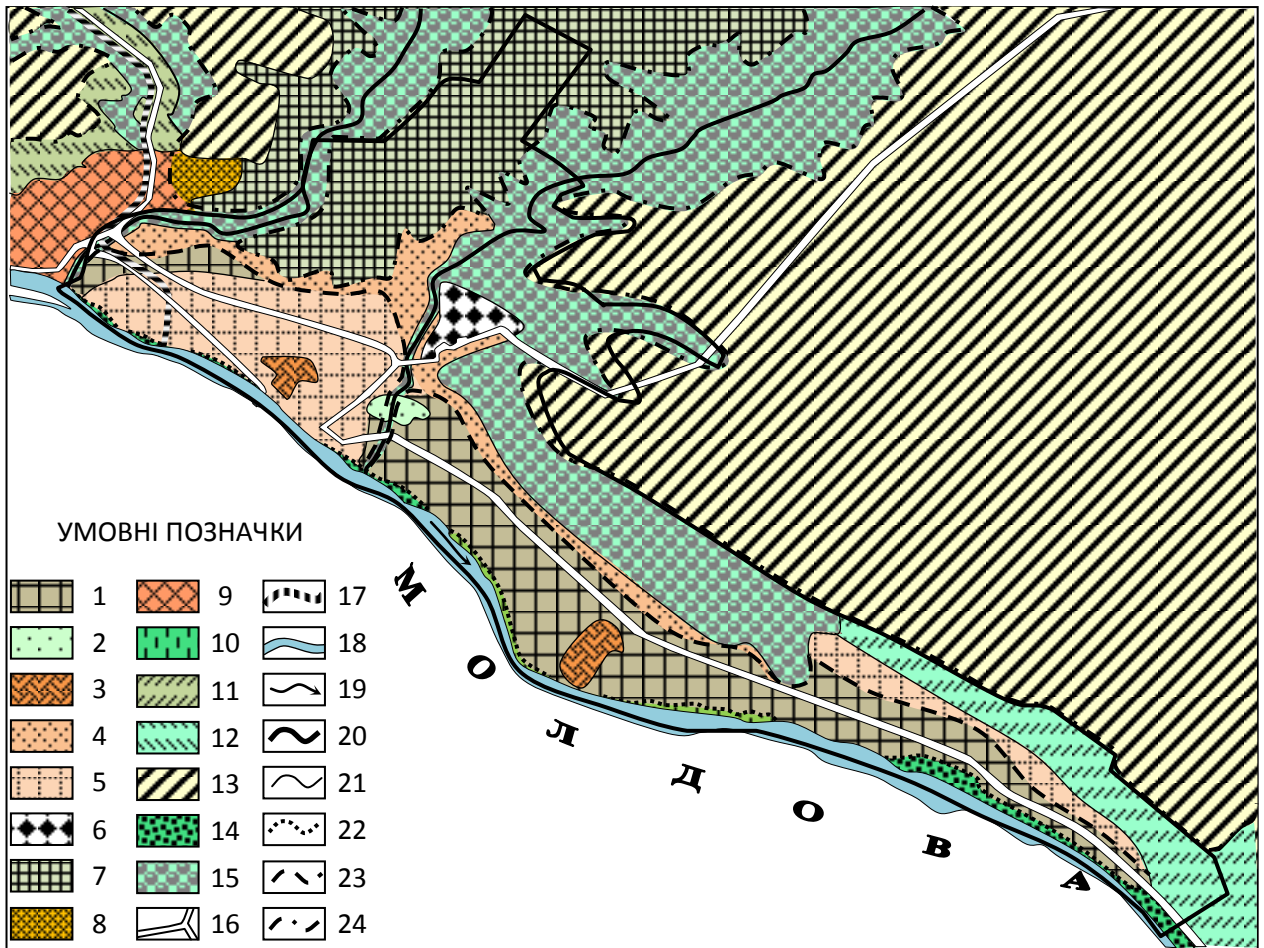

Рис. 3.4. Висотна диференціація ландшафтів містечка Могилів-Подільський*

*Розроблено автором

Селитебні ландшафти. Містечкові. Надзаплавно-терасові. Багатопверхові. Урочища: 1 – багатопверхова забудова на рівних, алювіальних поверхнях з видозміненими сірими лісовими ґрунтами, здебільшого заасфальтованих; Садово-паркові. Урочища: 2 – хвилясті алювіальні поверхні з сірими лісовими ґрунтами з насадженням широколистих і хвойних дерев, вузькими (ширина до 2 м) стежками, які використовуються для відпочинку міського населення; Промислово-селитебні. Урочища: 3 – хвилясті алювіальні поверхні заасфальтовані і зайняті промисловими об'єктами.

Схилові. Малоповерхові. Урочища: 4 – круті заліснені лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті присадибними ділянками; 5 – спадисті лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову; Тафальні. Урочища: 6 – круті, частково заліснені схили з лучною рослинністю на сірих лісових ґрунтах, зайняті під кладовище;

Сільські. Плакорні. Урочища: 7 – хвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під городні ділянки. 8 – хвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову. Схилові. Урочища: 9 – покаті схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову.

Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 10 – перезволоженні алювіальні поверхні з лучними ґрунтами, зарослі різнотравно-злаковою рослинністю, що використовується під випас; Схилові. Урочища: 11 – круті лесові схили зі змитими сірими лісовими ґрунтами, зайняті різнотравно-злаковою рослинністю; 12 – спадисті (15-17°) лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті різнотрав'ям; Польові. Плакорні. Урочища: 13 – розорані хвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зайняті

польовими сівозмінами.

Лісові. Умовно-натуральні. Заплавні. Урочища: 14 – перезволоженні алювіальні поверхні з лучними ґрунтами, зарослі вербняком та чорною вільхою. **Схилові. Урочища:** 15 – круті (18–25°) лесово-вапнякові схили з сильно змитими сірими лісовими ґрунтами з широколистяними лісами;

Дорожні ландшафти. 16 – насипні асфальтові міські дороги; 17 – залізничні шляхи;

Інші позначки: 18 – русло річки Дністер. 19 – напрям течії річки. 20 – муніципальні межі.

Межі ландшафтних структур: 21 – урочищ. Типів місцевостей: 22 – заплавного і надзаплавно-терасового, 23 – надзаплавно-терасового і схилового, 24 – схилового і плакорного.

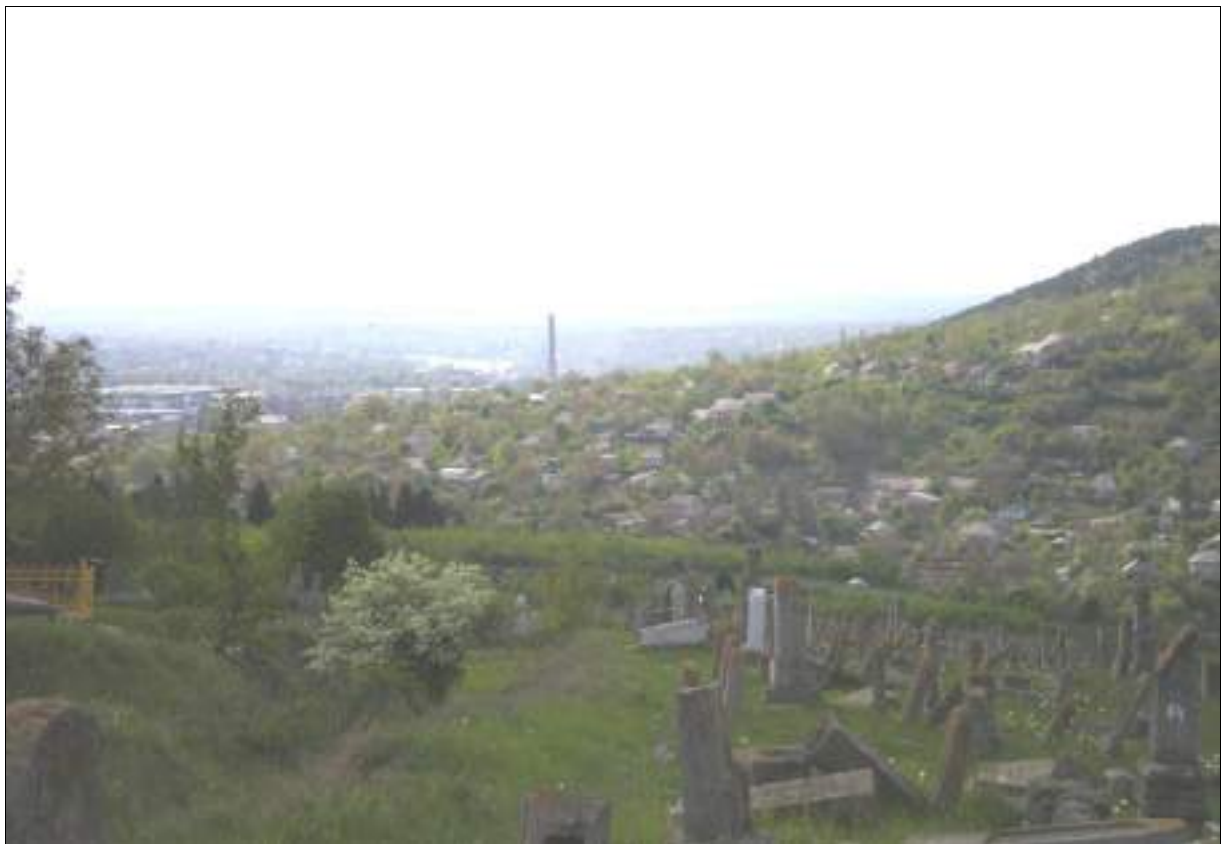

Рис. 3.5. Світлина висотної диференціації ландшафтів містечка Могилів-Подільський*

*Авторське фото

3.3. Класифікація містечкових ландшафтів Східного Поділля

Питанням класифікації у географії та ландшафтознавстві приділено багато уваги [31, 32, 41, 44, 49, 77, 95, 102, 103, 109, 139, 165], однак єдиної думки, як і підходів до класифікації географічних об'єктів і ландшафтних комплексів у науковців немає. Це закономірно: надто складні об'єкти та їх

значне різноманіття. Особливо це стосується селитебних ландшафтів у структурі яких детальніше розроблені класифікації міських та сільських, і зовсім не приділено уваги містечковим ландшафтам.

Конкретизуючи поняття «класифікація» М. Д. Гродзинський зазначає, що «класифікація – це поділ множини об'єктів на підмножини (класи) на основі їх подібності за обраними ознаками та фіксування певного місця для кожного об'єкта» [41, с. 389]. Щодо класифікації антропогенних ландшафтів Ф. М. Мільков відзначив, що: «Класифікація антропогенних ландшафтів означає поділ їх на групи за якоюсь ознакою – або найбільш суттєвою у самій структурі комплексу, або важливій для цілей практики. Таких класифікацій може бути багато» [109, с. 39]. Однак, визнання та широке застосування у практиці наукових пошуків отримали лише дві класифікації Ф. М. Мількова – класифікація антропогенних ландшафтів за їх змістом та генезою, решту використовують за потребою.

За генезою містечкові ландшафти відносимо до групи техногенних. Г. І. Денисик зазначає, що це особлива група антропогенних ландшафтів, або створених за допомогою техніки заново, або технікою тут людина перебудовує якщо не всі, то більшість геокомпонентів ландшафту, особливо літогенну основу [49]. Це підтверджується історією формування й подальшого розвитку всіх містечок Східного Поділля. Однак, детальні історико-ландшафтознавчі дослідження більшості з них дають змогу зробити висновок, що у містечках:

а) не всі геокомпоненти і навіть окремі ландшафтні комплекси повністю перебудовані або докорінно змінені (кам'яні урвища, стінки, круті схили);

б) корінна зміна структури геокомпонентів і ландшафтних комплексів у містечках відбувається не лише за допомогою техніки.

Тут зустрічаються ландшафтні комплекси пасовищно-дигресійні, що формуються у місцях надмірного випасу свійських тварин, кількість яких за останні роки зростає, особливо на околицях містечок. Це еродовані й

занедбані лучно-пасовищні ландшафти крутих схилів, скотозбої тощо. За минулі 5-10 років суттєво зросли площі рекреаційно-дигресійних ландшафтів – своєрідних, поки що нехарактерних, однак уже помітних у структурі містечок ландшафтних комплексів, що виникають на ділянках надмірного рекреаційного навантаження. У першу чергу це характерно для містечок, що приурочені до долин річок, зокрема Дністра, Південного Бугу та його приток – Могилів-Подільський, Ямпіль, Хмільник, Бар, Ладижин та інші.

За видом господарської діяльності людей Ф. М. Мільков у 1973 році антропогенні ландшафти розділив на шість класів [109]. Серед них – клас селитебних ландшафтів у структурі якого було виокремлено два підкласи – міських і сільських ландшафтів, хоча уже в 70-х роках ХХ ст. землі усіх поселень розділяли на три основні групи: землі міст, селищ міського типу (малих міст, містечок) і землі сіл. Складність у тім, що не було достовірних та універсальних критеріїв або ознак для чіткого розмежування міста, містечка і села. У подальших дослідженнях селитебних ландшафтів такі ознаки було знайдено й обґрунтовано. Це дало змогу Г. І. Денисику і О. І. Бабчинській у 2006 році у класі селитебних ландшафтів, крім підкласів міських і сільських ландшафтів виділити й підклас містечкових ландшафтів [51]. Однак, подальших досліджень містечкових ландшафтів не було проведено. Для чіткого розмежування підкласів селитебного ландшафту потрібні достовірні історичні відомості про кожне поселення, його детальні історико-ландшафтознавчі дослідження та плани розвитку на майбутнє. У загальному, містечкові ландшафти виокремлюються менш глибокою перебудовою ландшафтного середовища, ніж у містах і значно суттєвішою, ніж у сільських ландшафтах.

Як було зазначено раніше, за генезою містечкові ландшафти відносяться до техногенних. У їх сучасній ландшафтній структурі домінують ландшафтно-технічні (інженерні та техногенні) системи, власне антропогенні ландшафти, а також натурально-антропогенні й натуральні ландшафтні комплекси (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Ландшафтно-технічні системи у структурі містечкових ландшафтів
Східного Поділля***

Складові містечкових ландшафтів	Ландшафтні комплекси	% до загальної площі
Ландшафтно-інженерні системи	Діючі дороги, площі, кар'єри, ставки, теплиці, водопроводи, меліоративні системи, заводи, фабрики, каналізація	30–35
Ландшафтно-техногенні системи	Садиби і багатоповерхова забудова, господарські споруди, культові споруди, склади, стадіони, водосховища, ставки	60–65
Власне антропогенні ландшафти	Парки, сади городи, спущені ставки, греблі, сінокоси, кладовища, дигресійні ландшафти	10–13
Натурально-антропогенні й натуральні ландшафти	Круті незайняті схили, урвища, болота, яри і занедбані балки, карст	1–4

*Складено за Г. І. Денисиком [55]

Із врахуванням того, що ландшафтно-інженерні й ландшафтно-техногенні системи, розвиток яких лише частково підпорядкований природним законам і закономірностям, мають у більшості випадків вирішальне значення та визначають основні особливості функціонування містечок – містечкові ландшафти відносяться до азональних. Однак, вплив зональних чинників, зокрема кліматичних, гідрологічних та біотичних, а також прояв окремих природних процесів (геолого-геоморфологічних, кліматичних, гідрологічних), тут чітко фіксуються не лише на невеликих за площею «островах» натурально-антропогенних і натуральних ландшафтних комплексів, але й загалом у містечкових ландшафтах. Зокрема, у містечках, що розташовані у межах Подільських полісь – Летичівського, Прибузького й Деснянського [54], де зберігається високий рівень підземних вод, вища

заболоченість та лісистість, містечкова забудова приурочена до підвищень другої та третьої терас (м. Хмільник, Літин, Турбів), зустрічаються заболочені ділянки (м. Калинівка, Літин), та значно (1,5–2 рази) більші площі паркових примістечкових зон, що розбудовані на основі прилеглих лісових масивів (м. Хмільник, Літин, Турбів). Розширення площ цих містечок і зараз спостерігається завдяки забудові підвищених добре дренованих ділянок, що майже не руйнує їх сталу ландшафтну структуру.

У межах східноподільського лісостепу (лісополя), плакорні й вододільні типи місцевостей містечковими ландшафтами зайняті слабо (до 18% площ містечок). Тут більшість з них приурочено до терасово-схилових і схилово-плакорних місцевостей. Особливо це характерно для Придністер'я та Середнього Побужжя. Це дає можливість стверджувати, що містечкові ландшафти є зонально-азональними. У межах Східного Поділля вони функціонують на фоні двох типів ландшафтів: зонального-лісостепового (лісопольового) і азонального-поліського (лісопасовищного). При їх оптимізації та раціональному використанні необхідно враховувати як зональні (натуральні), так і азональні (антропогенні) чинники.

Регіональні підтипи (рис. 3.6) містечкових ландшафтів Східного Поділля виділені на основі наявного тут регіонального різноманіття та висотної диференціації ландшафтних комплексів [55], що знайшло своє відображення й на схемах фізико-географічного районування [32, 102, 165]. Як показано на рис. 3.2 ландшафтна структура містечок Східного Поділля, зокрема Вінницького Придністер'я (Мурованих-Курилівців, Чернівців, Могилів-Подільського, Ямполя) сформована на основі «низькогірних» ландшафтів суттєво відрізняється від містечкових ландшафтів вододільної частини Подільської височини, а тим більш терасових рівнин Середнього Побужжя або Придніпровської височини.

Детальніша типологічна класифікація містечкових ландшафтів, що відображена у типах і видах місцевостей відображена у підрозділі 3.1 та показана на рис. 3.6. Типи містечкових урочищ визначали за формою рельєфу і забудовою,

вид–співвідношенням забудови, городів, садів, сінокосів.

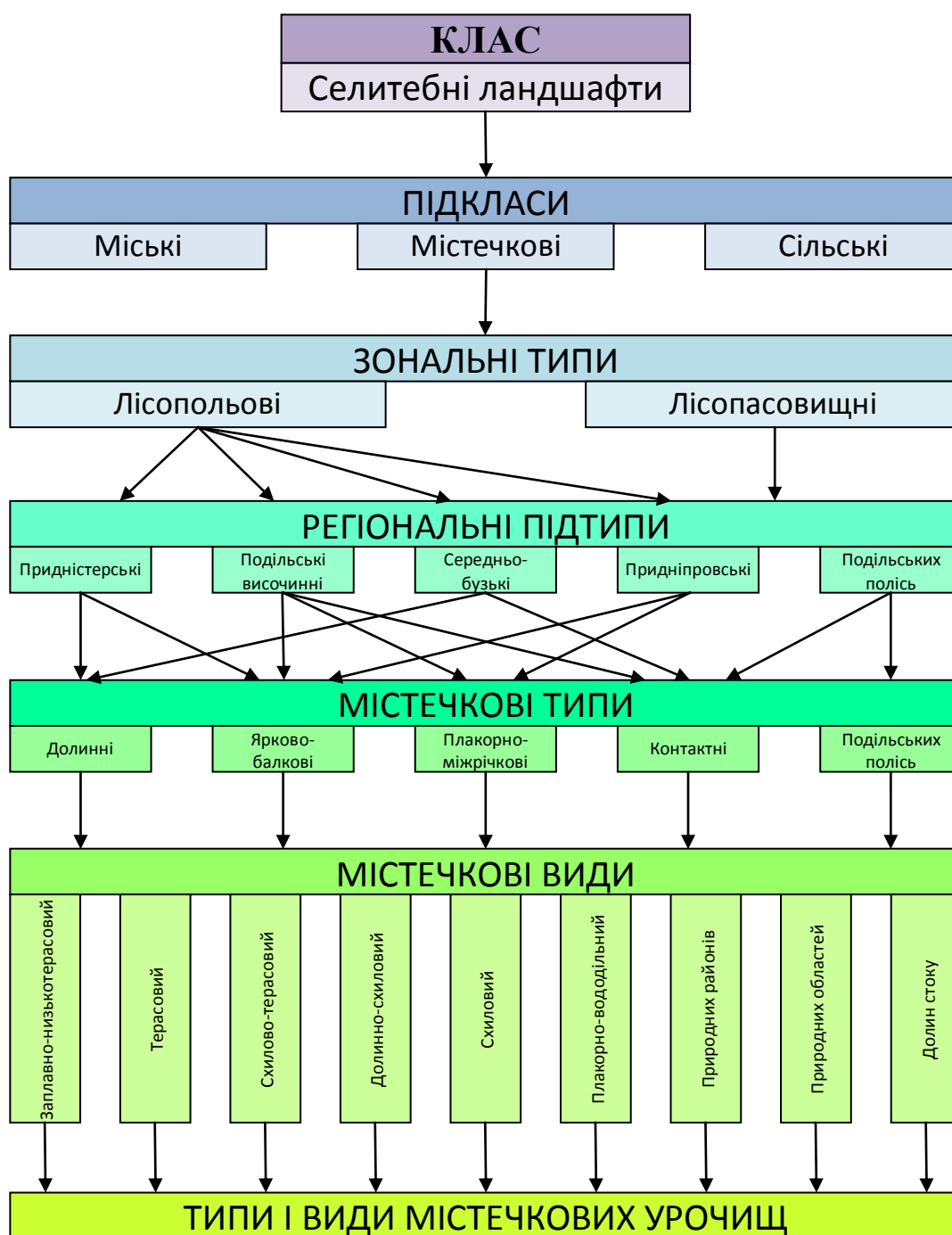

Рис. 3.6. Класифікація містечкових ландшафтів Східного Поділля*

*Розроблено автором

Безперечно, що можливі й інші класифікації містечкових ландшафтів, зокрема за тривалістю їх існування, за ступенем саморегуляції, за їх господарською значимістю, глибиною впливу на природу, екологічним станом тощо.

3.4. Районування містечкових ландшафтів Східного Поділля

Формування регіональних особливостей містечкових ландшафтів Східного Поділля, зумовлені диференціацією природних умов, а саме наявністю тут 4 фізико-географічних областей і 23 районів, різноманіттям типів місцевостей, зокрема таких динамічних, як схиловий, ярково-балковий та плакорний, а також історичними та соціально-економічними умовами розвитку. На початку XXI ст. у межах Східного Поділля сформувалась своєрідна система із 62 містечок, для кожного із них притаманна своя оригінальна структура. Це дало змогу у межах Східного Поділля виокремити 4 містечкових області: Придніпровської височини, Подільського Побужжя, Дністерсько-Бузької міжрічкової височини і Могилівського Придністер'я. Крім цього, в областях Подільського Побужжя і Могилівського Придністер'я обґрунтовано наявність трьох смуг містечкових ландшафтів; по дві зовнішні перехідні й серединні. Містечкові ландшафти кожної із цих смуг мають свої особливості у формуванні внутрішньої структури, сучасному функціонуванні та перспективах розвитку, що необхідно враховувати при розробці регіональних схем раціонального природокористування.

У процесі дослідження регіональних особливостей селитебних ландшафтів Східного Поділля більше уваги приділяється регіональним особливостям структури міських і сільських ландшафтів. Містечкові ландшафти лише почали пізнавати, однак їх регіональні особливості поза увагою науковців. Це явно не відповідає теперішнім запитам практики, особливо якщо врахувати суттєве розширення прав, обов'язків та фінансування місцевих громад. Підвищена зацікавленість містечкових громад у обґрунтованій та раціональній розбудові своїх містечок явно прослідковується, а в окремих громадах активно розпочата. Однак, без врахування наявної ландшафтної структури містечок, що формувалися у відповідному просторі-часі, її регіональних особливостей, що часто визначаються місцевими природними умовами, розпочинати реконструкцію сучасних містечок та розробляти схеми їх подальшого розвитку неможливо.

У наукових, науково-популярних і періодичних виданнях містечкам – історії розвитку, господарству, культовим і туристичним об'єктам тощо приділяється достатньо уваги. Значно менше природі і ландшафтам. Стосовно Східного Поділля частково це питання розглянуто у монографіях В. М. Воловика [30, 31]. З інших публікацій заслуговують на увагу окремі статті та розділи у монографіях Г. І. Денисика [52, 53, 55], зокрема, щодо розуміння поняття «містечковий ландшафт» та історичних особливостей його формування. Однак, регіональні ознаки містечкових ландшафтів, їх залежність від природних умов Східного Поділля у наукових працях не розглядали.

У попередніх дослідженнях встановлено, що Східне Поділля в адміністративному відношенні це переважно територія Вінницької області, регіон різноманітних природних умов, тривалого і активного їх освоєння, що закономірно знайшли своє відображення у сформованій тут селитебній мережі та селитебних ландшафтах. Це стосується не лише міських та сільських (що уже доказано), але й містечкових ландшафтів. Безперечно, що на регіональні особливості ландшафтної структури містечок Східного Поділля мали вплив природні умови – як фонові, так і місцеві.

До господарського освоєння ландшафти Східного Поділля належали до лісостепових. Лісостеп був представлений трьома варіантами – північним, типовим і південним. Північний лісостеп (північно-східна частина Вінницької області) з сірими лісовими ґрунтами й опідзоленими чорноземами в натуральному стані був суцільно покритий лісами, утворюючи смугу широколистих і соснових лісів на південній межі смуги мішаних хвойно-широколистих лісів. Під впливом господарської діяльності людини він став вторинно безлісним, його дерново-підзолисті (Лісостепові Полісся), ясно-сірі й сірі лісові ґрунти деградували в темно-сірі лісові та опідзолені чорноземи, виросло ерозійне розчленування території. З півдня сюди проникли і добре прижилися степові елементи флори і фауни. Процес трансформації лісових ландшафтів у північнолісостепові, а потім у

лісопольові добре простежується за археологічними матеріалами різних культур, розвитку давніх слов'ян, частково й документально – часів Київської Русі [49].

У північнолісостепових ландшафтах Середнього Побужжя містечок формувалось мало і приуроченні вони були, переважно, до річищ – оборонні споруди на островах (м. Хмільник), або мисів при злитті річок (м. Меджибіж), надзаплавних терас (м. Калинівка, Турбів, Літин), рідше займали лісові вододіли (м. Стара Прилука). У наземних жилих і підземних (оборонних) спорудах переважали дерев'яні конструкції, містечка оточували майже суцільні 1–2–3 ряди оборонних валів і ровів, які зараз збереглися лише фрагментарно. Завдяки наявності значних за площею і суцільних масивів лісів, люди містечок у часи небезпеки часто переховувались у лісових хащах. Навколо північнолісостепових містечок завжди менше було розораних земель.

Типовий лісостеп з вилугуваними опідзоленими темно-сірими лісовими ґрунтами і частково опідзоленими та деградованими чорноземами тепер значно обезліснений, майже повністю розораний і еродований. У первісному стані лісами на сірих лісових ґрунтах було зайнято майже 60 % території. Це досить чітко підтверджується археологічними матеріалами, літописами, історичними та архівними документами (особливо польськими) та історією господарського освоєння лісів. У доагрокультурний період на місці теперішнього типового лісостепу (центральна частина Вінницької області) був північний лісостеп [49]. Однак, активніше освоєння природних ресурсів типового лісостепу, поява значних за площею відкритих площ та соціально-історичний розвиток сприяли більш активному розвитку у типовому лісостепу містечок, їх рівномірному територіальному розташуванні. Містечка почали розбудовуватись не лише в долинах річок, але й на вододілах (Жмеринка, Шпиків, Томашпіль, Крижопіль, Немирів).

Південний лісостеп із звичайними, частково типовими чорноземами і темно-сірими ґрунтами в межах Східного Поділля настільки обезліснений і

розораний, що окремі науковці, повторюючи Л. С. Берга [12], відносять його до степу. Проти цього – вододільні ліси південного лісостепу, що інколи значними масивами на Побужжі зустрічаються і зараз. Південний лісостеп займав південні (Придністерські) й південно-східні райони Вінницької області і у незайманому стані мав типові лісостепові ландшафти з широким розповсюдженням типових і частково вилугуваних чорноземів.

Південнолісостепові райони Східного Поділля заселенні і в господарському відношенні, упродовж тривалого часу, були освоєнні лише фрагментарно. Це було зумовлено частими набігами із південних степових районів войовничих народів. Містечка формувались і розвивались тут нечасто і були приурочені, здебільшого, до долин річок та їх схилів. Наявність на Придністер'ї «низькогірного» ландшафту з виходами корінних порід, сприяло збільшенню у оборонних спорудах містечок конструкцій із каменю, меншому розповсюдженню оборонних валів і ровів із-за наявності крутих схилів та, загалом, формуванню своєрідної структури містечок у південному лісостепу.

На початку ХХІ ст. Східне Поділля повністю розташоване у межах лісопольової зони України. Лісові ландшафти представлені похідними дубово-грабовими лісами та лісокультурами і сільськогосподарськими польовими ландшафтами. На загальному фоні як у минулому, так і зараз виокремлюються азональні мішанолісові ландшафти Подільських Полісь. Сучасні ландшафти Східного Поділля детально схарактеризовані у монографіях [30, 39, 49, 54] та історико-краєзнавчій літературі. На їх фоні, тобто у межах лісопольових ландшафтів, розвиваються зараз і будуть розбудовувати у майбутньому містечкові ландшафти Східного Поділля.

Польові ландшафтознавчі дослідження містечок Східного Поділля дали можливість зробити висновок, що їх внутрішня ландшафтна структура залежить, як від загальних, так і здебільшого регіональних (місцевих) особливостей природних умов і ресурсів, зокрема наявних типів місцевостей. Їх вплив на минулу і сучасну ландшафтну структуру містечок Східного

Поділля часто не могли суттєво змінити навіть соціально-економічні та історичні чинники їх розвитку. У майбутньому вплив типів місцевостей у межах яких будуть розвиватися містечка Східного Поділля, теж буде суттєвим.

Аналіз натуральних ландшафтних комплексів, що були в минулому і частково збереглися до теперішнього часу дав можливість [54, 168] виділити в межах Східного Поділля шість типів місцевостей і ряд урочищ, що визначають їх характерні особливості (рис. 3.7).

Виокремленні типи місцевостей детально схарактеризовані у численних монографічних виданнях [54, 139, 165]. Зазначимо лише, що просторово вони розповсюджені нерівномірно. Особливо це помітно при характеристиці фізико-географічних районів областей Східного Поділля [165]. Відповідно і вплив типів місцевостей на формування містечкових ландшафтів у різних фізико-географічних структурах неоднаковий. Розглянемо це детальніше на прикладі фізико-географічних областей Східного Поділля.

Є кілька схем фізико-географічного і природничого районування Поділля, зокрема й Східного [32, 139, 165]. Для цього дослідження найбільш вдалою є схема Л. І. Воропай і М. М. Куниці (рис. 3.8), що була створена безпосередньо для дослідження селитебних геосистем Поділля [32].

Окремі зміни у схему фізико-географічного районування Поділля внесено науковцями Інституту географії – у межах Східного Поділля виділено фізико-географічний район Мурафських Товтр [139]. За О. М. Мариничем і П. Г. Шищенком [102] значна частина Центрального і Західного Поділля віднесені до зони широколистих лісів (рис. 3.9). Л. І. Воропай пропонувала також виділяти Середньодністерський край [157], який охоплює й південну частину Східного Поділля.

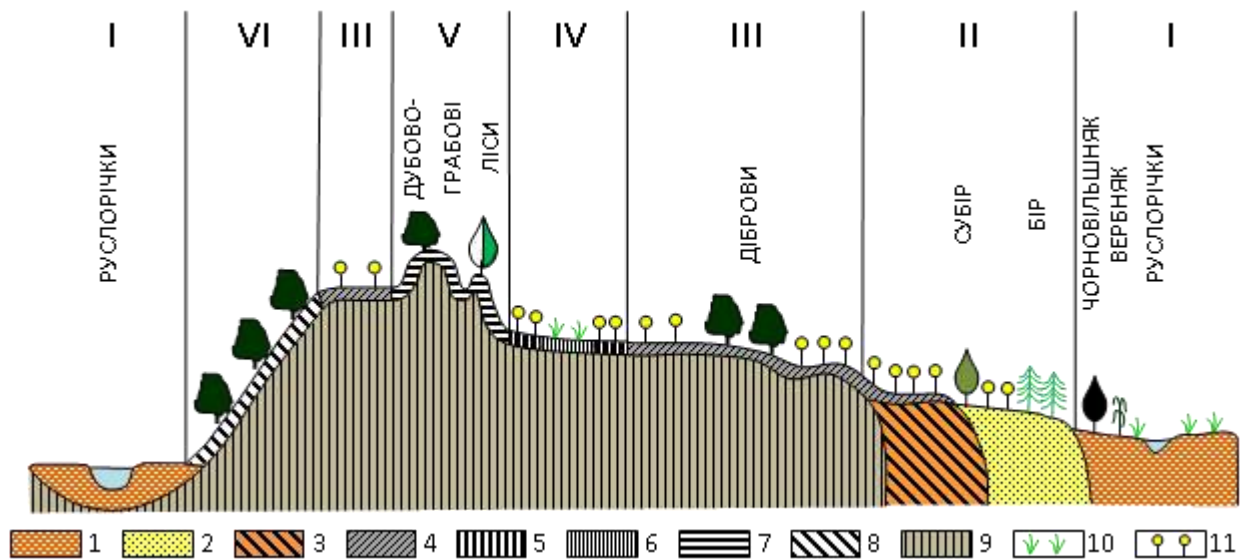

Рис. 3.7. Характерні типи місцевостей Східного Поділля*

Типи місцевостей: I – заплавний; II – надзаплавно-терасовий; III – плакорний; IV – міжрічково-недренований, V – товтровий, VI – прирічковий-схил. 1 – алювійні заповні; 2 – піщаний алювій першої надзаплавної тераси; 3 – супіщаний і суглинистий алювій верхніх надзаплавних терас; 4 – сірі лісові ґрунти на лесоподібних суглинках; 5 – чорноземи, опідзолені на лесах і лесоподібних суглинках; 6 – мочари – перезволоженні чорноземи; 7 – перігнійно-карбонатні ґрунти на вапняках; 8 – змиті чорноземи і сірі лісові ґрунти на крутих схилах; 9 – корінні породи; 10 – лучна рослинність; 11 – культурна рослинність.

*Складено за Г. І Денисюком [54]

За схемою фізико-географічного районування Поділля Л. І. Воропай і М. І. Куниці [32] Східне Поділля майже повністю охоплює Дністерсько-Дніпровська провінція (за [102] край) у межах якої виокремлено п'ять фізико-географічних областей. Кожна з цих областей характеризується притаманними лише для неї природними умовами й ресурсами, а також відповідними ландшафтами: натуральними, натурально-антропогенними, антропогенними. Природа і ландшафти фізико-географічних областей й, частково, районів прямо й опосередковано впливають на розвиток, формування ландшафтно-структури містечок Східного Поділля, а їх соціально-економічний розвиток призводив до її внутрішньої перебудови та формування сучасного екологічного стану.

Область Придніпровської височини. В адміністративному відношенні ця область займає північну й, частково, північно-східну частину Вінницької області. За кліматичними і рослинно-ґрунтовими умовами

область Придніпровської височини відноситься до північного лісостепу, що межує з Поліссям. У *тектонічному* відношенні область розташована в центральній частині Українського кристалічного щита, де схилами долин річок граніти чуднів-бердичівського типу виходять на денну поверхню. Їх перекривають леси і лесоподібні суглинки потужністю від 2–3 на вододілах до 10–15 м у підніжжях схилів. В *орografічному* відношенні ця частина Придніпровської височини – полого-хвиляста підвищена рівнина з абсолютними висотами від 230 до 320 м [146]. Це вододіл басейнів Дніпра і Південного Бугу, де розташовані верхів'я річок Гнилоп'яті, Гуйви, Сниводи, Десенки і Собу. *Гідрокліматичні* умови типові для північного лісостепу: кількість опадів від 500 до 550 мм за рік (в літній період до 60 %), тривалість періоду з температурами вище 10° складає 155–160 днів. У *грунтовому* покриві на міжрічкових рівнинах переважають потужні малогумусні чорноземи на легко суглинистих породах. На більш розчленованих ділянках під широколистяними (дубовини, дубово-грабовими) лісами сформувалися сірі-лісові ґрунти. У долинах річок зустрічаються соснові й вільхові ліси.

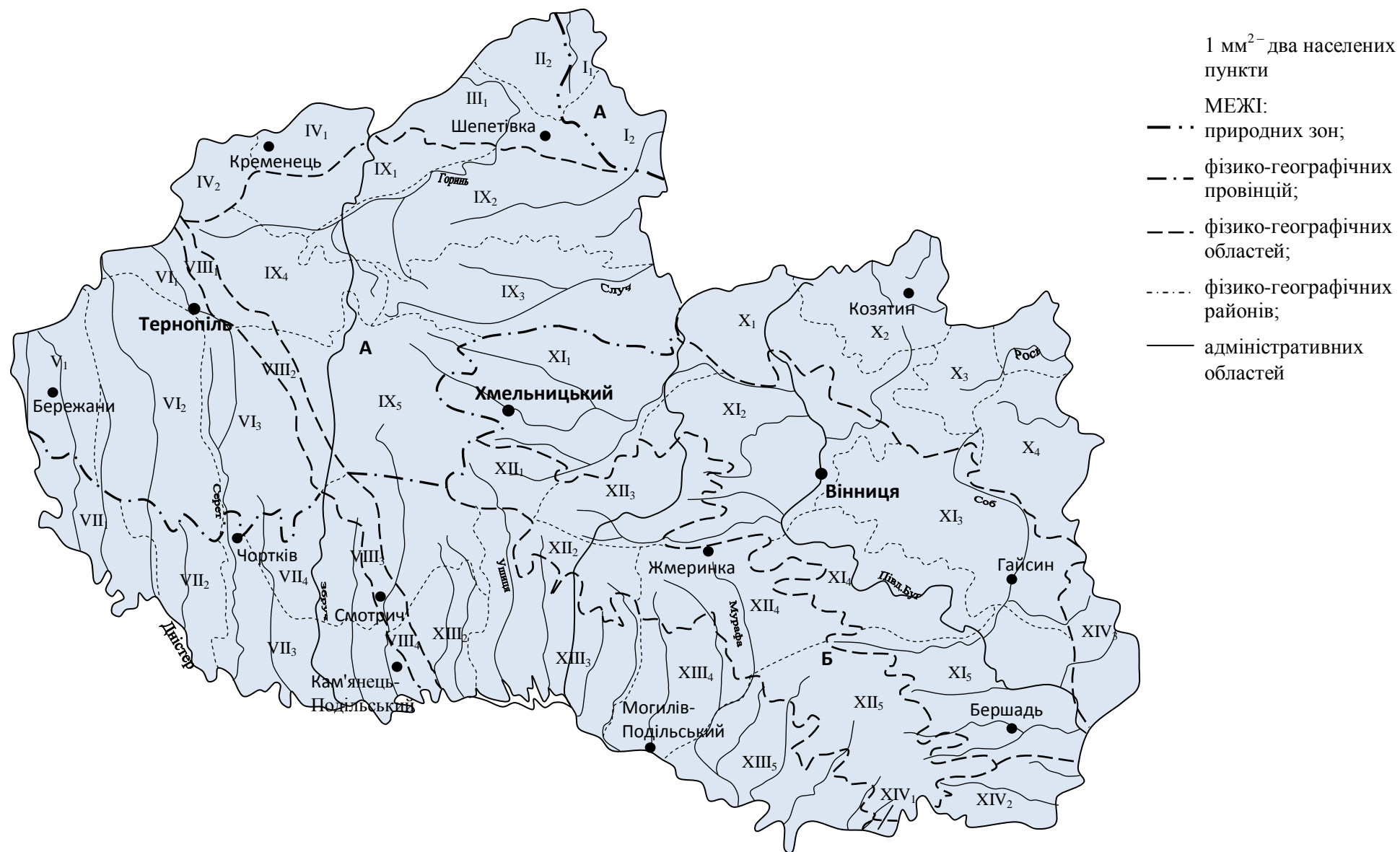

Рис. 3.8. Фізико-географічне районування Поділля*

Зона мішано-лісових ландшафтів. А. Провінція українського Полісся: I. Область Житомирського Полісся. Райони: 1. Новоград-Волинський; 2. Баранівський. **Зона лісостепових ландшафтів.** А. Західно-Українська провінція: II. Область Волинської височини. Райони: 1. Корецький. III. Область Малого Полісся. Райони: 1. Славут-Шепетівський. IV. Область Північного Поділля. Райони: 1. Кременецький; 2. Почаєвський. V. Область Розточчя і Опілля. Райони: 1. Бережанський. VI. Область Західного Поділля. Райони: 1. Заложський; 2. Козовський; 3. Теремовлянський. VII. Область Тернопільського Придністров'я. Райони: 1. Монастирський; 2. Бучацький; 3. Борщівський; 4. Гусятинський. VIII. Область Подільський Товтр. Райони: 1. Гаї-Розтоцький; 2. Збаразький; 3. Скалацький; 4. Кам'янець-Подільський. IX. Область Центрального Поділля. Райони: 1. Шумсько-Білогірський; 2. Ямпіль-Полонський; 3. Староконстянтинівський; 4. Авратинський; 5. Городоцький. Б. Дністровсько-Дніпровська провінція. X. Область Придніпровської височини. Райони: 1. Уланівський; 2. Козятинський; 3. Погребищенський; 4. Оратівський. XI. Область Подільського Побужжя. Райони: 1. Хмільницький; 2. Летичів-Літинський; 3. Гайсинський; 4. Брацлавський; 5. Бершадський. XII. Область Дністровсько-Бузької міжрічкової височини. Райони: 1. Ярмолинецький; 2. Вінківцевський; 3. Волковинецький; 4. Жмеринський; 5. Крижопільський. XIII. Область Могилівського Придністров'я. Райони: 1. Дунаєвський; 2. Студеницький; 3. Ушинський; 4. Могилів-Подільський; 5. Ямпільський. XIV. Область Південного Поділля. Райони: 1. Придніпровський; 2. Кодимський; 3. Чечельницький; 4. Теплицький. Індеси фізико-географічних регіонів: А – провінцій, XI – областей, 1, 2, 3 – районів.

**Складено за Л. І. Воропай [32]*

У ландшафтному відношенні переважають північно-лісостепові види ландшафтів, а саме ландшафтів вододільної слабо дренованої лесової рівнини на денудованій кристалічній основі з глибокими мало гумусними чорноземами і лесових підвищеннях хвилястих рівнин з долинно-балковим розчленуванням та слідами водно-льодовикових розмивів [139].

У північно-лісостеповій області Придніпровської височини містечок мало- на початку XXI ст. – п'ять. Своєрідна природні умови, особливо переважання вододільного, слабо хвилястого, у минулому і зараз мало (6–9%) залісненого ландшафту, функціонування упродовж століть військових (Кучманський, частково Чорний) шляхів не сприяли формуванню в області Придніпровської височини містечкових ландшафтів. Лише містечко Погребище почали розбудовувати у XII ст., а значно пізніше – Оратів (1545 р.). Ці містечка приуроченні до долин відповідно річок Рось і Жува з їх широкими заплавами і достатньо крутими (25–38 %) схилами з численними балками і ярами. Решта містечок сформувалися у другій половині XIX (м. Козятин – залізничний вузол) і XX ст. – м. Бродецьке (цукровий завод) та Глухівці (каоліновий комбінат). Більше того, сільські поселення у

межах області Придніпровської височини теж почали формуватись, переважно, у XVII-XIX ст. У майбутньому перспективи розвитку мають м. Козятин, як залізничний і промисловий центр (вузол), частково м. Погребище, та м. Глухівці на базі найпотужніших розробок каоліну в Україні.

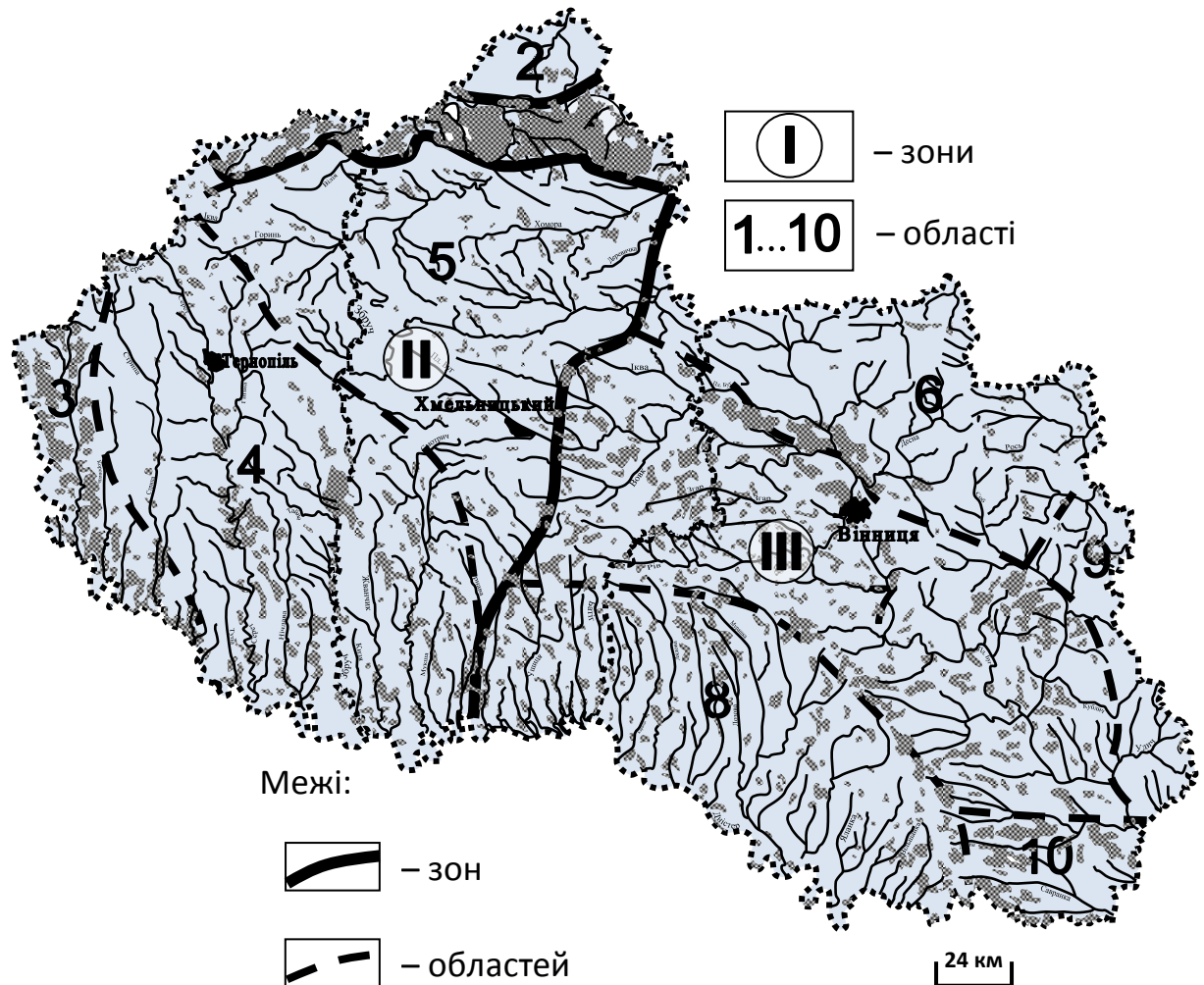

Рис. 3.9. Фізико-географічне районування Поділля*

Східноєвропейська рівнинна ландшафтна країна. I. Зона мішаних лісів. Поліський край. Області: 1. Житомирське Полісся. II. Зона широколистяних лісів. Західно-Український край. Області: 2. Волинське Опілля, 3. Розточчя і Опілля, 4. Західно-Подільська область, 5. Східно-Подільська область. III. Лісостепова зона. Дніпровсько-Дністровський лісостеповий край. Області: 6. Північно-західна придніпровська височина область, 7. Середньобузький лісостеп, 8. Придністерсько-Східно-Подільський лісостеп, 9. Центральнопридніпровський лісостеп. 10. Південно-Подільський лісостеп.

*Складено за О. М. Мариничем, П. Г. Шишченком [102]

Область Подільського Побужжя. На загальному фоні лісостепових (лісопольових) ландшафтів Подільське Побужжя виокремлюється низкою

специфічних ознак. З формуванням території у межах найбільш припіднятого блоку Українського кристалічного щита пов'язано високе (240–350 км) гіпсометричне розташування, широке розповсюдження кристалічних порід, мала потужність осадових відкладів, переважання денудаційних форм рельєфу і наявність на значних ділянках річищ порогів. Корінні породи скрізь вкриті антропогеновими відкладами з лесових порід на вододілах та алювіальними товщами в долинах річок. Суттєве значення у формуванні *рельєфу* Подільського Побужжя мала ерозійна діяльність Південного Бугу та його приток. Долини врізані на глибину 100–180 м, добре розроблені, терасовані і плоскодонні, є каньйоноподібні ділянки. Щільність ярково-балкової мережі пересічно від 0,5–0,75 км/км² до 1 км/км² [146].

Розташування Подільського Побужжя у західному секторі лісостепу і достатньо висока гіпсометрія зумовили дещо менші, ніж в інших частинах зони, запаси термічних ресурсів, підвищену вологість і значно нижчий ступінь континентальності клімату. Клімат області *помірно-теплий, вологий*. Середні річні температури повітря від 6,5 до 8°, що на 1–2° нижчі ніж у більш східних районах лісостепу. Вінницьке Побужжя отримує атмосферних опадів більше середньозональної норми: від 550–570 мм на заході до 460–480 мм на південному сході [133]. Будова поверхні і кліматичні умови сприятливі для розвитку відносно щільної гідромережі – 0,35 км/км². Більша частина області – це водозбір басейну річок Південного Бугу. Річища порожнисті, з невеликими водоспадами і скельними виходами. Їх похил 5–10 м/км. Ширина річища Південного Бугу від 10 до 140 м, глибина 0,3–0,8 м; на плесах 1,5–4 м; швидкість течії до 0,2–0,7 м/сек [54, 168]. У межах Подільського Побужжя є *найбільший в Україні масив сірих лісових опідзолених ґрунтів*, що чітко виокремлюються на загальному фоні розповсюдження чорноземів. У Вінницькій області вони займають 1520 тис. га. Ґрунтовий покрив Подільського Побужжя значно еродований (27–35 %).

Висока гіпсометрія і сприятливий водний баланс сприяли широкому

розповсюдженню у минулому на Подільському Побужжі *широколистих лісів*. Тут знаходиться «лісове серце Поділля». Дендрофлора представлена переважно видами середньо-європейських широколистих лісів, що значно відрізняє Подільське Побужжя від східних областей лісостепу України. Східна межа подільських лісів [54, 168] проходить долинами річок Соб і Південний Буг. Ліси формують граб, дуб скельний і звичайний, клен гостролистий і польовий, явір, ясен високий, черешня та вільха, лісокультури – дуб, сосна, ялина. Натуральні межі Подільського Побужжя чітко оконтурюються безпосередньо межею суцільного розповсюдження сірих і темно-сірих лісових опідзолених ґрунтів і значних масивів грабово-дубових лісів. З XIII ст. у зв'язку з інтенсивним заселенням Подільського Побужжя, ліси почали активно вирубувати, що сприяло більш широкому розповсюдженню елементів степової флори. Сформувалися ландшафти лісостепоного типу – антропогенний лісостеп. Зараз Подільське Побужжя набуло образу типового лісополя [49].

Природні умови області Подільського Побужжя неоднорідні. Найбільш чітко прослідковуються довготні зміни, диференціація природного середовища з північного-заходу на південний-схід. Це дало змогу окремим авторам виділити у межах Подільського Побужжя від 5 до 7 природних районів [165]. У ландшафтній структурі районів наявні всі виокремленні і схарактеризовані раніше, а також у численних публікаціях [54, 139, 165] типи місцевостей. Значне ландшафтне різноманіття й тривале та активне господарське освоєння Подільського Побужжя сприяли й інтенсивному розвитку тут містечок та формуванню різноманітних містечкових ландшафтів.

Від зародження (X – XI ст.) і до початку XXI ст. у межах Подільського Побужжя зафіксовано функціонування 38 містечок. Частина з них (Стара Прилука, Селище, Райгород, Китайгород) перетворилися у села, інші – переросли у сучасні, найбільші за кількістю населення і площі, міста – Вінницю, Ладижин, Гайсин. Зараз тут функціонує 27 містечок.

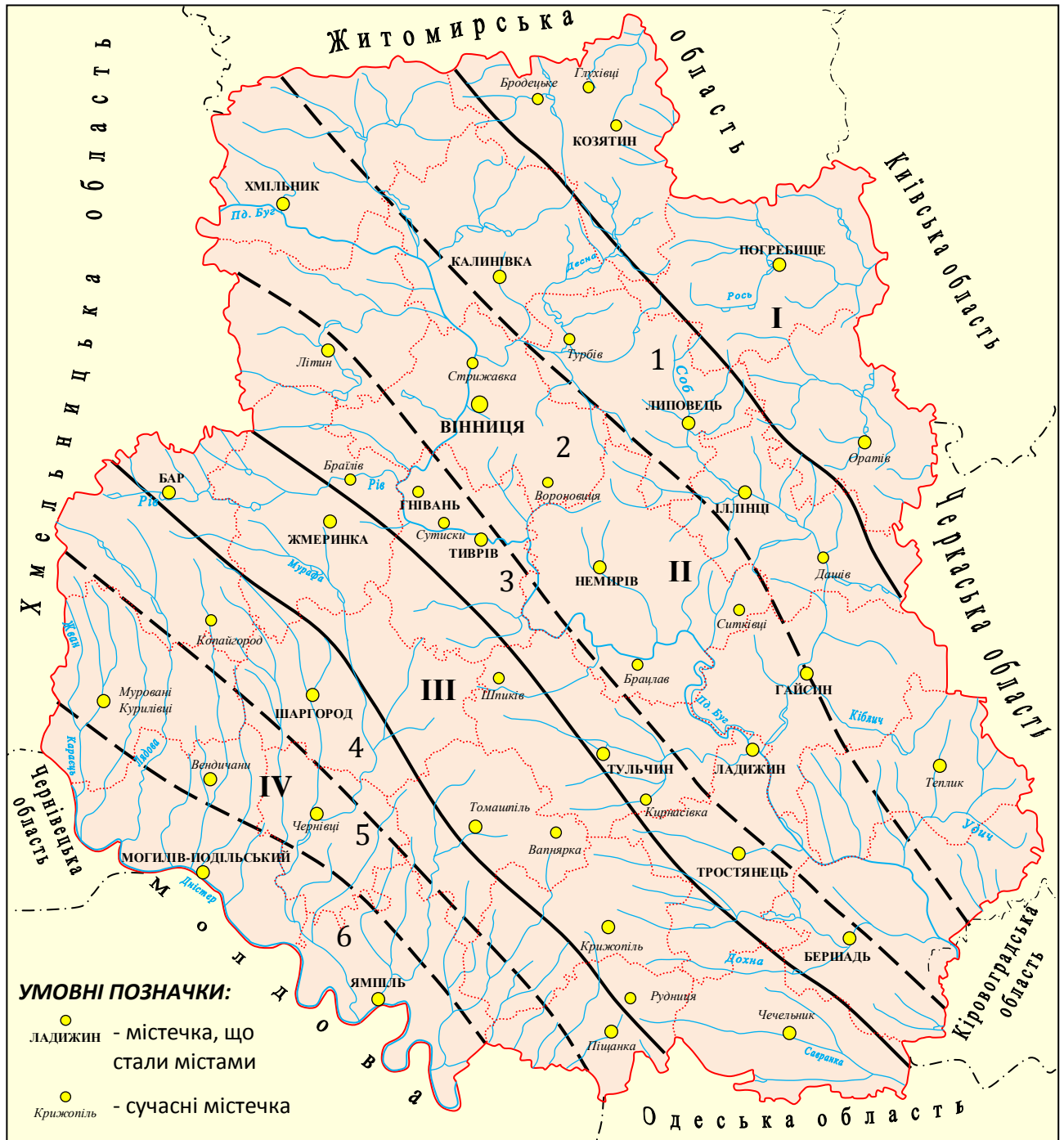
У порівнянні з областю Придніпровської височини, де містечка

розташовані територіально нерівномірно, у межах Подільського Побужжя прослідковується їх чіткий розподіл за трьома смугами, що сформувались у відповідності з ландшафтами регіону і тягнуться із північного заходу на південний схід (рис. 3.10).

Північна містечкова смуга сформувалась на межі контакту областей Придніпровської височини і Подільського Побужжя. Тут розташовані містечка Уланів, Калинівка, Турбів, Липовець, Іллінці, Дашів, Гайсин і Теплик. Це містечка *контактного типу*. Їх формуванню сприяли не лише історичні та соціально-економічні умови, але й значне різноманіття ландшафтних комплексів долин стоку льодовикових вод (містечка Калинівка, Турбів, Дашів), терасово-схилкових прирічкових (містечка Іллінці (додаток Е 3), Гайсин), долинних балково-яружних (містечка Липовець, Теплик, Ситківці) місцевостей. Саме цією смугою, а не долиною Південний Буг, окремі ландшафтознавці [32] проводять ландшафтну межу між Подільською і Придніпровською височинами. У ландшафтній структурі цих містечок переважають (47–56 %) терасові і схиліві одно-, двохповерхові селитебні типи місцевостей, суттєве значення (12–13 %) мають водно-болотні антропогенні ландшафтні комплекси та промислові ландшафти (18–20 %).

Прибузька серединна містечкова смуга охоплює долину Південного Бугу. Тут сформувались і функціонують містечка Хмільник, Янів (Іванів), Стрижавка, Гнівань, Сутиски, Тиврів (додаток Д), Печера, Брацлав (додаток Е. 6, Е. 7), Ладизин. До цієї смуги доцільно відносити містечка Вороновицю та Немирів. У формуванні їх ландшафтної структури суттєве значення мали схилів (Сутиски, Тиврів, Брацлав і Ладизин), терасовий (Хмільник, Гнівань) та ярково-балковий (Вороновиця, Немирів), а також частково заплавної (Хмільник) і плакорний (Сутиски) типи місцевостей. Крім природних і економічних чинників, окреме значення у формуванні ландшафтної структури містечок прибузької смуги має їх приуроченість до міжнародних і регіональних доріг. У центральній частині цієї смуги сформувався своєрідний вузол із 8 містечок, які за минулі 15–20 років

найбільш інтенсивно розвиваються і потребують ландшафтного обґрунтування їх реконструкції.

Містечкові області (I, II, III, IV) й смуги (1, 2, 3, 4, 5, 6): I – Придніпровської височини; II – Подільського Побужжя: 1 північна перехідна; 2 – прибузька серединна; 3 – південна; III – Днітерсько-Бузького межиріччя; IV – Могилів-Подільського Придністер'я: 4 – північна перехідна; 5 – серединна; 6 – придністерська лівобережна.

Рис. 3.10. Регіональні відмінності містечкових ландшафтів Східного Поділля*

*Розроблено автором

Південна містечкова смуга, як і північна, сформувалась на межі

природних областей Подільського Побужжя і Дністерсько-Бузької міжрічкової височини. Однак, містечкові ландшафти цієї смуги не можна відносити до контактного типу тому, що у формуванні їх внутрішньої структури головне значення має приуроченість містечок до неглибоких верхів'їв долин річок східних схилів Подільської височини. У межах Південної містечкової смуги області Подільського Побужжя функціонують містечка Літин, Браїлів, Шпиків, Тульчин, Кирнасівка, Тростянець, Бершадь, Чечельник. У їх ландшафтній структурі скрізь (67 %) домінує схиловий одноповерховий селитебний тип місцевостей з чітко вираженим культовим (Браїлів, Літин), культурно-туристичним (Браїлів, Тульчин), промисловим (Шпиків, Кирнасівка), або (і) адміністративним (Літин, Тульчин, Тростянець, Бершадь, Чечельник) центром. На початку ХХ ст. дещо активніше розвиваються містечка у структурі яких є туристично-рекреаційні ландшафтні комплекси – Тульчин і Браїлів (додаток Е 2).

Область Дністерсько-Бузької міжрічкової височини у межах Східного Поділля об'єднує Жмеринський і Крижопільський райони (рис. 3.9). Займає плоскохвилясту Дністерсько-Бузьку вододільну грядку, витягнуту і чітко нахилену із північного заходу на південний схід. В основі області високо припіднята поверхня Побузького антиклінорю, що зумовила висоту поверхні до 280-320 м. Дністерсько-Бузьке межиріччя ускладнене лише гіллястоподібними, слабо врізаними вершинами річкових долин і балок, які формують своєрідний гідрографічний вузол. Тут знаходяться верхів'я річок Бузького (Рів, Рівець, Сільниця, Дохна) і Дністерського (Жван, Лядова, Мурафа, Русава, Кам'янка) басейнів.

Водний баланс сприятливий, близький до нейтрального, упродовж року випадає 450–500 мм опадів. Темно-сірі опідзолені ґрунти і опідзолені чорноземи формують загальний фон ґрунтового покриву. У минулому Дністерсько-Бузька міжрічкова височина була зайнята широколисто-лісовими (домінували) і лучно-степовими ландшафтами. На початку ХХІ ст. тут розорано 64-68 % території, лісова рослинність займає від 9 до 13 % [54].

У межах області Дністерсько-Бузької міжрічкової височини сформувалися і функціонують містечка Бар, Жмеринка (з 1959 місто), Шпиків, Томашпіль, Вапнярка, Крижопіль, Рудниця. Їх ландшафтна структура розвинулась на вододільному і плакорному типах місцевостей. Повсемісно переважає одно- двоповерхова забудова з чітко вираженим прямокутним плануванням кварталів та вулиць. Одноманітну ландшафтну структуру цих містечок ускладнюють ландшафтні комплекси культових споруд з прилеглими територіями (м. Бар), оборонними спорудами – стара фортеця у м. Бар, та залізничними станціями і дорогами (м. Жмеринка, м. Вапнярка). Майже всі містечка розташовані в зоні пливу залізниці Жмеринка – Одеса, з функціонуванням якої у майбутньому, переважно, буде зумовлений їх подальший розвиток. Перспективи розвитку м. Бар будуть залежати від адміністративних функцій та наявності тут культового (три оригінальні споруди різних конфесій у центрі міста, фортеця і парк, долина річки Рів) та історико-рекреаційних комплексів.

Область Могилівського Придністер'я. За природою і ландшафтами суттєво відрізняється від попередньо схарактеризованих областей, що чітко відобразилось на ландшафтній структурі містечок регіону.

Північна межа області Могилівського Придністер'я співпадає з лінією розвитку каньйоноподібних долинливих приток Дністра, на схилах яких виходять на поверхню породи палеозою. Південна межа – річище Дністра. Загалом область охоплює нижні і середні частини басейнів лівобережних приток Дністра, де абсолютні висоти поверхні знижуються від Дністерсько-Бузького вододілу до Дністра від 300–340 м до 100–150 м і відповідно глибина врізу річкових долин зростає від 60-80 м на півночі області до 160 – 200 м на півдні, біля Дністра [146].

У геоструктурному відношенні область Подільського Придністер'я – це південний край Побузького антиклінорію Українського кристалічного щита, перекритий відкладами кембрію, а також крейдового і неогенового віку (пісковики, сланці, вапняки). У результаті інтенсивного ерозійного

розчленування ця область втратила ознаки плато. Її характерна особливість – велика щільність меридіональної системи річок. У смузі Могилівського Придністер'я довжиною 50 км можна зустріти 10 долин глибиною 160 – 200 м. Межиріччя являють собою меридіонально витягнуті останці, часто гребнеподібної форми з крутими 20–35°схилами або обривами. Щільність ярково-балкової мережі тут сягає 1–1,25 км/км² [54]. Крім цього у рельєфі спостерігається чітко виражена ступінчастість, зумовлена серією (до 7) терас долини Дністра.

Суттєві відміни і в кліматичному відношенні. Долина Дністра, її схили південних експозицій характеризуються підвищеними температурами зими і літа, раннім початком весни і тривалим літом із значно більшими сумами активних температур. Особливо значне різноманіття мікрокліматичних умов. У долині Дністра зима на 20–25 днів коротша у порівнянні із зимою на межиріччях, відповідно й опадів випадає на 25–35 мм менше, а атмосферних засух буває у два рази більше. Однак, річки влітку не пересихають, що зумовлено значним відсотком підземного живлення і частими дощами у жаркий період [157]. У ґрунтовому покриві переважають сірі і ясно-сірі ґрунти (до 60 %), зустрічаються опідзолені чорноземи і на нижніх терасах Дністра – середньогумусні потужні чорноземи. Природна рослинність у межах Могилівського Придністер'я збереглася мало (15 % території) хоча у доагрокультурний період займала 75 % площі області [157]. Ліси виключно дубово-грабові із домішками липи, ясеня, береста, клена.

Зазначенні особливості природи Могилівського Придністер'я дали можливість окремим науковцям [157] визначити ландшафти цієї області як низькогірні з такими характерними типами місцевостей які і стали основою формування містечкових ландшафтів: вододільний рівнинно-хвилястий із сірими лісовими слабко еродованими ґрунтами; рівнинно-хвилястий високих і рівних низьких молодих терас Дністра та його приток з опідзоленими потужними чорноземами; прирічковий ярково-балковий з сильно еродованими сірими лісовими ґрунтами, скельними виходами і зсувами.

У відповідності з регіональними особливостями природи області Могилівського Придністер'я, тут сформувались і своєрідні ознаки містечкових ландшафтів. Як і в області Подільського Побужжя у межах Могилівського Придністер'я чітко виокремлюються три смуги формування містечкових ландшафтів.

Північна перехідна між областю Дністерсько-Бузької міжрічкової рівнини і областю Могилівського Придністер'я. Тут сформувались і функціонують містечка Копайгород, Шаргород, Томашпіль, Городківка, Піщанка. Всі приуроченні до верхніх частин басейнів річок приток Дністра, де започатковуються каньйоноподібні форми їх долин. У верхів'ях долин суттєво зростає різноманіття ландшафтів, домінують схиловий і яружно-балковий, частково плакорний типи місцевостей, у межах яких сформувалося сучасне різноманіття містечкових селитебних, культових, оборонних, рекреаційних та інших ландшафтних комплексів. Найбільш виразними зразками ландшафтної структури містечок північної перехідної смуги між Дністерсько-Бузькою міжрічковою рівниною і Могилівським Придністер'ям є сучасні містечкові ландшафти Шаргорода. Тут, а також у м. Піщанка одноповерхові селитебні ландшафти упродовж століть формувалися і функціонують переважно на схилових і яружно-балкових, часто терасованих, а також плакорних місцевостях; багатоповерхові займають 12–18 % території містечок. У м. Шаргород ландшафтна структура урізноманітнена культовими (церкви, синагога, костел) спорудами і прилеглими до них територіями, оборонними комплексами (фортеця, вали) та своєрідними за ландшафтною структурою єврейськими кварталами – штетлами [39]. Упорядкованість у плануванні кварталів та доріг містечкових ландшафтів північної перехідної смуги відсутня. Перспектив розвитку містечок мало, за винятком м. Шаргород центру з цікавими історико-архітектурними пам'ятками.

Серединна містечкова смуга Могилівського Придністер'я сформована містечками Муровані Курилівці, Вендичани та Чернівці. Містечка розташовані у середніх частинах басейнів лівих приток Дністра, відповідно річок Жван,

Серебря і Мурафа. Долини річок каньйоноподібніз яскраво вираженим схиловим і ярково-балковим типами місцевостей. Круті (16–37°) схили долин річок і балок часто терасовані у результаті будівництва жилих і промислових споруд, доріг, городів, садів і виноградників. Плакорні місцевості частіше зайняті сільськогосподарськими спорудами та малими підприємствами. Підвищена динамічність схилового і ярково-балкового типів місцевостей зумовлює активний розвиток у містечках цієї смуги ерозійних та зсувних процесів, що часто підсилюються непродуманою господарською діяльністю. У структурі ландшафтів Мурованих Курилівців та Чернівців яри, занедбані балки, зсуви, кам'яністі схили займають від 8 до 17 % їх площі. Переважає одноповерховий тип містечкового ландшафту. Дво-триповерхові центри містечок займають покаті (3–7°) схили, палацові (Муровані Курилівці) і водні (невеликі за площею 0,2–1,2 га) ставки розташовані у верхів'ях великих балок. У майбутньому містечка середньої смуги Могилівського Придністер'я будуть розвиватись лише як центри місцевих громад.

Придністерська містечкова смуга охоплює містечка, що сформувались і функціонують у долині Дністра – Могилів-Подільський і Ямпіль, з боку Молдови – Отач і Сороки. Вони безпосередньо примикають до річища Дністра і займають нижні першу-третю тераси, частково круті сильно еродовані й кам'яністі схили. Майже повне розташування містечок у межах терасового типу місцевостей визначило їх конфігурацію – витягнутість уздовж річища Дністра, наявність багатоповерхового і промислового типів містечкових ландшафтів, приуроченість одноповерхової забудови, переважно до антропогенних терас і крутих схилів та поступове зростання значимості туристично-рекреаційних ландшафтних комплексів у сучасній структурі містечок Могилів-Подільський та Ямпіль. Збільшення їх площ обмежено, переважно крутими схилами долини Дністра. У майбутньому необхідна суттєва перебудова їх внутрішньої ландшафтної структури з більш активним освоєнням силового типу місцевостей під одноповерховий і садово-парковий та рекреаційний типи містечкових ландшафтів. Цьому сприятиме не лише адміністративний статус Могилева-Подільського і Ямполь, але їх

прикордонне розташування та наявність в околицях широко відомих історико-архітектурних пам'яток Лядовського скельного монастиря XI ст., Державного історико-культурного заповідника «Історична Буша», численних світового значення геологічних відслонень – Могилівська, Грушанська та інші свити, геоботанічних заказників – Грабарківський, Бронницький, Білянський ліси, унікальних численних джерел підземних вод тощо.

Висновки до 3 розділу

Регіональні особливості та своєрідність містечкових ландшафтів Східного Поділля зумовлені:

- регіональними відмінами природи і ландшафтів Східного Поділля – наявністю тут за Л. І. Воропай і М. М. Куницею [32] 5 фізико-географічних областей і 23 фізико-географічних районів;

- наявним різноманіттям натуральних типів місцевостей, з переважанням у структурі містечкових ландшафтів найбільш динамічних схилового, ярково-балкового і плакорного типів місцевостей та частково терасового і вододільного;

- історією формування і специфікою господарської розбудови упродовж століть, що призвело до наявності та формування сучасних, переважно, малоповерхових (одно-, дво-) містечкових ландшафтів на фоні яких чітко виокремлюються багатопверхові центри, культові, оборонні та садово-паркові й водні антропогенні ландшафтні комплекси;

Врахування зазначеного природного, історичного і соціально-економічного різноманіття, формування і сучасного функціонування містечкових ландшафтів дало можливість у межах Східного Поділля виокремити 4 регіональних містечкових області. За просторовим розташуванням і структурою містечкових ландшафтів вони неоднорідні. В областях Придніпровської височини і Дністерсько-Бузької міжрічкової височини де переважають вододільні і плакорні місцевості, структура містечкових ландшафтів не складна. Їх просторове розташування залежить,

від характеру господарського освоєння області. В областях із значним різноманіттям природи і ландшафтів – Подільського Побужжя і Могилівського Придністер'я – чітко виокремлюється по три смуги формування містечкових ландшафтів з притаманною лише для них структурою. Безперечно, що всі зазначенні регіональні особливості просторового розташування та різноманіття ландшафтної структури містечок Східного Поділля необхідно враховувати у процесі планування та розробки регіональних схем раціонального використання природних ресурсів і ландшафтів Східного Поділля.

Результати досліджень опубліковано автором у працях [22, 23].

РОЗДІЛ 4

РЕКОНСТРУКЦІЯ, РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА МІСТЕЧКОВИХ ЛАНДШАФТІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

4.1. Сучасні несприятливі мікро- і мезоосередкові процеси та явища у містечках

Сучасний екологічний стан містечкових ландшафтів Східного Поділля зумовлений не лише їх просторовим розташуванням та особливостями часового функціонування, але і наявністю у її структурі антропогенних мікро- і мезоосередків, де несприятливі процеси і явища зароджуються, розвиваються або згасають і часто формують відповідну екологічну ситуацію. Мікроосередкові процеси – це прояв нових ландшафтних, екосистемних, енергетичних, речовинних та інформаційних зв'язків, що формуються у навколишньому середовищі [57]. Для пізнання визначальних ознак функціонування та стану сучасних містечкових ландшафтів будь-якого регіону дослідження мікро- і мезоосередкових процесів є актуальним і перспективним. З одного боку, ці процеси розкривають причини й механізми плинних тенденцій трансформації містечкових ландшафтів та можливу перспективу їх реорганізації й оптимізації, а з іншого – враховуючи їх часто індикаторне значення, відкривається шлях до управління загальним й, зокрема, екологічним станом містечкових ландшафтів та попередження несприятливих процесів і явищ на етапах їх зародження та ранніх стадіях розвитку.

У містечкових ландшафтах Східного Поділля мікро- і мезоосередки різноманітні. Це і садиби з присадибними ділянками, культові споруди з належними до них територіями, палаци і парки, фортеці й замки, так й окремі містечкові «куточки», квартали: єврейські, вірменські, польські; райони: промислові, рекреаційні, новобудови. До містечкових мікроосередків з яскраво вираженим розвитком несприятливих процесів відносять занедбані кар'єри видобутку корисних копалин, яри антропогенної генези, заболочені водойми (ставки, канали), смітники й

покинуті підприємства. Їх просторове розташування у межах містечка та його околиць залежить від різних чинників – природних, історичних та соціально-економічних. Природні чинники завжди мали вирішальне значення, дещо зменшується роль історичних і значно зростає роль соціальних та економічних, а також за минулі два-три десятиріччя – екологічних, естетичних та рекреаційних. Детальніше розглянемо окремі з містечкових мікро- і мезоосередків, роль і значення процесів у межах яких, мають суттєве значення для сучасного функціонування містечкових ландшафтів та їх реконструкції.

Мікроосередки одиноких споруд – садиб, культових закладів, виробничих і побутових будівель тощо. Їх значимість у формуванні і функціонуванні сучасних містечкових ландшафтів географами і ландшафтознавцями ще детально не розглянута. Історико-географічний аналіз містечкових ландшафтів Східного Поділля показує, що саме через становлення цих, інколи звичних, однак активно діючих мікро- і мезоосередків, проходило формування своєрідних, притаманних лише цьому містечку ознак, що виокремлюють його серед інших.

Мікро- і мезоосередків одиноких споруд, що не лише прикрашають містечкові ландшафти Східного Поділля, але й часто формують їх «образ» та структуру, багато. Серед них палаци С. Потоцького у м. Тульчині, графині Щербатової у м. Немирові, поміщиків Грохольських у м. Вороновиці та інші. Поки що більшість з них у занедбаному стані, однак реставрація уже розпочалась. Як приклад палац Грохольськихразом з музеєм історії авіації та космонавтики відреставровані за кошти (40 тис. євро) Євросоюзу. Поступово відновлюють палац Потоцького у Тульчині, маєток К. Ф. Мекка у м. Браїлові, палац княгині Холонецької у м. Іванів (Янів) та інші. Окремі оригінальні поодинокі споруди, зокрема й палаци, знаходяться на межі повного руйнування. У колишньому містечку, а зараз селі Чорномин Піщанського району на межі руйнування палац графів Чорномських XIX ст. – мікрокопія Білого дому у Вашингтоні. Від повного занепаду його оберігає наявність у

приміщенні середньої школи, що забезпечує поточний ремонт будівлі.

Упродовж сторіч і частково зараз мікроосередки одиноких споруд, особливо палаци і замки, представляли не лише оригінальні архітектурні будівлі, але й садово-паркові комплекси, часто з водоймами, фонтанами і водоспадами. На початку ХХІ ст. залишилися лише території (частково уже зайняті під інші господарські потреби) їх минулого функціонування та одинокі вікові дерева. Жоден із садово-паркових комплексів не реставрований повністю, а ті що частково зберегли (парки у Немирові, Браїлові, Чернятині) поступово занепадають. Окремі будівлі, навіть відреставровані, без паркового оточення функціонувати не можуть. Це стосується й культових (церкви, костели, синагоги) комплексів (будівля – прилегла територія). Суцільним обстеженням культових мікроосередків у містечках Східного Поділля підтверджено, що майже всі споруди у їх межах відреставровані. Особливо це стосується православних церков, єврейських синагог та більшої (78 %) частини польських костелів. Однак, лише 46 % територій прилеглих до культових споруд (найменше біля костелів) окультурено та узаконено.

Не меншої уваги, ніж палаци і культові споруди у містечках Східного Поділля потребують занедбані, частково зруйновані й зарослі бур'янами та кущовою рослинністю колишні маєтки поляків, місцевих поміщиків та німецькі колонії (господарства), що активно функціонували упродовж ХІХ – початку ХХ ст. Ці господарські мікроосередки і тепер виокремлюються своєю архітектурою, продуманим плануванням території та цікавою історією функціонування. Їх реставрація і «запуск у дію» матимуть не лише музейно-пізнавальне значення, але й практичне, зокрема для розвитку сучасного фермерства. У першу чергу до таких відносимо маєтки німця Гейдена у м. Сутиски, М.П. Балашова у м. Шпиків, С. Потоцького у м. Печера (зараз село Печера) (додаток Д. 1) та інші.

Шпиківський маєток – то справжній мікроосередок «деревопільної» системи, що з успіхом використовувалась і розвивалась українськими

землеробами та німцями-колоністами майже сторіччя (початок XIX – початок XX ст.). Ця система передбачала раціональне співвідношення між лісовими і польовими ландшафтами, застосування органічних добрив, сівозмін та нових сортів сільськогосподарських культур. Тут урожаї значно перевищували середні в Подільській губернії [117]. Навіть за сучасними вимірами Шпиківський маєток був зразковим. Він сприяв розвитку містечка Шпиків, формував його ландшафтну структуру тощо. На початку XXI ст. маєток М. П. Балашова у Шпикові мікроосередок розвитку у містечку несприятливих процесів: розвал будівель, забур'янення, смітник.

Різноманіття та інтенсивність розвитку несприятливих мікро- та мезоосередкових процесів у містечкових ландшафтах зумовлених функціонуванням одиноких споруд, особливо власних садиб у значній мірі залежить від приуроченості містечка до відповідних типів місцевостей. Найбільш активними і різноманітними мікро- і мезоосередкові процеси є у межах схилових і заплавних, дещо менше плакорних місцевостей. Значно менше вони проявляються на територіях містечок розташованих на вододілах та надзаплавних терасах. На схилах різної (від 15–17 до 37–42°) крутизни, жилі будинки, дороги, інколи господарські споруди, городи і сади розташовані часто на нарізних та насипних терасах. Особливо це характерно для містечок Вінницького Придністер'я де схиліві місцевості домінують у їх ландшафтній структурі (Муровані Курилівці – 72 %, Могилів-Подільський – 62 %, Чернівці – 76 %, Ямпіль – 54 %). Кожна така ніша, або насип на схилі – окремий мікроосередок зсувних, ерозійних, або акумулятивних процесів. Дороги вздовж схилу, навіть заасфальтовані, руйнуються ерозійними процесами у 3–4 рази швидше, а в поперек схилу призводять до формування «поперечних ярів» [55]. У сучасній розбудові приватних садиб, навіть при майже повному «окультуренні» схилових ніш, терас, площадок та догляді за ними, несприятливі процеси постійно проявляються у різних формах, особливо при крутизні схилу від 28–30° і більше. Подібна ситуація і у містечкових ландшафтах Середнього Побужжя, лише інтенсивність їх прояву із-за менших

площ і крутизни поверхні схилів та геологічної будови, значно менша.

У містечкових ландшафтах Східного Поділля активно динамічними є мікроосередкові процеси на ділянках ґрунтових і гравійних, та частково заасфальтованих доріг, що прокладені поперек схилу, а також дорожні серпантини. Постійне руйнування покриття таких доріг, призводять до поступового заглиблення у схил, у результаті чого формується широка дорожня тераса, або заглиблення з часто крутими слабо задернованими уступами. Такі дорожні мікроосередки створюють певні незручності та лишні витрати коштів не лише із-за прояву несприятливих процесів – ерозійних, зсувних та інше, але й тим, що зимою заглиблення часто заносить снігом, а весною тут на 1–1,5 триваліше тане сніг, що знову активізує розвиток зазначених несприятливих процесів.

Особливо активно розвиваються у містечкових ландшафтах несприятливі мікроосередкові процеси у невеликих за площею кар'єрах кристалічних порід, лесоподібних суглинків та піску Середнього Побужжя, карбонатних порід – вапняку, доломітів, крейди, а також різноманітних глин на Придністер'ї. У кожному містечку Східного Поділля зафіксовано 1–3 діючих і 4–7 занедбаних мікрокар'єрів. Крім обвалів стінок кар'єрів, осипів, ерозійних процесів, тут спостерігається значне забур'янення відвальних розкривних порід, формування смітників, інколи болота у днищах кар'єрів. Проектів їх реконструкції, або рекультивації через малі площі не має. Частіше мікрокар'єри освоюються стихійно під випас, забудову, спортивні площадки. У більшості випадків вони є небезпечними територіями для життєдіяльності людей, наявних у містечках тварин тощо.

До мікроосередків з розвитком несприятливих процесів у містечкових ландшафтах Східного Поділля відносяться занедбані промислові підприємства-заводи з виробництва цегли, вапна, переробки сільськогосподарської продукції (лише «цукрових» заводів на Вінниччині 38), автопарки, а також покинуті єврейські, вірменські та, частково, польські й українські цвинтарі, пустирі й смітники, площі яких значно зросли за минулі десятиріччя.

З початку ХХІ ст. новою, непритаманною для містечок Східного Поділля, є проблема активного формування й неконтрольованого функціонування у їх межах сміттєзвалищ – полігонів твердих побутових відходів. Безпосередньо у містечках їх мало й площі не перевищують перших десятків квадратних метрів. Значно більші за площами (2–5 га) розташовані у найближчих околицях містечок (1–3 км). Вплив сміттєзвалищ на екостан містечкових ландшафтів постійно зростає. Розглянемо це детальніше на прикладі Тульчинського полігону твердих побутових відходів.

Відповідно даних Міністерства регіонального розвитку, будівництва і житлово-комунального господарства, в Україні функціонують понад 6000 легальних полігонів і 32000 нелегальних звалищ. У більшості випадків місця розташування таких об'єктів знаходяться поблизу містечок на землях, де традиційно вирощується сільськогосподарська продукція. Основним негативним чинником впливу таких об'єктів на довкілля є фільтрат (дренажні води). На звалищах, споруджених без дренажної системи, фільтрат просочується в ґрунті та підземні води. Це призводить до значного забруднення прилеглих територій токсичними органічними та неорганічними сполуками, зниження якості та безпечності сільськогосподарської продукції і вилучення земель з господарського обігу. Проблема має тенденцію до погіршення, оскільки хімічні забрудники легко вбудовуються в трофічні ланцюги і концентруються десятки і навіть сотні років.

Тульчинський полігон розташований у південній частині Подільського плато на відстані 1 км на південь від м. Тульчин, зліва від автодороги Тульчин – Суворівське. Площа полігону становить 2 га. Полігон розміщений у межах схилу Українського кристалічного щита та характеризується двома структурними поверхами. Нижній представлений складно дислокованим комплексом метаморфічних порід архейського і нижньо-протерозойського часу. Четвертинні відклади мають більш широке розповсюдження та представлені алювіальними відкладами першої надзапавної тераси. За даними інженерно-гідрологічних відшукувань Подільської гідрогеологічної

партії у червні 1989 року в основі полігон має таку геолого-літологічну будову: суглинок лесоподібний палево-жовтий потужністю до 3,6 м, суглинок важкий в'язкий бурувато-коричневого кольору потужністю до 6,4 м. Поверхня полігону рівнинна з невеликим похилом на південь. Абсолютні висоти коливаються у межах від 264,5 до 269,5 м.

Клімат території помірно-континентальний з м'якою нетривалою зимою і теплим літом, характерний для правобережної лісостепової зони. Середньорічна температура повітря складає $+6,7^{\circ}\text{C}$. Середня температура повітря найтеплішого місяця липня становить $+18,7^{\circ}\text{C}$, найхолоднішого січня – (-6°C) . Абсолютний максимум температури повітря $+38^{\circ}\text{C}$ спостерігався в липні, а мінімум (-37°C) – у січні. Кількість атмосферних опадів коливається від 300 до 800 мм, складаючи в середньому 589 мм. Величина випаровування в багаторічному розрізі складає 558 мм. Стійке снігове покриття утворюється в третій декаді листопада і зникає в першій декаді березня. Висота снігового покриву коливається від 5 до 30 см. Число днів зі сніговим покриттям 90–105. За довідкою Вінницького Гідрометеобюро максимальна глибина промерзання ґрунту сягає 0,9 м. Полігон знаходиться у межах басейну р. Південний Буг. На його території глибина залягання ґрунтових вод коливається в межах 12–9 м. Рух підземних вод направлений в сторону р. Південний Буг – регіональної дрени. На найбільш підвищених ділянках полігону поширені ясно-сірі, сірі та темно-сірі опідзолені ґрунти. На схилах вони зазнають водної ерозії. Заплави струмків та днищ балок представлені ґрунтами лучного комплексу. Поширення ґрунтів на території полігону представлено на рис. 4.1 великомасштабного обстеження ґрунтів Суворівської сільради Вінницьким науково-дослідним та проектним інститутом землеустрою.

У минулому територія полігону була покрита переважно дубово-грабовими лісами. В результаті господарської діяльності ліси були вирубані. На підвищених ділянках та схилах переважають різнотравно-бобово-злакові, а на низинних ділянках та днищах балок різнотравно-осокові рослинні асоціації.

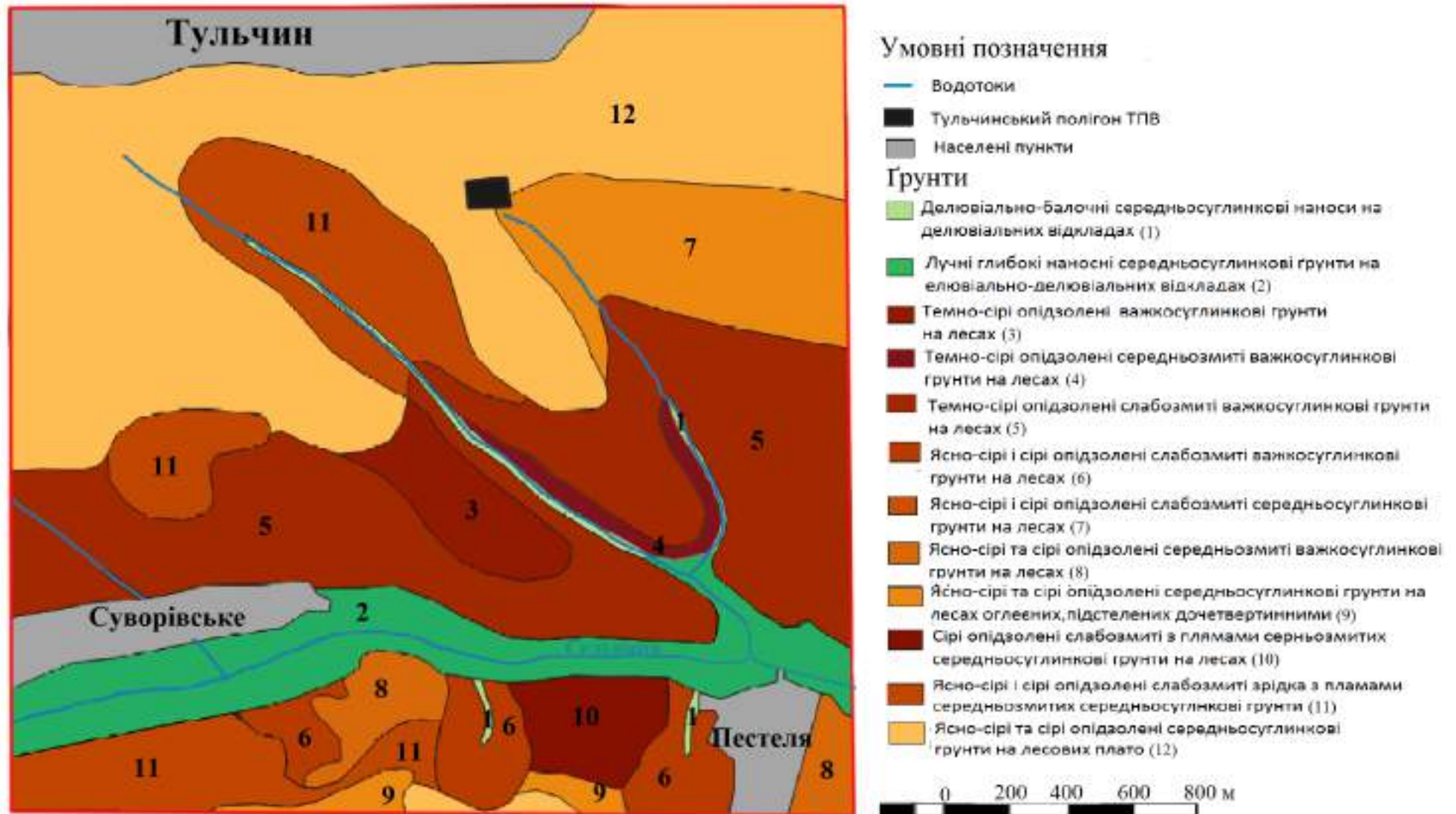

Рис. 4.1. Ґрунти території полігону*

*Складено за Технічним звітом Суворівської сільської ради[164]

Адміністративно полігон твердих побутових відходів (ТПВ) знаходиться в Тульчинському районі Вінницької області, чисельність населення якого складає 55,9 тис. осіб. Тульчинський район, як і більшість сільських районів в Україні, страждає від постійного збільшення кількості твердих побутових відходів та недосконалих практик поводження з ними. На відміну від європейських країн, основною практикою управління ТПВ у Тульчинському районі є захоронення на Тульчинському полігоні та нелегальних селищних звалищах. Крім захоронення в районі використовують такі небезпечні практики поводження з ТПВ як закопування та спалення. Тульчинський полігон з координатами 48°39'13.3''пн.ш.28°52'32.9''сх.д., згідно з паспортною документацією закладений у 1990 році й приймав муніципальні відходи з міста Тульчин і трьох сусідніх сіл: Мазурівка, Нестерварка, Суворівське. Число жителів, що користувалась послугами полігону складає 23 700 осіб. Загальний обсяг відходів, що надходила на полігон, становив 8 500 кг у рік. Полігон ТПВ планували закрити у 2006 році, однак офіційне закриття відбулося лише у 2017 році в рамках швейцарсько-українського проекту DESPRO. Наразі в рамках проекту закінчений механічний етап рекультивації полігону.

У процесі експлуатації на полігон надходили несортовані побутові відходи зокрема й небезпечні, без попередньої обробки. Надходження на полігон відходів побутової електроніки, люмінесцентних ламп, термометрів, акумуляторів і батарейок, фармацевтичних та ветеринарних препаратів призвело до накопичення у полігоні низки токсичних речовин, які містять ртуть, кадмій, кобальт, молібден, алюміній цинк, мідь, залізо, нікель та інше.

Атмосферні опади, фільтруючись через полігон, вимивали небезпечні водорозчинні сполуки, які згодом потрапляли у довкілля. За даними інженерно-гідрологічних досліджень (матеріали Подільської гідрогеологічної партії) Тульчинський полігон розташований на водонепроникних породах (суглинок лесоподібний і суглинок важкий). Однак, полігон не був обладнаний дренажною системою. Це означає, що фільтраційні води не маючи можливості

проникнення у ґрунтові води, через «підшову» полігону в процесі експлуатації розвантажувались вниз по схилу до найближчої водойми. Якісний та кількісний склад забруднених сполук, що вивільняється із полігону у складі фільтрату, мають свої характерні відмінності, пов'язані з морфологічним складом накопичених відходів, структури, чисельності та соціально-економічного стану населення, міської інфраструктури, клімату, кількості опадів, рельєфу тощо. Разом з тим, є певна спорідненість типових хімічних забрудників, наприклад аніонів, важких металів, органічних кислот, звалищних газів. Важкі метали: Cd, Cu, Fe, Hg, Ni, Pb та Zn є типовими забрудниками, характерними для муніципальних відходів. Деякі з можливих джерел надходження важких металів у довкілля у складі фільтрату наведені у таблиці 4.1.

Захоронення таких відходів призводить до забруднення не тільки місць складування, а й прилеглих територій.

Загалом, несприятливі процеси у мікро- і мезоосередках містечкових ландшафтів Східного Поділля не мають катастрофічного розвитку. Як осередки, так і процеси в них поступово оптимізують. Особливо це стосується садиб, що формують скрізь окремі містечкові мікрорайони, або є фоновими. Не меншої уваги потребують занедбані промислові підприємства, стародавні маєтки і садово-паркові комплекси біля них, антропогенні водойми і дороги. Одночасно постає проблема примістечкових зон із-за стихійного розвитку у їх межах рекреації та хаотичної забудови.

Таблиця 4.1

**Джерела надходження важких металів та органічних забрудників,
ступені їх токсичності ***

Морфологічні фракції відходів	Ступені токсичності важких металів та деяких органічних сполук		
	Клас небезпеки 1	Клас небезпеки 2	Клас небезпеки 3
Будівельні матеріали (цемент, залізо, пластмаси)	Pb (ГДК 0,03 мг/л) Cd (ГДК 0,001 мг/л)	Zn (ГДК 0,084 мг/л) Cu (ГДК 0,012 мг/л) Cr, Ni, As	Ca, Mg, Na
Фармацевтичні і ветеринарні препарати	Hg (ГДК 0,0001 мг/л)	Zn, As	
Побутова техніка (теле-, радіо- апаратура, монітори, кондиціонери, холодильники, електричні лампи)	Pb, Hg, Cd	Zn, Cu, Ag, Bi, Sn, Fe, Ni, Mo	
Хімічні засоби захисту рослин (ХЗЗР)	Hg, Cd	Zn, Cu, As, Sb, Zn, Bi	
Фарби, лаки	Hg, Pb, Cd	Cr, As, Sb, Zn, Cu	Ti
Хімічні джерела електричного струму	Pb, Cd, Hg	Zn, Cu, Ag, Cr	Li
Поліграфічна продукція	Pb, Hg	Cu, Cr, As	
Органічні відходи	Залишки ХЗЗР	Непридатні хімікати	Тара і упаковка

*Складено за стратегією інтегрованого поводження з твердими побутовими відходами у Тульчинському цільовому регіоні [153]

4.2. Ландшафтно-екологічна та дизайнерська реконструкція містечкових ландшафтів Східного Поділля

Екологічний стан сучасних містечкових ландшафтів Східного Поділля та прилеглих до них територій, потребує комплексного вирішенні цієї проблеми. Її складовими є екологічна реконструкція, в першу чергу, інфраструктури містечка – всіх приватних будинків, інженерних споруд, підприємств, електростанцій на малих ріках, рекультивация кар'єрів, відновлення садово-паркових комплексів, водних об'єктів, доріг і комунікацій й, загалом, порушених ландшафтів – до їх оптимально-

екологічного стану. Це не означає, одразу реставрувати все, що покинуто й занедбано. У ринкових умовах значну частину не лише сучасної інфраструктури містечок, але й часто містечка відроджувати буває недоцільно. Такі містечка поступово набувають статусу сіл, а тому замість містечкового ландшафту краще створити інший антропогенний ландшафт (рекреаційний, промислово-селитебний, садовий), що відповідає сучасним місцевим або регіональним потребам і оптимально «вписується» у навколишнє середовище, враховуючи й екомережу.

Ландшафтознавчі дослідження містечок Східного Поділля дали можливість виокремити дві групи заходів, які необхідно провести для формування на їх основі сучасних культурних містечкових ландшафтів.

Заходи направлені на загальну екологічну реконструкцію містечка. Екологічна реконструкція містечка – це заміна параметрів наявного неекологічного об'єкту (окремої садиби, малого підприємства, вулиці, або мікрорайону, а загалом і містечка) до стану його екологічності, що забезпечить комфортні умови життя і діяльності людей [111, 112]. Основні напрями ландшафтно-екологічної реконструкції містечка представлені у таблиці 4.2.

Екологічна реконструкція містечкового ландшафту може бути досягнута при оптимізації містечкової соціоекосистеми, яка полягає у створенні такої оптимальної функціональної структури, яка б забезпечувала відновлення у містечковому ландшафті динамічної рівноваги, тобто будувалася на речовинно-енергетичному балансі у середині самої системи. Оптимальна функціональна структуризація містечкової соціоекосистеми досягається шляхом оптимального функціонального зонування території містечкового ландшафту та прилеглих територій, а також встановлення раціонального режиму природокористування у межах виділених функціональних зон.

На практиці це означає науково обґрунтований перерозподіл територіальних ресурсів містечкових ландшафтів за різними видами господарського використання території – містечковою забудовою,

господарськими спорудами, водними комплексами, дорогами, рекреацією, заповіданням тощо.

Таблиця 4.2

Ландшафтно-екологічна реконструкція містечкових ландшафтів Східного Поділля*

Суб'єкт	Шляхи його реконструкції
Містечко	<ul style="list-style-type: none"> - екореконструкція містечка на основі екологізації усіх видів господарської діяльності; - створення здорового й життєздатного архітектурно-ландшафтного середовища; - створення «зелених коридорів»; - підтримка екологічно обґрунтованого співвідношення між територіями зайнятими в господарській діяльності; - впровадження системи безперервної екологічної освіти; - еколого-ландшафтне зонування містечка
Містечкові та прилеглі до них ландшафти	<ul style="list-style-type: none"> - підтримка екологічно-врівноваженого стану культурних ландшафтів та їх компонентів; - відновлення до стану культурних занедбаних ландшафтно-інженерних споруд та інших ландшафтних комплексів, що формують містечкові ландшафти; - приведення в динамічну екорівновагу містечкових та прилеглих до них ландшафтів; - відтворення, збереження та заповідання натуральних і унікальних ландшафтних комплексів, наявних «зелених коридорів»; - підтримка екологічно обґрунтованого співвідношення між натуральними, натурально-антропогенними і антропогенними ландшафтними комплексами в межах містечкових ландшафтів
Окремі частини містечка – «куточки»– мікрорайони	<ul style="list-style-type: none"> - екореконструкція згідно вимог будівельної та планувальної екології; - проведення озеленення «куточків» занедбаних ділянок з метою їх включення в «зелені коридори» містечка; - залучення усіх мешканців містечка, або окремої частини в процес екологізації; - виділення заповідних, історико-архітектурних і культових територій для туристсько-рекреаційного використання
Окремі житлові будинки	<ul style="list-style-type: none"> - екореконструкція згідно вимог архітектурно-будівельної екології;

	<ul style="list-style-type: none"> - ландшафтний дизайн присадибної ділянки; - використання лише природних матеріалів в процесі будівництва житлових і господарських споруд; - залучення усіх жителів будинку в процесі екологізації
Промисловість	<ul style="list-style-type: none"> - системна екологізація містечкової промисловості – молоко- і цегельних, комбикормових та інших заводів; - екологізація добування і використання мінерально-сировинних і водних ресурсів; - екореконструкція будинків і споруд та екологізація технологій; - виведення шкідливих промислових об'єктів за межі містечка; - створення промислових заповідних об'єктів
Транспорт і енергетика	<ul style="list-style-type: none"> - системна екологізація транспорту й енергетичної системи містечка; - екологізація транспортних засобів, технологій їх ремонту і обслуговування; - екореконструкція інженерних транспортних споруд – доріг, газо- і водопроводів, електропередач, мостів; - перевід частини транспортної мережі у підземний простір
Господарські споруди	<ul style="list-style-type: none"> - виведення з господарського використання занедбаних тракторних станів, ремонтних майстерень, або їх реконструкція; - екореконструкція інженерних споруд – млинів, малих гідроелектростанцій, складів тощо; - створення діючих заповідних об'єктів містечкових споруд
Навчальні заклади	<ul style="list-style-type: none"> - впровадження системи безперервної екологічної освіти; - впровадження передових екологічних технологій в процесі навчання, окремі дисципліни (фізику, хімію); - участь усіх школярів, учнів (студентів) училищ та коледжів у процесах екологізації
Склади отрутохімікатів та смітники	<ul style="list-style-type: none"> - знищення або належне облаштування складів мінеральних добрив та отрутохімікатів; - переробка старих звалищ, уникнення формування нових; - впровадження подальшого збору відходів та їх утилізація

*Розроблено автором за Н. М. Назаруком [111]

Найліпшим вважається такий режим природокористування, при якому необхідний (не максимальний) ефект досягається при збереженні динамічної рівноваги у містечковому ландшафті, тобто без перевищення на них гранично

допустимих антропогенних навантажень.

Екологізація діяльності людей у містечках, екологічна реконструкція окремих будівель, підприємств, частин містечок (етномікрорайонів) і загалом містечок – процес тривалий, однак зараз вкрай необхідний. Комплекс питань екореконструкції містечкових ландшафтів хоча й на початку XXI ст. актуальний, однак у більшості випадків із-за фінансових та науково-організаційних проблем не завжди можливо вирішити. Однак, процес відновлення та реконструкції містечкових ландшафтів Східного Поділля розпочався і темпи його поступово зростають.

Заходи направленні на екологічну реставрацію містечок. Складовою екологічної реконструкції містечка і формування культурного містечкового ландшафту є *екологічна реставрація* його ландшафту [111, 112]. Вона передбачає повернення геокомпонентів ландшафту і загалом містечкового та прилегло до нього ландшафту до оптимального стану (табл. 4.3).

До реставрації містечкових ландшафтів Східного Поділля необхідно підходити з чітким усвідомленням її необхідності. Буває й таке, що реставрувати необхідно лише окремі об'єкти (культові, історичні) або ділянки («куточки») містечка, решта підлягає реконструкції. У сучасних умовах повністю повернутися до містечкового ландшафту, хоча б яким би він не був оригінальним у минулому – неможливо. Однак, екологічна реконструкція і реставрація тісно взаємопов'язані між собою і направленні на досягнення екологічної рівноваги між наявними природними об'єктами ландшафтами у структурі містечкових ландшафтів Східного Поділля. Напрямів екореконструкції містечкових ландшафтів може бути багато. Основні з них представлені у таблиці 4.2. Однак, завжди необхідно мати на увазі, що як екореконструкція, так і екореставрація будь-якого об'єкту чи території може бути частковою, тобто не повністю відновленою до первісного стану.

Таблиця 4.3

Напрями екореставації містечкових ландшафтів Східного Поділля*

Відновлений геокомпонент/ геокомплекс	Напрями позитивної реставрації містечкового ландшафту			
Гірські породи та їх поверхневі форми	Натуральне багаторічне відновлення без втручання (часткове)	Рекультивация порушених територій	Протиерозійні заходи	Створення нових екологічно безпечних і потрібних елементів
Мікроклімат, повітря	Очищення повітря від забруднень	Фіторемидація, частково пермакультура	Заходи проти спалювання органічних решток, весняних палів	Заходи проти формування містечкових смогів
Водні маси	Природне багаторічне відновлення без втручання	Зниження водоспоживання і часткове формування замкнених циклів	Глибока очистка води і мулу в водоймах та криницях	Створення умов для уникнення забруднення вод та їх очистки
Ґрунти	Натуральне багаторічне відновлення без втручання	Промивка, аерація, збагачення гумусу, фітомеліорація	Мікробне відтворення	Зняття і заміна шару ґрунту, очистка і повернення з добавкою біофлори
Флора і фауна	Натуральне відновлення без втручання	Збереження натуральних територій зі створенням зелених ділянок і екокоридорів	Облаштування природоохоронних територій	Створення зелених зон, парків тощо
Ландшафтні комплекси	Відновлення без втручання до стану власне антропогенних	Збереження ландшафтних комплексів рангу фація, урочищ, частин типів місцевостей	Виділення нових, у перспективі заповідних ландшафтних комплексів	Реставація та створення нових інженерних споруд, культурних і культових закладів

*Розроблено автором за Н. М. Назаруком [112]

Ландшафтно-екологічну і дизайнерську реконструкцію містечкових ландшафтів Східного Поділля доцільно починати з їх центрів, або чітко виокремлених частин (мікрорайонів), що мають оригінальні ознаки притаманні цьому містечку. Як приклад м. Бар. Крім реставрованого адміністративного центру, тут оригінальною є частина містечка де зосередженні три культові споруди: костел, церква і синагога. Вони і прилегла територія, реставровані, чітко виокремлюються на фоні містечкового ландшафту і прикрашають його. Не менш оригінальні тут руїни фортеці й водосховища «Шершні» біля неї з найбільшою у Вінницькій області плантацією білої лілії – занедбані. Це стосується й інших містечок Східного Поділля, зокрема Хмільника, Шаргорода, Мурованих-Курилівців, Турбова, Браїлова, Гнівани тощо.

Прикінцевою метою оптимальної функціональної і ландшафтно-екологічної структуризації містечкових ландшафтів Східного Поділля, як і будь-яких інших регіонів лісополя України, є формування у їх межах якісно нового культурного містечкового ландшафту, що раціонально поєднує природні – натуральні, натурально-антропогенні й антропогенні об'єкти та ландшафтні комплекси, які забезпечують комфортні умови життєдіяльності містечок. Поки що це складно, однак досвід країн Західної Європи і, частково, уже наявний у нас показують, що при бажанні – можливо.

З початку XXI ст. проблемою є ландшафтно-екологічна реконструкція не лише містечкових ландшафтів Східного Поділля, але й примістечкових зон у структурі яких суттєво зростають кількість і площі, спочатку не значних за площею смітників, що поступово перетворюють у полігони твердих побутових відходів. Їх знищення, або рекультивация процес складний, однак уже розпочався. Розглянемо один із шляхів оптимізації схарактеризованого у підрозділі 4.1 полігонів твердих побутових відходів (ТПВ) у приміській зоні м. Тульчин Вінницької області.

Враховуючи загальне розуміння сутності подібних структур, Тульчинський полігон ТПВ разом з територією, що знаходиться під його

негативним впливом – це складна й своєрідна антропогенна система, яка негативно впливає на ландшафтні комплекси прилеглих територій та життєдіяльність людей. Будь-який полігон, зокрема й Тульчинський, система відкрита, динамічна та знаходиться у постійному речовинно-енергетичному зв'язку з гірськими породами літосфери, підземними та поверхневими водами, які контактують з полігоном ТПВ, нижнім шаром тропосфери, в який потрапляє біогаз, дим від горіння полігонів, хімічні речовини, ґрунтово-рослинним покривом і тваринами.

У зв'язку з негативним впливом на довкілля, обов'язковою умовою у процесі проектування, створення та обслуговування полігонів ТПВ, зокрема і Тульчинського – є зменшення його зв'язку з прилеглим, а часто і віддаленим середовищем: геокомпонентами і ландшафтними комплексами, господарською інфраструктурою та населенням. Це досягається шляхом оптимізації кількості та потужності речовинно-енергетичних потоків, що зв'язують полігон з довкіллям, зокрема шляхом створення геохімічних бар'єрів [100].

Аналіз публікацій присвячених оптимізації полігонів ТПВ у межах містечок, або примістечкових зон показує, що найчастіше у цьому процесі використовують екологічний, ландшафтний (антропогенно-ландшафтознавчий і ландшафтно-геохімічний) та басейновий підходи. Аналіз ландшафтно-геохімічної структури визначає характерні особливості природного середовища, які обумовлені типами геохімічних ландшафтів, ступенем їх зволоження, хімічним складом їх компонентів, типоморфними елементами, фізико-хімічними властивостями геокомпонентів та елементами, тобто просторовою диференціацією основних типів геохімічних структур, які безпосередньо впливають на поведінку та трансформацію речовин і утворюють групу природних геохімічних чинників формування екологічного стану території [100].

Іншим важливим підходом є басейновий підхід, оскільки саме по водозбірній мережі відбувається міграція більшості токсичних речовин.

Басейновий підхід ґрунтується на перенесенні продуктів техногенезу згідно із законами гравітації до відповідних базисів денудації – від вододілів до гирлових областей водозборів. Водні об'єкти є шляхами поширення антропогенного забруднення та їх акумуляції. Басейн вважають реальною геосистемою, що легше виділяється на місцевості та карті, тобто вибір його таксономічною структурою об'єктивний.

У дослідженнях пов'язаний з оптимізацією полігонів ТПВ особливу увагу необхідно приділяти попередній основі полігону – рельєфу, як важливого чинника перерозподілу тепла, вологи і речовини. Зараз рельєф, здебільшого аналізується на основі ЦМВ. У широкому сенсі цифрова модель висот (ЦМВ)/ *Digitalelevationmodel (DEM)* – загальний термін, що використовується для статичних поверхонь, які містять висотні дані, і не передбачає визначення властивостей самої поверхні. Для полігонів ТПВ доцільно використовувати відкриті дані ЦМВ SRTM – результат співпраці Національного управління США з аеронавтики та досліджень космічного простору (NASA), Лабораторії реактивного руху NASA (NASA' JPL), NGA (колишнє NIMA), Національних космічних агентств Німеччини та Італії. Роздільна здатність знімків – 1 кутова секунда, приблизно 30 м [150].

Відповідно до гідрологічної будови фільтрат, зливові і талі води з полігону розвантажуються в сторону річки Сільниця, яка відноситься до басейну Південного Бугу. З річки Сільниця проводиться водозабір для питних та господарських потреб с. Пестеля, тому талі та зливові води з території полігону ТПВ є небезпечними для здоров'я населення. Площа водозбірного басейну, яку займає Тульчинський полігон – 1,386 км². Протяжність лінії водотоку з території полігону до місця впадіння у р. Сільниця – 1,8 км. У процесі дослідження впливу Тульчинського полігону ТПВ на довкілля основна увага була зосереджена на бар'єрній структурі, а саме на визначенні латеральних ландшафтно-геохімічних бар'єрів на основі даних фізико-хімічних властивостей ґрунтів, особливо кислотності ґрунту.

Л. Л. Малишевою встановлено, що рухливість основних хімічних

елементів та їх з'єднань змінюється в залежності від кислотності. Катіоногенні елементи – кальцій, стронцій, барій, радій, цинк, кадмій, найбільш рухливі в кислому середовищі, а аніогенні елементи – ванадій, селен, молібден, германій – в лужних. Зміна кислотності призводить до накопичення елементів чи, навпаки, до переходу їх в рухливий стан. Наприклад, двовалентне залізо випадає в осад при рН – 5,5 [101]. Фільтрат – один з головних шляхів поширення забруднення з території складування відходів. До складу фільтрату входить широкий спектр небезпечних хімічних елементів та їх сполук, таких як ртуть, кадмій, кобальт, молібден, алюміній. Хімічні елементи та їх сполуки, що входять до складу фільтрату, по-різному реагують на зміну кислотності середовища. Залежність міграційної поведінки елементів від рН середовища представлено в таблиці 4.4.

Таблиця 4.4

Вплив кислотності ґрунту на міграційні здатності металів*

Метали	Значення Ph									
	2,5-2,7	2,8-3,2	3,3-3,7	3,8-4,2	4,3-4,7	4,8-5,2	5,3-5,7	5,8-6,2	6,3-6,7	6,8-8
Cd	0	0,5	1	1,5	2	2,5	3,5	4	4,5	5
Mn	0	1	1,5	2	2,5	3	3,5	4,5	5	5
Ni	0	1	1,5	2	2,5	3	3,5	4,5	5	5
Co	0	1	1,5	2	2,5	3	3,5	4,5	5	5
Zn	0	1	1,5	2	2,5	3	3,5	4,5	5	6
Al	1	1,5	2	3	3,5	4,5	5	5	5	5
Cu	1	1,5	2	3	3,5	4,5	5	5	5	5
Cr (III)	1	1,5	2	3	3,5	4,5	5	5	5	5
Pb	1	2	3	4	5	5	5	5	5	5
Hg	1	2	3	4	5	5	5	5	5	5
Fe (III)	1,5	2,5	3,5	5	5	5	5	5	5	5

*Складено за Л. Л. Малишевою [100]

Згідно з басейновим принципом, територія впливу дренажних вод Тульчинського полігону на довкілля обмежується в першу чергу басейном

місцевого водотоку. Для моделювання міграції хімічних елементів ландшафтно-геохімічних бар'єрів у межах басейну скористалися результатами великомасштабного обстеження ґрунтів Суворівської сільради, виконаних Вінницьким науково-дослідним і проектним інститутом землеустрою [164]. Кисотно-лужні характеристики ґрунтів досліджуваної території представлена на рис. 4.2.

У межах цього басейну кислотність змінюється від рН 4,6 до 5,3 [169]. Використовуючи таблицю 4.4 та карту кислотності можна зробити висновки, що у межах басейну такі елементи як Pb, Hg, Fe (III) при прямому надходженні в ґрунт перейдуть у нерухому форму і акумулюються. Крім того, використовуючи таблицю 4.4 та дослідження Л. Л. Малишевої [100] було виділено два слабких ландшафтно-геохімічних бар'єри: сорбційно-лужний та сорбційно-кислий. Місця акумуляції елементів та їх сполук зображенні на рис. 4.3.

Для цього дослідження інтерес становить тільки сорбційно-лужний бар'єр, оскільки елементи, що можуть акумулювати на сорбційно-кисломубар'єрі затримуючись вище за течією. Сорбційно-лужний бар'єр може акумулювати розчинні форми важких металів Fe (III), Cr (III), Al та Cu, при цьому також частково утримується Ca, Mg, Pb, Zn, Cd, Co, Ni, Mn [169]. Рухливі форми забруднювальних речовин, які не затримуються, або частково затримуються ландшафтно-геохімічними бар'єрами, мігрують вниз по схилу і потрапляють у р. Сільниця. Бар'єри знаходяться на відстані 800 м від полігону, на землях сільськогосподарського призначення, де вирощують рослинні культури. Оцінка ризиків для здоров'я від вживання вирощеної продукції не ведеться, інформація про стан забруднення земель важкими металами відсутня. Важкі метали, накопичені на межі ландшафтно-геохімічного бар'єру за період експлуатації полігону (27 років), можуть скласти серйозну небезпеку для здоров'я споживачів. Для зменшення негативного впливу на здоров'я людей, доцільно вилучити ці землі з сільськогосподарського користування і провести фіторе mediaцію.

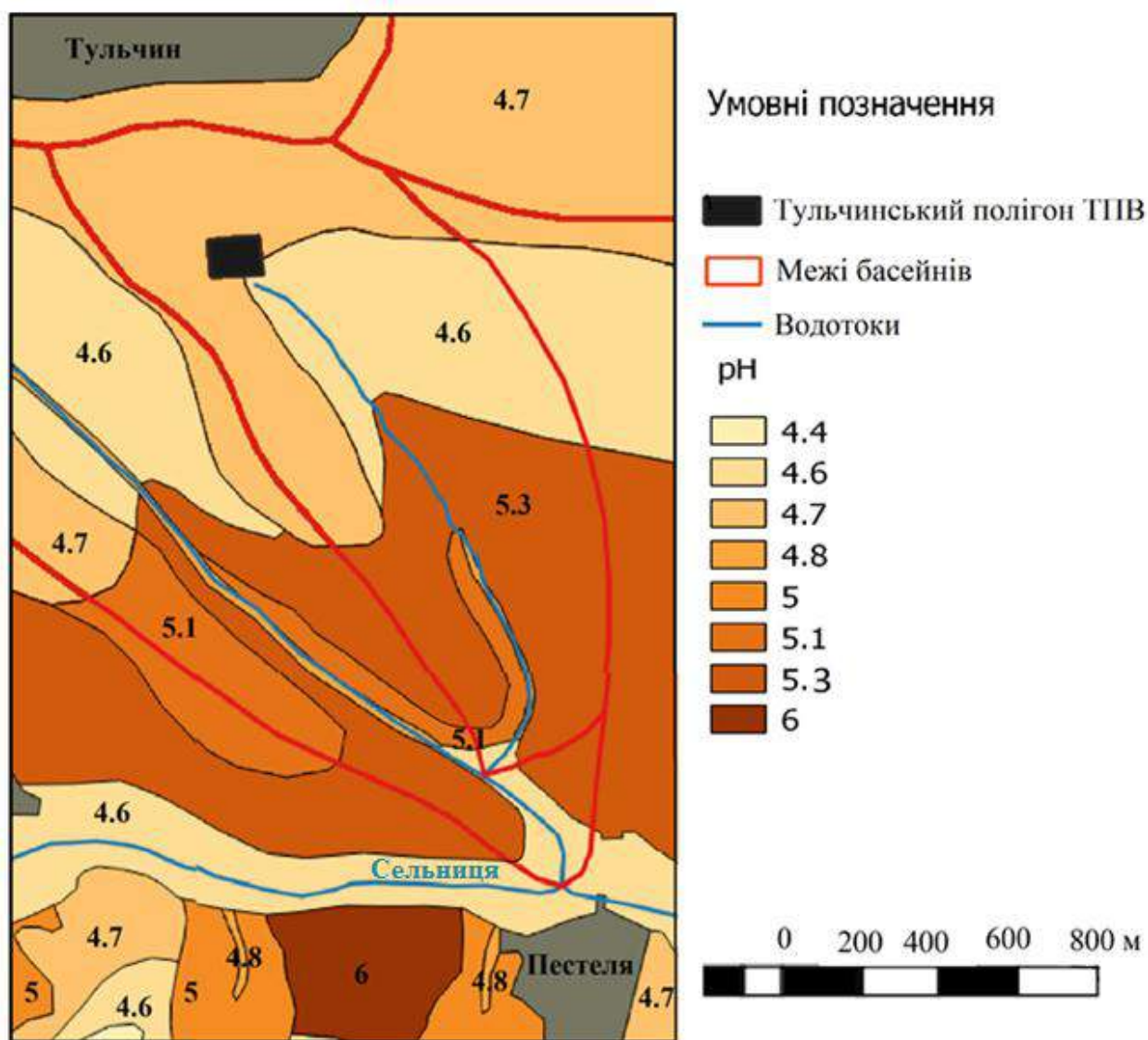

Рис. 4.2. Карта кислотності ґрунтів*

*Складено за А. С. Шолоховою [169]

Термін «фітореMediaція» складається з двох слів «фіто» (з грецької – рослина) та «реMediaція» (з латинського змінити чи видалити). ФітореMediaція – загальний термін для групи технологій, що використовують здатність рослин поглинати забруднюючі речовини та проводити детоксикацію навколишнього середовища за допомогою різних механізмів. Це відносно нові екологічно ефективні та екологічно чисті технології. Вони підходять для очищення значних площ та не вимагають значних капіталовкладень, спеціального обладнання, витрат на експлуатацію [195].

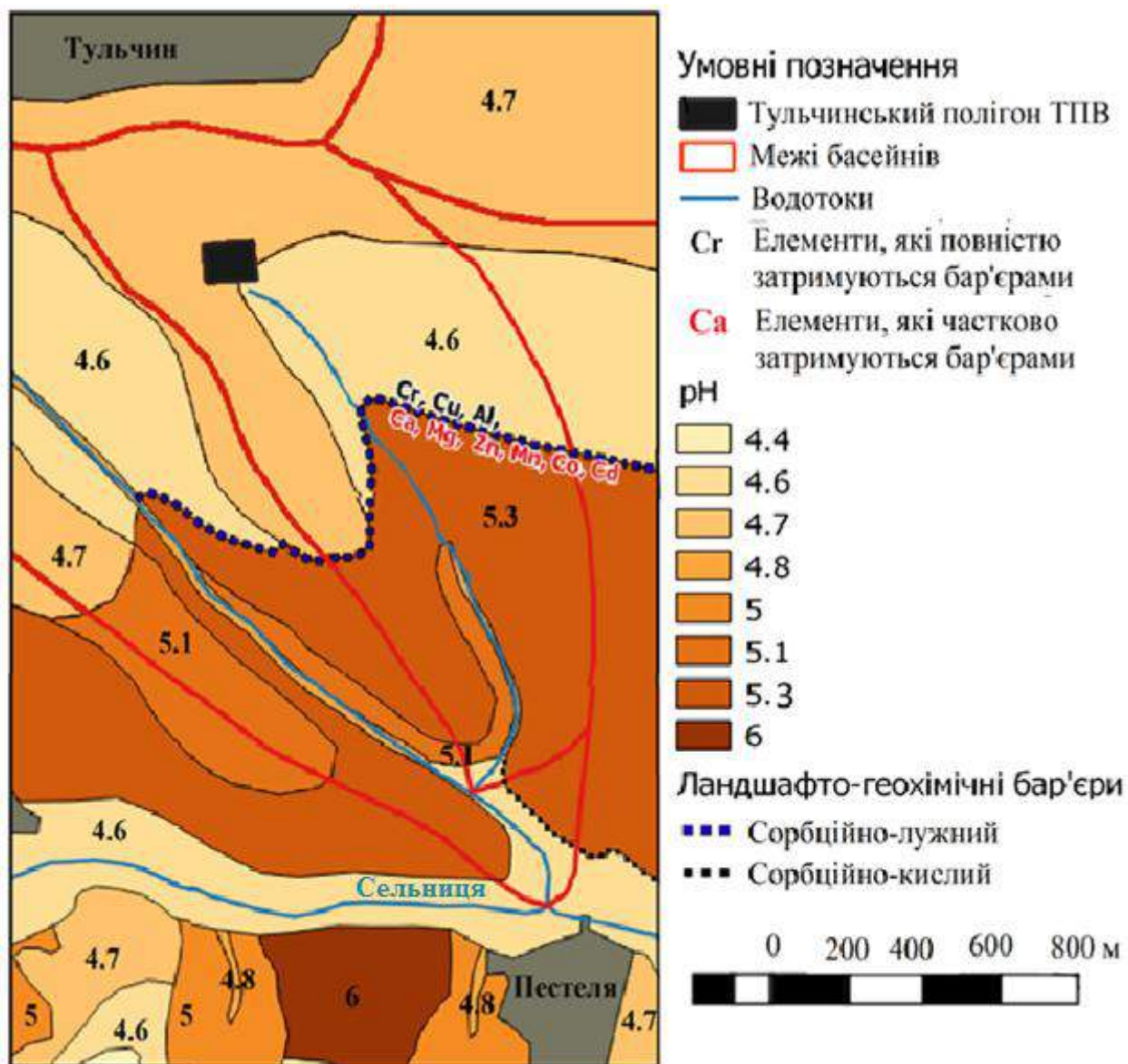

Рис.4.3. *Ландшафтно-геохімічні бар'єри території*

*Складено за А. С. Шолоховою [169]

ФітореMediaція може коштувати менше 5 % альтернативного методу очищення. Тепер фітореMediaція використовується для очищення навколишнього середовища від деяких забруднюючих речовин, зокрема нафтопродуктів, хлору, пестицидів, вибухових речовин, важких металів та радіаційних ізотопів. Для вилучення токсичних елементів з ґрунту застосовується фітоаккумуляція, основний принцип якої – це накопичення та аккумуляція в тілі рослин забруднюючих речовин без руйнування структури ґрунту. Для запобігання потраплянню забруднюючих речовин в ґрунт при

відмиранні та розпаду рослин, проводиться спалення біомаси рослин без одержання енергії. Залишкова зола має високий вміст акумульованих забруднюючих речовин. Зокрема важких металів, тому вона утилізується як відходи першого ступеню небезпечності [195].

Одним з показових прикладів застосування технології фіторемедіації є відновлення земель після рекультивації полігону ТПВ на о. Саарема, Естонія. Проект реалізувався у співпраці Ліннейського університету (Швеція) і Тартуського Університету наук про життя (Естонія) з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка [177]. В рамках проекту старий полігон ТПВ був рекультивований і на його місці побудований ландшафтний парк з використанням фіторемедіаційних технологій. Наразі на території ведуться постійні лабораторні дослідження за процесом відновлення геосистеми та розвитком фіторемедіаційних рослин.

Іншим прикладом є шведський проект РНУТЕСО який має на меті рекультивацію полігонів закритих «скляних» заводів у місті Еммабода, Швеція. Перший пілотний фітопарк, побудований в місті Орефорш, на землях, які колись були забруднені свинцем та арсеном. Головною рослиною –гіперакумулятором тут є соняшник. Парк успішно функціонує з червня 2017 року, перший збір та спалення рослин з акумульованими важкими металами проводився восени. Лабораторні дослідження тут проводить Ліннейський університет.

Отже, досвід прибалтійських країн свідчить, що фіторемедіація ефективний метод очищення території від токсичних речовин. Ця технологія може бути використана для відновлення якості забруднених територій, зокрема й Тульчинського полігону ТПВ. Правильний вибір рослин передбачає виявлення місць знаходження забруднювальних речовин, їх якісний та кількісний склад, природні умови та стан полігону ТПВ. Якщо врахувати типові хімічні забрудники полігонів ТПВ, – тульчинський полігон ТПВ забруднений сполуками ртуті, свинцю, кадмію, цинку і кобальту. Беручи до уваги природні умови території та сільськогосподарську

спеціалізацію прилеглих територій, оптимальними рослинами для проведення фітореMediaції є соняшник і кукурудза. Соняшник абсорбує арсен, кадмій, хром, свинець, манган, цинк та мідь. Кукурудза – арсен, кадмій, кобальт, свинець, нікель, магній та натрій [164, 169]. Детальний аналіз ґрунту на наявність важких металів, виявлення «гарячих» точок і фонових концентрацій є необхідною умовою для свідомого вибору рослин та моніторингових спостережень за Тульчинським полігоном ТПВта подібних до нього в інших примістечкових зонах Східного Поділля.

Отже, Тульчинський полігон ТПВ, що функціонував з 1990 р. і приймав до 90 тон відходів у рік від м. Тульчин, сіл Мазурівка, Нестерварка і Суворівське, наразі закритий і знаходиться на етапі біологічної рекультивації. Поки що наявна рухливість хімічних елементів у складі фільтраційних вод з території полігону до річки залежить від ландшафтно-геохімічних умов території, особливо наявних тут геохімічних бар'єрів. По лінії міграції сформувались сорбційно-лужний та сорбційно-кислий бар'єри. Для цього дослідження інтерес представляє перший, сорбційно-лужний бар'єр. На цьому бар'єрі акумулюється Fe (III), Cu, Cr (III) та Al та частково затримуються Ca, Mg, Mn, Zn, Ni, Co, Pb, Cd. Хоча й невеликий, але вже наявний досвід оптимізації Тульчинського полігону ТПВ, а у подальшому і подібних до нього, показує, що процес відновлення забруднюючих територій можна реалізувати з допомогою фітореMediaційних технологій, які є досить ефективними, недорогими, не вимагають спеціального обладнання та вже активно використовуються в країнах Балтійського регіону. Правильний вибір рослин-акумуляторів залежить від фізико-хімічних властивостей, забруднювальних сполук та природних умов, які є складовими ландшафтно-геохімічного аналізу. ФітореMediaція є перспективною технологією для Східного Поділля і може стати інструментом у пом'якшенні негативного впливу закритих полігонів ТПВна довкілля, зокрема й ландшафти містечок.

4.3. Рациональне використання й заповідання містечкових ландшафтів Східного Поділля

Упродовж сторіч розквіт або занепад містечкових ландшафтів Східного Поділля залежав від багатьох чинників: природних, історичних, соціально-економічних, етнокультурних, релігійних та інших. У зв'язку з тим, що Східне Поділля землеробський регіон, то особливо на початкових стадіях розвитку містечкових ландшафтів із соціально-економічних і культурних чинників на першому місці було *землеробство*. Землеробство не лише в подальшому, але й зараз впливає на особливості функціонування містечок Східного Поділля і активно приймає участь у формуванні їх ландшафтів.

Загалом, землеробство є символом українського способу життя, символом культури. Це надзвичайно складне утворення. Воно давало і дає змогу здобути не лише хліб насущний, але й хліб духовний. Етнографи й культурологи зазначають, що саме землероби зробили найвагоміший внесок у розвиток світової культури, формували образ життя людей та особливості ландшафту місць їх проживання. В українському життєвому, зокрема й землеробському етносі, напрочуд органічно поєднувалися і поки-що збереглися етнічні й естетичні компоненти. Невипадково українські містечка завжди були знаними, багатими, впорядкованими і привітними. Тут розквітали промисли, торгівля, культура, традиції, яких об'єднував своєрідний «містечковий дух» і спокій. Це не означає, що зараз обов'язково необхідно повертатися до традиційного у минулому містечкового способу життя, щоб зберегти містечкові ландшафти. Коли ми прагнемо до відродження або реконструкції та збереження того чи іншого селитебного ландшафту, маємо залучати і використовувати, враховуючи потреби сьогодення, те значиме, що було набуто населенням Східного Поділля, зокрема містечок, у минулому: його етнічну культуру, господарський і екологічний досвід, звичаї. Тобто, те що сформувало сучасну ландшафтну структуру містечок Східного Поділля. Просторово-часовий аналіз розвитку, або занепаду містечок регіону дослідження показує,

що ігнорування здобутків минулого, наших історичних коренів, є таким же небезпечним, як і міфологізація їх. Для відродження, раціонального використання і збереження українського, зокрема й східноподільського містечка, приведення в порядок його ландшафту необхідно використовувати увесь набутий найкращий досвід. Шляхів для цього є достатньо. Розглянемо на наш погляд найперспективніші.

Поєднання «двох культур». Зразком раціонального поєднання «двох культур», традиційного і нового, є сучасна Японія, частково Китай і Південна Корея. Зокрема у Японії постійно діє принцип «вакон есай» – японський дух + західні, вірніше сучасні, технології. Якщо у нас часто не брали до уваги, або й зовсім відкидали набуте предками як непотрібне або застаріле і все прагнули починати «з нуля», японці дуже тонко відчували зв'язок між епохами і на основі цього формували сучасну культуру у царині своєрідного ландшафту, зокрема й містечкового. Унаслідок цього, сучасна високо розвинута держава не втратила почуття органічної єдності з довкіллям. Безперечно, що і японці мають окремі проблеми, інколи і складні, однак часто поєднання «двох культур» дає можливість їх вирішувати.

Органічне поєднання традиційної і сучасної форм культур є також ефективним засобом відродження й збереження ландшафту подільських містечок, його своєрідної структури та обґрунтування напрямів перспективного розвитку. Для східноподільських містечок шлях поєднання «двох культур», непростий. Він потребує узагальнення й використання детальних знань з історії, етнографії, архітектури, географії, ландшафтознавства, екології, економіки, а також регіональних і місцевих традицій та звичаїв, що притаманні й Східному Поділлю. Більше того, навіть у межах цього регіону, використання принципу поєднання «двох культур» буде мати свої «відтінки» у кожному історико-географічному районі. Містечка Придністер'я, як зазначено у попередніх розділах, за ландшафтною структурою, архітектурою, традиціями і способами будівництва та планування, етнокультурою та звичаями людей інколи суттєво відрізняються

від містечок Середнього Побужжя та частини Придніпровської височини, що охоплює Східне Поділля. У відновленні традиційної для цих територій й оригінальної для Поділля ландшафтної структури містечок, поєднання «двох культур» є вирішальним. Це дасть можливість відновити й впорядкувати просторове різноманіття містечкових ландшафтів та раціонально їх використовувати у майбутньому. Частково це уже простежується. Навіть без корінної реставрації і після радянської стандартизації містечок (селищ міського типу), як на місцевому, так і регіональному рівні, містечка відрізняються між собою. Ландшафтознавчі дослідження містечкових ландшафтів Східного Поділля, їх реконструкція з початку XXI ст. показує, що поєднання традиційного і нового у відновленні містечкових ландшафтів чіткіше проявляється (і ця тенденція збережеться у майбутньому), у районах Вінницького Придністер'я – містечка на низькотерасових і схилових місцевостях. Значно повільніше цей процес проходитиме у містечках Середнього Побужжя та північно-східних районах Поділля у зв'язку із значною втратою тут минулих традицій та звичаїв у їх будівництві і формуванні ландшафтної структури. Можливо для прискорення впровадження у процес реставрації містечок Східного Поділля принципу поєднання «двох культур» доцільним буде створення зразкових містечок. Серед претендентів містечка Хмільник, Браїлів, Бар та Шаргород.

«Транспортні» містечка. Це містечка, що сформувалися у процесі будівництва доріг – залізничних, автомобільних, нафто- і газопроводів, ліній електропередач тощо, або примикають до доріг, що інтенсивно функціонують. Аналіз розбудови «транспортних» містечок за минулі 30 років показує, що вони мають значно більші перспективи розвитку, ніж віддалені від основних (державного і обласного підпорядкування) доріг. Під впливом доріг, що поступово переростають у дорожні ландшафти, швидко і суттєво перебудовується структура наявного містечкового ландшафту. У ландшафтній структурі містечка формується і активно розвивається потужна дорожня ландшафтно-інженерна система з відповідною інфраструктурою –

станціями обслуговування, готелями, ресторанами, зонами відпочинку і, навіть базарами. У зв'язку з тим, що Східне Поділля відноситься до регіонів України з найщільнішою транспортною мережею у майбутньому її розбудова буде суттєвою (програма входження у Європейську транспортну систему), реконструкція «транспортних» містечок теж буде значною, що дасть можливість покращити і їх ландшафтну структуру. Більше того, під впливом розвитку транспортної мережі такі містечка поступово переростають у «транспортні» міста. У межах Східного Поділля такими є міста Козятин і Жмеринка (залізничний транспорт), Літин і Гайсин – автомобільний транспорт. Однак це стосується лише містечок у структурі ландшафту яких дорожні ландшафтно-інженерні системи не будуть суттєво впливати на їх екологічний стан. Інакше дорожні системи містечок необхідно докорінно перебудувати, здебільшого формуючи нові сучасні автомобільні магістралі в околицях містечок. Зразками у цьому відношенні є містечка Калинівка і Немирів.

У придорожніх (на автомобільних трасах) містечках, як і в придорожніх селах за минулі 30 років (1990 – 2019 рр.) кількість населення зросла від 12–15% до 30–33%, змінилась форма їх площ – містечка «втягнулися» вздовж доріг (Літин, Вороновиця, Гайсин), інколи захопивши й придорожні села. Подібне спостерігається в Польщі та країнах Балтії. Їх досвід необхідно враховувати тому, що «транспортні» містечка у цих країнах, їх ландшафтна структура, зазнали найбільших змін. Часткова перебудова «придорожніх» містечок розпочалася і у межах Східного Поділля. З врахуванням польського досвіду розроблено проект раціональної організації структури дорожніх ландшафтів м. Вороновиця Вінницької області (рис. 4.4). З екологічного погляду цей проект значно кращий, ніж попередній. Однак, не вдалося повністю врахувати несприятливі процеси, що розвиваються при розбудові нової дорожньої ландшафтно-інженерної системи в околицях м. Вороновиця. Подібне спостерігається і у процесі розбудови залізничної мережі у межах та околицях містечок Гнівани,

Вапнярка і Козятин.

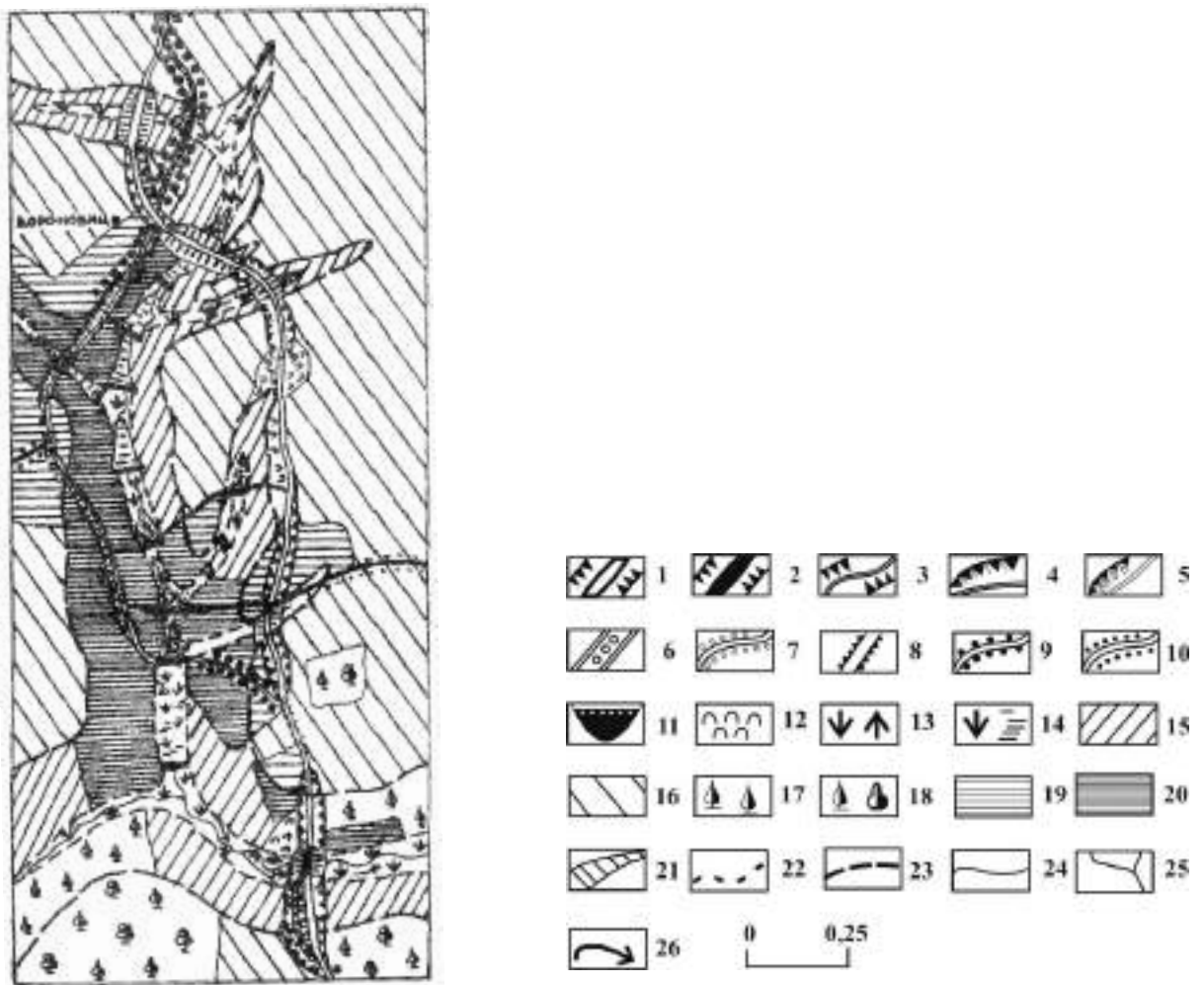

Рис. 4.4. Фрагмент картосхеми сучасних (початок XXI ст.) дорожніх ландшафтів містечка Вороновиця*

*Розроблено автором

Дорожні ландшафти. Шосейні. Асфальтово-бетонні. Заплавні. Урочища: 1 – високі (4–7 м) глиняно-кам'яні дорожні насипи з частково укріпленими бетонними плитами і задернованими схилами; 2 – невисокі (1,5–2 м) глиняні дорожні насипи з мостами, крутими схилами, задерновані різнотравно-злаковою рослинністю. Схиліві. Урочища: 3 – глибокі дорожні виїмки з крутими лесовими еродованими схилами, частково задернованими рудеральною рослинністю; 4 – дорожні уступи-тераси з крутими (18–25°) лесовими еродованими схилами з рудеральною рослинністю; 5 – круті (20–25°) придорожнісхили з насадженнями липи серцелистої, клену гостролистого, ялини, б – мікрогорбисті міждорожні поверхні, частково задерновані різнотравно-злаковою рослинністю.

Вододільні. Урочища: 7 – невисокі (0,5–1 м) дорожні насипи з молодими лісосмугами з липи, клену, грецького горіху, яблунь; 8 – невисокі (1–1,5 м) дорожні насипи з задернованими різнотравно-злаковою рослинністю схилами; 9 – старі ділянки невисоких (0,5–1 м) дорожніх насипів з алеями 300–350-річних заповідних лип. Грунтово-гравійні. Вододільні. Урочища: 10 – невисокі (0,5–0,7 м) глиняні насипи доріг із задернованими схилами і дубово-черешневими придорожніми лісосмугами. Урочища супутні дорожнім. Заплавні: 11 – придорожні, сильно заболочені підпірні ставки. Вододільні: 12 – опливини і зсуви на лесових схилах.

Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 13 – вогкі поверхні з лучно-болотними ґрунтами, різнотравно-злаковою рослинністю для випасу; 14 – перезволожені і заболочені поверхні з болотно-різнотравною рослинністю для часткового сінокосіння. Схилові. Урочища: 15 – покаті лесові схили з еродованими сірими лісовими ґрунтами під ґрунтозахисними сівозмінами. Вододільні. Урочища. 16 – слабкохвилясті лесові поверхні з частково змитими темно-сірими лісовими ґрунтами під польовими сівозмінами.

Лісові антропогенні ландшафти. Похідні. Схилові. Урочища: 17 – покаті лесові схили з сірими ґрунтами під грабовими лісами. Вододільні. Урочища: 18 – хвилясті лесові поверхні з темно-сірими ґрунтами під дубово-грабовими лісами.

Селитебні ландшафти. Сільські: 19 – на силовому; 20 – на вододільному типах місцевостей. Водні антропогенні ландшафти: 21 – неглибокі (0,5–1 м), зарослі болотною рослинністю ставки під рекреацію.

Межі: 22 – заплавного і силового; 23 – схилового і вододільного типів місцевостей; 24 – антропогенних урочищ. Інші позначки: 25 – русло річки Воронка; 26 – напрям течії річки.

Містечка приміських зон. З початку XXI ст. в Україні, зокрема й на Східному Поділлі, спостерігається стійка тенденція до розвитку субурбанізації. Вона проявляється у значному рості темпів забудови приміських зон, збільшенні у приміських зонах кількості населення і робочих місць. Містечка, що розташовані у межах приміських зон обласних центрів або обласного підпорядкування, виокремлюються своїми ознаками розвитку і вимагають специфічних проектів реконструкції. Приміські містечка, що знаходяться на відстані 12–25 км від міста значно розширюють свої площі, їх інтенсивно забудовують сучасними котеджами, а часто й сільськогосподарськими, промисловими та складськими спорудами, рекреаційними комплексами тощо. Тут значно покращується дорожньо-комунікаційна структура, зв'язок та соціальне й культурне обслуговування населення. У межах приміської зони Вінниці до таких відносяться містечка Турбів, Гнівани, Браїлів та Літин (рис. 4.5). Містечка, що знаходяться до обласного центру близько (до 20–30 км): мають подібні, однак з більшими темпами, ознаки розвитку, і здебільшого поступово «зливаються» з містами, що призводить до корінної перебудови і їх ландшафтної структури. У приміській зоні Вінниці це містечка Калинівка і Стрижавка, а майбутньому також вище зазначені Сутиски і Вороновиця.

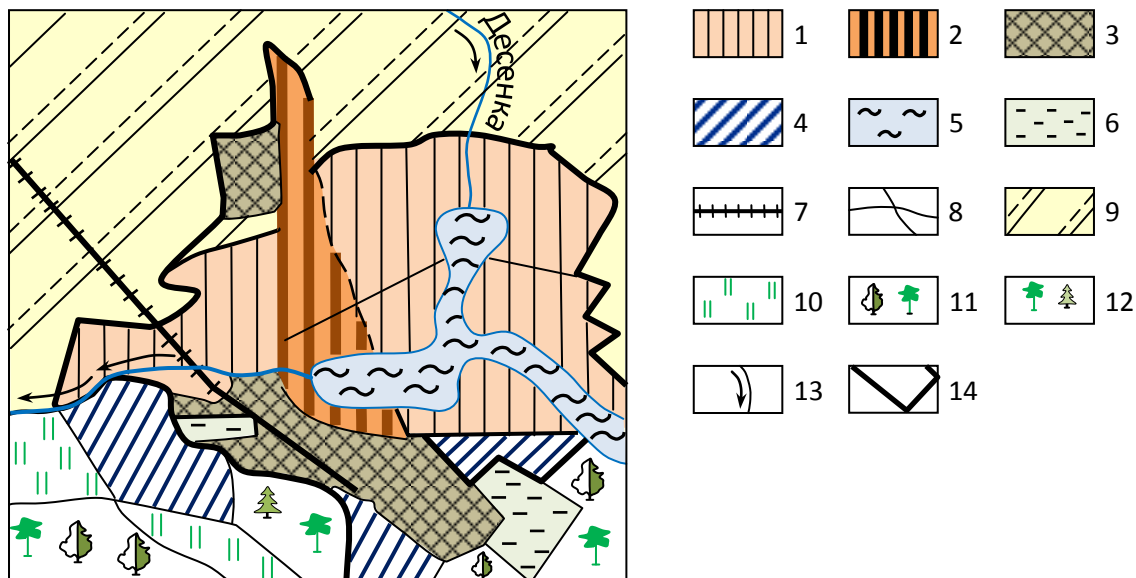

Рис. 4.5. Ландшафти містечка Турбів*

Селитебні: 1 – малоповерхові, 2 – багато – (3-5) поверхові, 3 – селитебно-промислові; 4 – гірничо-промислові. Водні антропогенні: 5 – водосховища, 6 – відстійники. Дорожні: 7 – залізничні, 8 – шосейні. Сільськогосподарські, 9 – польові, 10 – лучно-пасовищні. Лісові антропогенні насадження: 11 – дубово-соснові, 12 – сосново-ялинові. Інші позначки: 13 – річка Десенка (напрямок течії), 14 – межі містечка.

*Розроблено автором

Ландшафтна структура приміських містечок поступово починає суттєво відрізнятися від типових містечок Східного Поділля. Їх переплановують, у забудові переважають сучасні індивідуальні проекти, оригінально оформленні присадибні ділянки, поступово «виносяться» промислові і неекологічні господарські споруди, активно розбудовують рекреаційні зони, спортивні комплекси тощо. Міські жителі надають перевагу приміським містечкам. Особливо це стосується пенсіонерів, бізнесменів та інших успішних людей.

Курортні містечка. З початку XXI ст. розбудовувалися активно за індивідуальними проектами. Це стосується містечок – Хмільник, частково Немирів та Браїлів. Перспективи розвитку курортного містечка Хмільник зумовлені тим, що упродовж другої половини XX – початку XXI ст. тут сформувалась потужна Хмільницька рекреаційна ландшафтно-інженерна система на основі якої виокремлено однойменний рекреаційний район [57]. Найважчий проект перспективного розвитку курорту Хмільник, враховує,

переважно потреби, особливості та можливості функціонування санаторно-курортних закладів і лише частково наявну тут структуру природного (натурального, натурально-антропогенного і антропогенного) ландшафту. Сучасний прояв несприятливих процесів і явищ, особливо соціально-економічних та екологічних, зумовлений неоптимальним співвідношенням між господарською діяльністю і можливостями (ресурсами) природного середовища у межах містечка Хмільник та його примістечкової зони.

Курортні ознаки містечка Немирів формують наявні тут архітектурні пам'ятки палац (1885 р.) княгині Марії Щербатової (онуки Б. Потоцького) та парку- пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. У 1921 р. після загибелі родини Щербатової на території маєтку (палацу і парку) відкрито будинок відпочинку, а в 90-роки ХХ ст. – санаторій «Авангард» як бальнеологічний курорт для дорослих і дітей. У зв'язку з приуроченістю Немирова до автомагістралі Вінниця-Умань на основі наявних у парку трьох ставків розроблено проект розбудови оригінального парку юрського періоду.

Курортний потенціал містечка Браїлова постійно зростає завдяки відновленню його оригінальних туристичних об'єктів – костелу і монастиря тринітаріїв (зараз православний Троїцький собор), маєтку Карла фон Мекка у якому жив і творив композитор П. І. Чайковський (1878–1881 рр.) та молодий французький музикант Клод Дебюссі (1881 р.) тощо. Однак, якщо ландшафтна структура містечка Хмільник потребує подальшого загального удосконалення як рекреаційна ландшафтно-інженерна система, то у Немирові і Браїлові рекреаційній перебудові підлягають лише території, що формують курортний комплекс у межах містечок.

Прикордонні містечка Придністер'я. Як у минулому, так і зараз у розвитку і подальшому удосконаленні ландшафтно-інженерної структури прикордонних містечок Східного Поділля Ямполь і Могилів-Подільського значення матимуть дві ознаки: просторове розташування на межі з Молдовою і приуроченість до лівобережжя каньйоноподібної долини Дністра. Перша

активніше привносить західноєвропейську культуру у ландшафтне планування як загалом ландшафту містечок, так й індивідуальних садиб, окремих вулиць, містечкових «куточків», культових споруд тощо. Друга ускладнює ландшафтне планування шляхом привнесення в нього індивідуальних проєктів прив'язаних до оригінального рельєфу і ландшафтних комплексів. Розглянемо другу ознаку на прикладі Могилева-Подільського. Ландшафтна реконструкція цього містечка ведеться не лише за кошти місцевої влади (переважно це дороги, окремі адміністративні споруди, школи, дитячі установи тощо), алей приватними особами. Це один із перспективних шляхів відновлення містечок, особливо якщо бізнесмен (олігарх) уродженець цього містечка і проживає тут. Він поступово відновлює, або частково проводить реконструкцію чи відбудовує заново частину містечка з урахуванням традиційної структури, запитів жителів, історії яку бізнесмен знає. Суть у тому, що в багатьох містечках є покинуті старі будівлі, території занедбаних підприємств, кар'єрів, або просто пустирі. Будь-який психолог зауважить, що жити на фоні цих руїн шкідливо, особливо молодому поколінню людей. Занедбані і покинуті будівлі у містечках призводять до своєрідного «візуального отруєння» людей. У Могилеві-Подільському це розуміли здавна. Ще у 1893 році, коли мурували дамбу уздовж Дністра від мосту Дружби, який тоді був дерев'яним, меценати-могилівчани вирішили облаштувати чудовий краєвид прибережної частини прикордонного міста. Вони гуртом збудували ратушу, зброярню, дзвіницю, аби всі, хто в'їжджає у Могилів-Подільський, відчували його велич. Однак, за майже 130 років численні природні і соціальні негаразди зруйнували споруди, або вони занепали. З Початку XXI ст. реконструкцію окремих «куточків» Могилева-Подільського розпочав бізнесмен-могилівчанин Геннадій Вацак. У 2017 році за його кошти було реставровано Європейську площу (рис. 4.6), рятувальну станцію на Дністрі та збудовано при в'їзді у Могилів-Подільський оригінальний знак «I love Mohyliv-Podilsky».

Рис.4.6. *Сучасна європейська площа у Могилеві-Подільському*

У 2018–2019 роках розпочато нові проекти: зводиться сучасна набережна вздовж Дністра (рис. 4.7) та розпочато закладку нового парку у заводському масиві Могилева-Подільського.

Дністерська набережна матиме протяжність до 200 м, завширшки 6-9 метрів (в залежності від місцевості) та буде розділена тунелем 28 метрів завдовжки, який проходитиме на вулицю Вірменську, підпірну стіну триматимуть колони, облицьовані жовтим каменем, на яких кріпитимуться ліхтарі. Набережна матиме кілька зон: алею – до пристані, зону для відпочинку та зону, що виходить до річки з оглядовим майданчиком. Уздовж встановлено лавочки та урни, облаштовують пандуси, прокладуть тротуарну плитку, проведуть освітлення. Жителі містечка можуть комфортно відпочивати в затінку, який створюватиме більше двох десятків висаджених дерев, пройтися до води декоративними сходами, обрамленими дизайнерською металевою огорожею, та зробити на оглядовому майданчику селфі на тлі водного плеса.

Рис. 4.7. *Макет-проект майбутньої набережної Дністра у Могилеві-Подільському*

Паралельно з розбудовою набережної розпочато створення парку, що у заводському житловому масиві. За радянських часів тут проводили культурно-просвітницькі заходи, однак на території парку залишилися лише сріблясті ялини. Будівництво розпочато майже заново: зноситься все старе і те, що віджило. Знімається сорока сантиметровий шар ґрунту та завозять новий родючий ґрунт. Територія парку буде розділена на три зони відпочинку, одна з них ігрова, де розмішуватиметься дитячий розважальний комплекс. Ландшафтний дизайн сплановано таким чином, аби тут залюбки відпочивали діти і дорослі. Наявні там сріблясті ялини будуть залишені, а до них висадять чимало платанів, магнолій та інших декоративних дерев і рослин. Для зрошення зелених насаджень вмонтовано систему автополиву. А ще буде викладено бруківкою доріжки, встановлено лавки та ліхтарі, облаштовано безкоштовну парковку, якою користуватимуться як жителі прилеглих будинків, так і відвідувачі парку.

Адміністративні містечка. За кількістю і площами вони поки що переважають, мають типову структуру з чітко вираженим адміністративним

центром (дво- п'ятиповерхові адміністративні і житлові, інколи господарські й соціально-побутові споруди), переважанням у містечку малоповерхового типу містечкового ландшафту. У межах Східного Поділля до таких відносяться райцентри Погребище, Іллінці, Липовець, Бершадь, Чечельник, Піщанка, Тиврів, Літин та інші. У їх ландшафтній структурі не має визначених містечкоформуєчих ознак, крім адміністративного центру. Частина таких містечок – це селища міського типу радянських часів. Їх подальший розвиток проблематичний, особливо якщо врахувати можливе укрупнення районів і об'єднання областей в губернії. У значно кращому становищі містечка, де збереглися оригінальні культові споруди (містечка Бар, Дашів, Шаргород), або історико-архітектурні пам'ятки (містечка Тульчин, Брацлав, Муровані Курилівці). Реконструкція типових для Східного Поділля райцентрівських містечок можлива лише завдяки дизайнерському оновленню їх центральної частини й окремих вулиць та «куточків» у структурі малоповерхового містечкового ландшафту. «Куточки» можна сформувати навколо культових споруд, водних комплексів, парків та сучасних нових підприємств. Такі містечка як Тульчин, Бар, Шаргород, завдяки своїм історико-архітектурним та культовим пам'яткам і частково вираженій етноландшафтній структурі, мають значно більші перспективи подальшого розвитку (рис. 4.8).

Серед перспективних у майбутньому, але вартісних – побудова нових, або корінна реконструкція наявних окремих містечок Східного Поділля. Такі проекти уже реалізуються у країнах Західної Європи та Балтії. Корінної реконструкції у найближчому майбутньому можуть зазнати містечка Немирів, Турбів, Калинівка, Браїлів і Літин. Будівництва нових містечок у межах Східного Поділля не передбачається.

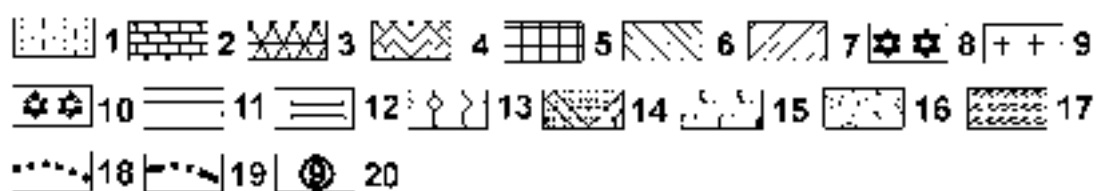
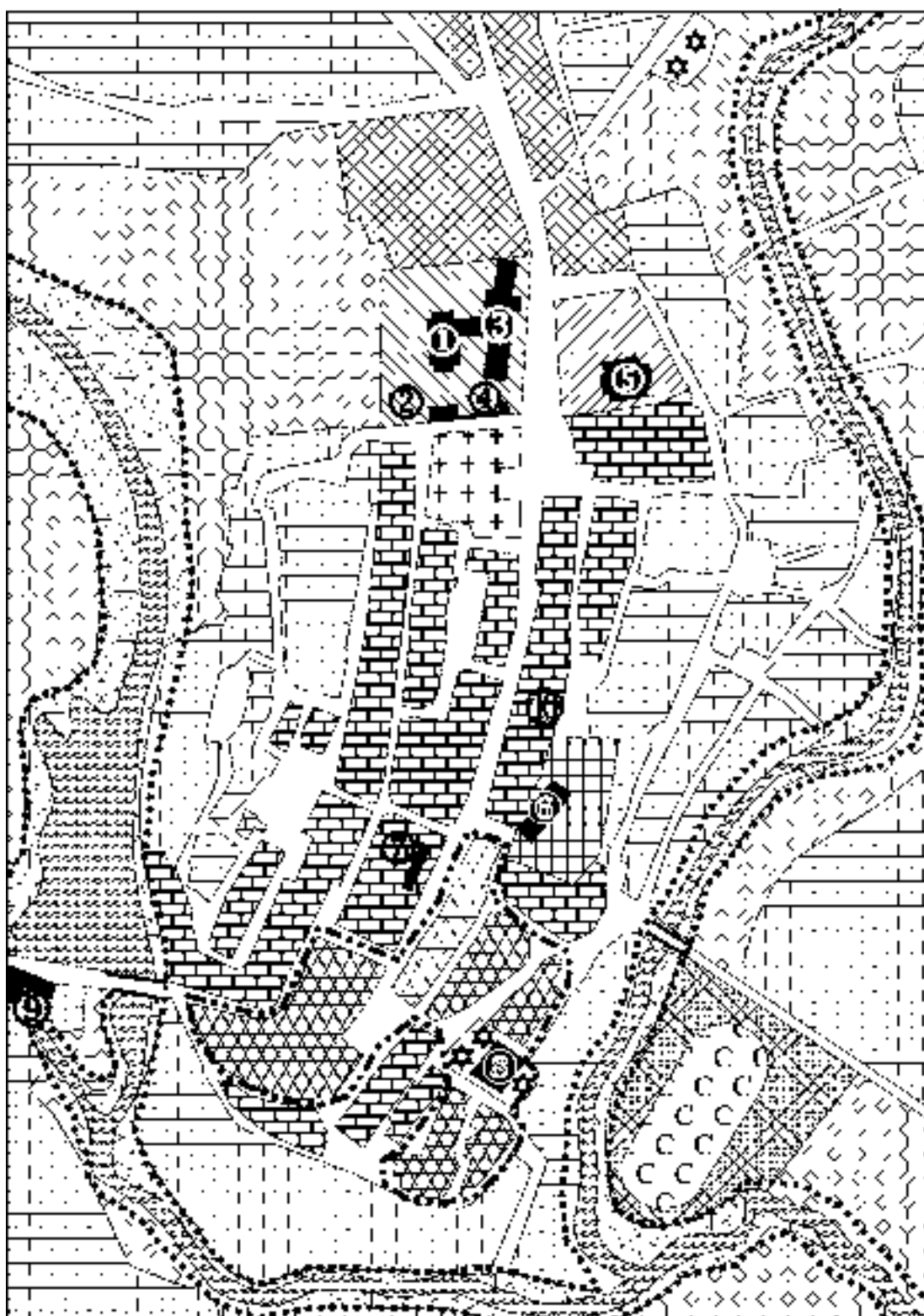

Рис. 4.8. Картосхема сучасних етнокультурних ландшафтів містечка Шаргород*

Етнокультурні селитебні ландшафти. Схиловий тип. Урочища: 1 – дисперсний

малоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі, з присадибними ділянками, городами і садами (українські квартали); 2 – щільний малоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі (історичний центр); 3 – щільний малоповерховий тип на похилому (5-6⁰) лесовому схилі (єврейський штетл); 4 – сучасний малоповерховий тип на дуже похилому (3⁰) лесовому схилі.

Белігеративні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочище: 5 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з фортифікаційними комплексами замку.

Сакральні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочище: 6 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з ансамблем Миколаївського православного монастиря; 7 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з костелом; 8 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з синагогою.

Тафальні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочища: 9 – кладовище «Братська могила бійців Червоної армії» на дуже похилому лесовому схилі; 10 – старе єврейське кладовище XVIII – початку XIX сторіч на дуже похилому лесовому схилі.

Дорожні ландшафти. *Схилувий тип. Ландшафтно-техногенні системи:* 11 – дороги, вкриті асфальтом; 12 – міст.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схилувий тип.* Урочища: 13 – дуже похилій лесовий схил з окультуреними сірими опідзоленими ґрунтами під городами і сінокосами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочище: 14 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу під різнотравними асоціаціями; 15 – стадіон на дуже похилій вирівняній лесовій поверхні схилу. *Заплавно-руслувий тип.* Урочища: 16 – висока поверхня заплави, вкрита вербою повислою, під випасом худоби; 17 – русло річок Мурашка і Ковбасна.

Межі: 18 – межа між заплавною і схиловою місцевостями; 19 – межа єврейського штетлу.

Інші позначки: 20 – номери етнокультурних артефактів (1 – Миколаївський собор 1719 року; 2 – приватний корпус з дзвіницею кінця XVIII сторіччя; 3 – Братський корпус з Михайлівською церквою XVIII сторіччя; 4 – кутова вежа зі стінами XVIII сторіччя; 5 – костел Святого Флоріана; 6 – кам'яниця замку кінця XVI сторіччя; 7 – кам'яні торговельні ряди XVII- XVIII сторіч; 8 – синагога 1589 року; 9 – водяний млин кінця XIX сторіччя; 10 – втрачена церква Іоанна Хрестителя).

*Розроблено автором

Загалом, проблемі раціонального використання, охорони і заповідання містечкових ландшафтів Східного Поділля не приділяється належної уваги.

Окремі питання вирішують стихійно на рівні місцевих громад або реалізуються проекти меценатів. Науково обґрунтоване використання й реконструкція містечкових ландшафтів Східного Поділля лише розпочинається. В основі проектів раціонального містечкового природокористування – екомережі містечок. Схеми таких екомереж

розробленні для містечок Бар, Жмеринка, Муровані Курилівці та Ямпіль (рис. 4.9).

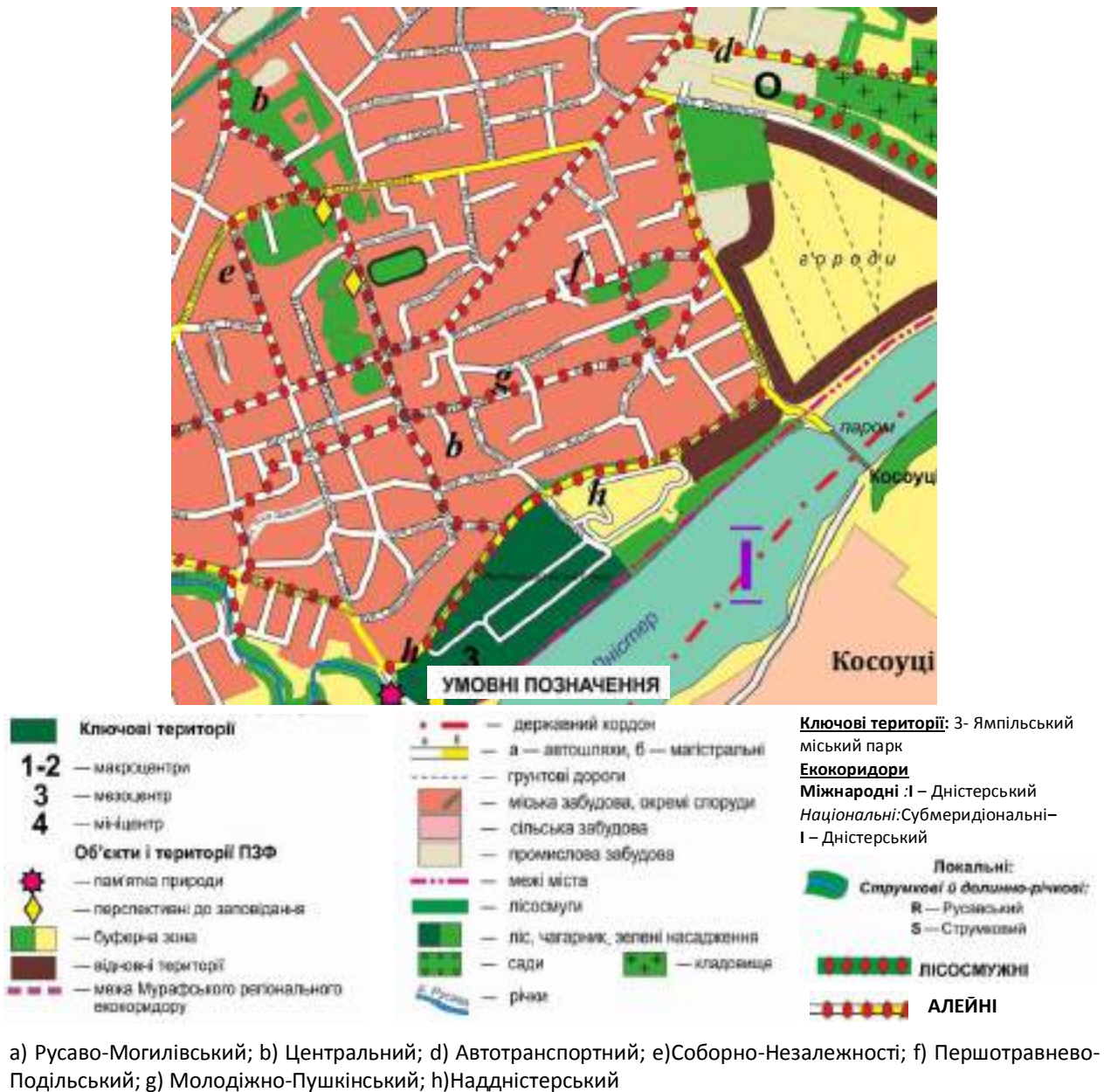

Рис.4.9. Фрагмент карти «Перспективна екомережа м. Ямпіль»*

*Розроблено автором

Висновки до 4 розділу

Сучасний стан (загальний, соціальний, екологічний) містечкових ландшафтів Східного Поділля зумовлений не лише історією їх розвитку та особливостями функціонування, але й наявністю у їх структурі різноманітних антропогенних мікро- і мезоосередків, де несприятливі процеси і явища зароджуються і розвиваються та часто формують відповідну

екологічну ситуацію. До таких мікроосередків у містечкових ландшафтах Східного Поділля відносяться одинокі занедбані споруди, промислові підприємства і кар'єри, парки і водойми, дороги в поперек схилів та особливо нове явище для містечок і їх околиць – полігони побутових відходів (смітники) і рекреаційні зони. На прикладі Тульчинського полігону побутових відходів показано, що і після припинення його використання й часткової рекультивації несприятливі процеси продовжують проявлятися.

Ландшафтно-екологічна та дизайнерська реконструкція містечкових ландшафтів Східного Поділля, має включати в себе як загальні, такі індивідуальні підходи – це заміна параметрів наявного неекологічного об'єкту до стану його екологічності, що забезпечить комфортні умови життя і діяльності людей. Розроблено основні підходи до ландшафтно-екологічної реконструкції і екологічної реставрації сучасних містечкових ландшафтів Східного Поділля. Показано, що ландшафтно-екологічну й дизайнерську реконструкцію доцільно починати з їх центру і окремих чітко оконтурених частин – мікрорайонів. Найскладнішими є оптимізація мікро- і мезоосередків – полігонів твердих побутових відходів, що показано на прикладі Тульчинського сміттєзвалища.

Сучасне раціональне використання, охорона й заповідання містечкових ландшафтів Східного Поділля процес складний і потребує врахування як місцевих природних, так і суспільних умов їх розвитку, запозичення досвіду інших країн. Для містечок Східного Поділля доцільними є використання переваг поєднання «двох культур», тобто раціональне використання у їх реконструкції традиційного і сучасного; врахування належності містечка до того чи іншого виду господарської діяльності – рекреаційної, транспортної, сільськогосподарської тощо; просторового розташування та адміністративного призначення. У процесі розробки проектів сучасної перебудови містечок Східного Поділля доцільним є врахування схем їх екомереж.

Результати досліджень опубліковано автором у працях [20, 21, 23].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні на удосконалених теоретико-методологічних засадах конструктивної географії й антропогенного ландшафтознавства розв'язано наукове завдання щодо пізнання формування, сучасного стану, особливостей функціонування та реконструкції й охорони містечкових ландшафтів Східного Поділля.

1. Складність пізнання містечкового ландшафту зумовлена тим, що у його формуванні і функціонуванні беруть участь дві тісно взаємодіючих між собою, однак, часто антагоністичні складові ландшафтної сфери – природа і суспільство. Як результат у сучасних дослідженнях містечкових ландшафтів переважають два підходи – природоцентричний і антропоцентричний. Вони дали змогу підтвердити, що містечковий ландшафт – це селитебний ландшафт сформований у процесі історичного розвитку містечкового господарства. З притаманних лише для нього ознак, визначальними є – краще ніж у містах «віддзеркалення» у сучасній структурі натуральної основи формування; наявність історично сформованих центрів; залежність ландшафтної структури від етносів, які заселяли і розбудовували містечко; виокремлення примістечкових зон та підземних структур. У процесі дослідження містечкових ландшафтів доцільними є використання підходів, принципів і методів як природничих, так і суспільних наук.

2. Просторово-часовий аналіз наявних літературно-картографічних, архівних джерел і польових ландшафтознавчих досліджень дає можливість зробити висновок, що у межах містечок Східного Поділля сформувалися ландшафти, пізнання яких проходило упродовж чотирьох етапів: початкового (до XIX ст.); історико-природознавчого (XIX – 20-ті роки XX ст.), краєзнавчого (30–80-ті роки XX ст.) і ландшафтознавчого (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Результат таких досліджень – в структурі селитебного ландшафтознавства поступово виокремлюється містечкове ландшафтознавство. У сферу його завдань доцільно вводити не лише пізнання ландшафтів містечок, але й примістечкових зон.

3. Природні та історичні умови Східного Поділля сприяли формуванню й подальшому розвитку містечок, їх оригінальної структури. У цьому процесі визначальними були стародавнє, активне й різнобічне освоєння багатих і різноманітних ресурсів; вигідне просторове розташування на шляхах активних економічних і торгових зв'язків; прикордонність території та часта зміна державного статусу; своєрідність етнокультурного складу населення. Однак, процес формування містечок Східного Поділля був нерівномірним, міг тривати десятки і навіть сотні років. Сучасна мережа містечок Східного Поділля почала активно формуватись з XVII ст.

4. У зв'язку з розробкою типових та індивідуальних проектів реконструкції і раціонального використання містечкових ландшафтів Східного Поділля, не лише доцільною, але й обов'язковою є їх типологія. Враховуючи попередній досвід розроблено і обґрунтовано такі типології містечок Східного Поділля: функціональна, за кількістю населення, за їх приуроченістю до натуральних ландшафтних комплексів, за площею ареалів та інші. Показано, що на практиці найчастіше застосовується перша і третя типології. Однак, у будь-якій типології містечкових ландшафтів Східного Поділля необхідно враховувати особливості просторової структури натурального ландшафту, яка активно, хоча й опосередковано, впливає на розташування сучасних, переважно антропогенних, містечкових ландшафтів, формування рисунка їх структур, розробку напрямів раціонального природокористування.

5. Польові дослідження й запити практики показують, що класифікацію містечкових ландшафтів Східного Поділля найбільш доцільно проводити за їх генезою та змістом. За генезою містечкові ландшафти віднесені до техногенних у структурі яких переважають ландшафтно-техногенні й менше значення мають ландшафтно-інженерні системи та власне антропогенні ландшафти. За змістом містечкові ландшафти відносяться до класу селитебних де формують окремий підклас і тип. Містечкові ландшафти зонально-азональні, їх регіональні підтипи виокремлюються на основі

наявного різноманіття і висотної диференціації ландшафтних комплексів. Подальша типологічна класифікація враховує місцеві особливості ландшафтної структури кожного містечка.

6. Врахування регіонального природного, історичного і соціально-економічного різноманіття формування і сучасного функціонування містечкових ландшафтів Східного Поділля дало можливість виокремити 4 регіональних містечкових області. За просторовим розташуванням і структурою містечкових ландшафтів вони неоднорідні і суттєво відрізняються. В областях Придніпровської височини і Дністерсько-Бузької міжрічкової височини де переважають вододільні та плакорні місцевості, структура містечкових ландшафтів не складна і їх майбутня реконструкція потребує менше матеріальних і грошових затрат. В областях Подільського Побужжя і Могилівського Придністер'я виокремлено по три смуги містечкових ландшафтів з притаманними лише для них структурою і можливостями подальшої реконструкції та охорони.

7. У процесі розробки схем, напрямів та обґрунтуванні можливостей сучасного і майбутнього раціонального використання містечкових ландшафтів Східного Поділля необхідно враховувати не лише особливості історії їх розвитку та сучасного функціонування, але й наявність мікро- і мезоосередків, несприятливі процеси в яких часто формують нестабільний екологічний стан у містечках. Для ландшафтно-екологічного і дизайнерського відновлення містечкових ландшафтів Східного Поділля розроблені напрями реконструкції та реставрації у відповідності до їх просторового розташування, характеру переважаючої господарської спеціалізації та можливостей охорони і заповідання унікальних та притаманних лише для кожного містечкового ландшафту Східного Поділля об'єктів і територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. Москва: Мысль, 1983. 350 с.
2. Аналіз стану сфери поводження з побутовими відходами за 2016 рік: статистична інформація Міністерства регіонального розвитку, будівництва і житлово-комунального господарства України. URL: <http://www.minregion.gov.ua> (дата звернення 08.11.18).
3. Антонович В. Б. Исследование о городах в юго-западной России по актам 1432-1798 годов. Киев, 1870. С. 26.
4. Археологія Української РСР. Київ: Наук. думка, 1971. Т.1. 45 с.
5. Архітектура малих міст Галичини і Поділля в ХІХ – на поч. ХХ ст. *Народна творчіть та етнографія*. 1984. № 6. Листопад-грудень. С. 48–54.
6. Атлас Вінницької області / за ред. Г. І. Денисика. Вінниця: ДП. «Державна картографічна фабрика», 2008. 16 с.
7. Афанасьев-Чужбинській А. С. Поездки в южную Россию. Очерки Днестра. СПб.: Издание А.Ф. Базунока, 1863. 438 с.
8. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. Історіографія, бібліографія, матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
9. Бакалова Л. Структурно-функціональна типологія міст, як ефективний інструмент управління розвитком міста. *Управління сучасним містом*. 2007. № 1–12 (25–28). С. 182–192.
10. Батюшков П. М. Подолия: Историческое описание. СПб.1891. С. 3–83.
11. Баранович Л. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII ст. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 209 с.
12. Берг Л. С. Ландшафтно-географические зоны СССР. Ч. I. Москва: Сельхозгиз, 1931. 401с.
13. Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. *Советская археология*. 1965. №1. С. 48–62.
14. Білінський М. Вінницький замок. Історичний нарис з доби 16–18 ст. Вінниця: Філіал Всенародної бібліотеки України, 1926. 18 с.

15. Боплан Г. Описание Украины...Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев: Б.И, 1896. Ч. I. 147 с.
16. Бондарчук В. Г. Геологія України. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 832 с.
17. Буряк-Габрись І. О. Містечко: етимологія терміну і критерії виокремлення містечкових ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2015. Вип. 27. № 1–2. С. 52–57.
18. Буряк-Габрись І. О. Етапи пізнання природи і ландшафтів містечок Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2015. Вип. 27. № 3–4. С. 39–44.
19. Буряк-Габрись І. О. Конструктивізм у дослідженнях містечкових ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2016. Вип. 28. № 1–2. С. 32–37.
20. Регіональні особливості типології та класифікації містечкових ландшафтів (на прикладі Східного Поділля). *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2019. № 9 (73). Вересень. С. 187–190.
21. Буряк-Габрись І. О. Містечкові ландшафти: перспективні напрямки досліджень. *Довготермінові спостереження довкілля: досвід, проблеми, перспективи. Матеріали міжнародного наукового семінару 10–12 травня 2019*. Львів-Брюховичі. С. 116–117.
22. Буряк-Габрись І. О. Типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія*. 2019. Вип. 31. № 1–2. С. 68–72.
23. Буряк-Габрись І. О. Регіональні особливості містечкових ландшафтів Східного Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія*. 2018. Вип. 30. № 1–2. С. 71–79.
24. Буряк-Габрись І. О., Война І. М. Висотна диференціація та різноманіття містечкових ландшафтів Східного Поділля. *East Europeanscience journal*. (Warsaw, Poland). № 11 (51). 2019. Part 3. P. 4–9.

25. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
26. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя. Київ – Одеса : Вища школа, 1985. 124 с.
27. Вишневський В. І. Річки і водойми України. Стан і використання: монографія. Київ : Віпол, 2000. 376 с.
28. Верменич Я. В. Містечко. *Енциклопедія історії України*. Т.6. Ла-Мі. К. : Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2009. С. 750.
29. Воловик В. М. Ландшафтна структура «штетлів» Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія*. 2003. Вип. 5. С. 48–56.
30. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: монографія. Вінниця : ВНТУ, 2011. 270 с.
31. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: монографія. Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с.
32. Воропай А. И., Куница М. Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. Черновцы : ЧГУ, 1982. 90 с.
33. Владимирский-Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. *Киевская старина*. Т. XXII. Киев : 1888. С. 79–116.
34. Географія українських і суміжних земель. Київ : Обереги, 2005. Т. 1. Загальна географія. С. 340–355.
35. Географічна енциклопедія України: в 3-х томах. Редкол. О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1989–1993. Т. 3. П–Я. 480 с.
36. Географія Вінницької області / за ред. Г. І. Денисика, Л. Ф. Жовнір. Вінниця : Гіпаніс, 2004. 308 с.

37. Геренчук К. І. Природничо-географічний поділ Львівського і Подільського економічних районів. Львів : ЛДУ, 1964. 220 с.
38. Городецький С. Сільське господарство Поділля. Перед світовою війною. Вінниця : Бв., 1929. Ч. I. 206 с.
39. Городь и деревня въ Европейской Россіи. Очеркъ по экономической географии съ 16 картами и картограммами Веніамина Семенова-Тянь-Шанского. С.-Петербург : Типография В.Ф. Киршбаума, 1910. 112 с.
40. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского. Энциклопедия. Минск : Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. 312 с.
41. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія у 2-х т. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. Т. 1. 431 с.
42. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 + т., 12 кн. Київ : Наук. Думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). Т.5. 1994. 704 с.
43. Грушевський М. С. Барське староство: історичні нариси (XV–XVIII ст.). Львів : «МІСІОНЕР», 1996. 624 с.
44. Гудзевич А. В. Просторово-часова організація сучасних ландшафтів: теорія і практика: монографія. Вінниця : Віндрук, 2012. 434 с.
45. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Издание Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский : Типография Подольского Губернского Правления, 1893. 634 с.
46. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (материалы для составления археологической карты Подолии). Каменец-Подольский, 1901. 469 с.
47. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы. СПб. : ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2002. 576 с.
48. Дагаева Т. К., Игнатенко Н. Г. Малые и средние Подолья и Северной Буковины (классификация и типы развития). *География населения и населенных пунктов СССР*. Ленинград : Наука, 1967. С. 157–173.

49. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця : Арбат, 1998. 289 с.
50. Денисик Г. І., Вальчук О.М. Дорожні ландшафти Поділля. Вінниця : ПП «Видавництво «Теза», 2005. 178 с.
51. Денисик Г. І., Бабчинська О. І. Селитебні ландшафти Поділля. Вінниця : Теза, 2006. 256 с.
52. Денисик Г. І., Шмальгевська Г. О. Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах. Вінниця : ПП «Едельвейс і К°», 2010. 208 с.
53. Денисик Г. І., Кізюн А. Г. Сільські ландшафти Поділля. Вінниця : ПП «Едельвейс і К°», 2012. 200 с.
54. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля. Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 2014. 184 с.
55. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство. Частина II. Регіональне антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Вінниця : Віноблдрук, 2014. 334 с.
56. Денисик Г. І., Фадєєва Т. Ю., Воловик В. М. Антропогенізація ландшафтів Поділля: монографія. Вінниця : Твори, 2019. 256 с.
57. Дмитрук О. Ю., Денисик Б. Г. Рекреаційні осередки та геоекотони Середнього Побужжя: монографія. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. 204 с.
58. Дністрянська Н. Проблеми понятійно-термінологічного означення селищ міського типу як окремої категорії міських поселень. *Вісник Львівського університету*. Серія: географічна. 2009. Вип. 36. С. 122–126.
59. Доценко А. І., Зінич В. Т., Великохатько О. Т. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз. Київ : РВПС України НАН України, 2007. 376 с.
60. Єсюнін С. М. Динаміка чисельності міст Подільської губернії в другій половині XIX-на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педуніверситету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 15. С. 391–396.
61. Єсюнін С. М. Місто Бар Могилівського повіту в другій половині XIX-на початку XX ст.: соціально-економічні аспекти. *Третя Могилів-Подільська*

науково-краєзнавча конференція. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. С. 116–124.

62. Ерошина Д. М., Ходин В. В., Зубрицкий В. С., Демидов А. Л. Экологические аспекты захоронения твердых коммунальных отходов на полигонах. Минск : РУП «БенилНИЦ «Экология», 2010. 152 с.

63. Живописная Россія. Отечество наше въ его земельномъ, историческомъ, экономическомъ и бытовомъ значении. Т. 5. СПб. Москва : Издание М.О. Вольфъ, 1897. 332 с.

64. Жук О. М. Чисельність та історичні типи поселень Поділля (XV–перша половина XVI ст.). *Історичні студії Волинського національного університету ім. Л. Українки*. 2010. Вип. 10. С. 18–23.

65. Жупанський А.І. Історія розвитку географії в Україні. Львів: Світ, 1997. 264 с.

66. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВЛ, 2005. 320 с.

67. Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 07.02.2002, № 3059-III. *Відомості Верховної Ради*. 2002. № 30. С. 204.

68. Закон України «Про затвердження загальнодержавної програми розвитку малих міст» від 04.03.2004 № 1580-IV. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 4731–VI від 10.06.2012. *Відомості Верховної Ради*. 2004. № 24. С. 332.

69. Заклінський Р. Географія Русі. Русь галицька, буковинська і угорська. Львів : Просвіта, 1987. С. 32–107.

70. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Вінницька область. Київ : УРЕ АН УРСР, 1972. 778с.

71. Исторические местности Подолии и их достопримечательности / сост. Е. Сецинский. Каменец-Подольский. Тип. Св.-Троицкого Братства, 1911. 19 с.

72. Кальченко О. Укріпленні поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства (XV – середина XVII ст.). К. : 2001. 380 с.

73. Кармазин В. Зв'язок української архітектури з ландшафтом. *Український культурний альманах*. Київ: Хроніка, 2000. 2001. № 41–42. С. 14–17.
74. Клімат України. за ред. В. М. Ліпінського, В. А. Дячука, В. М. Бабіченко. Київ : Вид-во Раєвського, 2003. 415 с.
75. Ковальчук І. П. Історико-географічний аналіз, синтез і прогноз. *Історія української географії*. Тернопіль : Урожай, 2002. Вип. 6 (2). С. 7–23.
76. Ковальчук І. П. Актуальні питання пізнання і конструювання культурних (окультурених) ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Географія. 2010. Вип. 21. С. 118–125.
77. Ковалёв А. П. Ландшафт сам по себе и для человека. Харьков : «Бурук Книга», 2009. 928 с.
78. Кодина И. Н. Малый город: определение границ и типологии. *Личность. Культура. Общество*. 2009. Т. XI. Вып. 4. № 51–52. С. 429–433.
79. Кокус В. В. Внесок В. О. Гереновича у вивчення історико-культурної спадщини Поділля 20-х-30-х роках ХХ сторіччя. *Культурний ландшафт: теорія і практика*. Вінниця : ПП «Едельвейс і К°», 2010. С. 104–107.
80. Компан О. С. Міста України в другій половині ХVІІ ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 386 с.
81. Комарніцький О. Б. Польське землеволодіння в містечках Подільської губернії (кінець ХІХ-початок ХХ ст.). *Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. С. 221–228.
82. Комарніцький О. Б. Розвиток промисловості містечок Подільської губернії (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). *«Поділля у контексті української історії»*. Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет, 2006. С. 137–144.
83. Котляр Є Архітектура «єврейської вулиці». *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Число 48. 2007. URL: <http://http://www.ji.lviv.ua/n48texts/bojko1.htm>. (дата звернення 12.10.2017).
84. Коржик В. П. К вопросу классификации измененных геокомплексов.

Физическая география и геоморфология. 1978. Вып. 19. С. 17–22.

85. Кравченко О. К. Проблеми класифікації малих міст Харківської області. *Людина і довкілля. Проблеми неоекології*. 2013. № 3–4. С. 88–93.

86. Крикун Н. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині 17 ст. *Український історико-географічний збірник*. 1971. № 1. С. 115–135.

87. Крип'якевич І. П. Історія України / відп. ред.: Ф. П. Шевченко, Б.З. Якимович. Львів : Світ, 1990. 519 с.

87. Круль В. П. Ретроспективна географія з основами етнографії: навчальний посібник. Чернівці : Родовід, 2014. 296 с.

89. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Камянец-Подольский. Тип. Подол. губерн. Правления. 1905. 520 с.

90. Кузьмич О. Природні характеристики у виявленні національних особливостей архітектури України. *Архітектурна спадщина країни*. Вип. 2. за ред. В. Тимофієнка. Київ. 1995. С. 238.

91. Куза А. В. Малые города Древней Руси. Москва: Наука, 1989. 168 с.

92. Куница М. Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Винницкой области. *Физическая география и геоморфология*. Киев : Вища школа, 1982. Вип. 28. С. 89 – 96.

93. Кушниренко М. М. Методические аспекты классификации малых городов. *Досвід і перспективи розвитку малих міст України*. 2009. № 17. С. 20–26.

94. Кучерявий В. П. Урбоекологія. Львів : Світ. 1999. 360 с.

95. Лаврик О. Д. Річкові ландшафтно-технічні системи: монографія. Умань : «Візаві», 2015. 301 с.

96. Лукин В., Хаймович Б. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып. 1. Подолия : СПб. : Издатель А. Гершт, 1998. 320 с.

97. Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып. 2. Подолия : СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. 704 с.

98. Малаков Д. В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). Москва

: Искусство, 1982. 174 с.

99. Малаков Д. В. Минуте Немирова. Київ : Оранта, 1998. 112 с.

100. Малишева Л. Л. Ландшафтно-геохімічна оцінка екологічного стану територій: монографія. Київ : РВЦ «Київський університет», 1997. 264 с.

101. Малишева Л. Л. Геохімія ландшафтів: Навч. посібник. Київ : Либідь, 2000. 472 с.

102. Маринич О. М., Шищенко П. Г. Фізична географія України. Підручник. Київ : Знання, 2005. 511 с.

103. Маринич А. М. Теоретическое обоснование классификации ландшафтов и физико-географическое районирование Украины. *Природа Украинской ССР. Ландшафты*. Киев : Наукова думка, 1985. С. 22–29.

104. Марчинский Н. Сведения о Подольской губернии. *Журнал Министерства внутренних дел*. СПб. : 1836. Ч. 2. С. 166 – 185.

105. Матеріали для дослідження Подольської губернії в статистическомъ и хозяйственномъ отношеніяхъ. Камянець-Подольск : Типографія Губернскаго Управленія, 1873. 226 с.

106. Местечка. Брокагауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. Электронный ресурс. Электрон., текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. М. : ООО «ИДДК», 2002. 672 с. URL: <https://runivers.ru/lib/book3182/> (дата звернення 14.10.18).

107. Містечка Східного Поділля / Під заг. ред. Григорія Денисика. Вінниця : Видавництво «Тезис», 2002. 92 с.

108. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской Земле до 1434 г. (преимущественно по летописям). Киев : Университетские известия, 1883–1885. 388 с.

109. Мильков Ф. Н. Человек и ландшафт. Очерки антропогенного ландшафтоведения. Москва : Мысль, 1973. 222 с.

110. Мольчак Я. О. Теоретичні основи конструктивно-географічного аналізу урбоєкосистем. *Географія в інформаційному суспільстві*. Київ : ВГЛ Обрії, 2008. Т. 3. С. 121–123.

111. Назарук М. М., Жук Ю. І., Бота О. В. Малі міста Львівської області: конструктивно-географічне дослідження. Львів : Приватний підприємець Сорока Т. Б., 2020. 202 с.
112. Назарук М. М. Львів на початку ХХІ століття. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 240 с.
113. Низькошапка Р. В. Історико-географічні особливості містечка Томашпіль. *Історична географія: початок ХХІ ст.* Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2007. С. 133–136.
114. Обзорь Подольской губернии за 1892 годъ. Б.м. : Б.в.. 1892. С. 105.
115. Олійник Я. Б., Стецюк В. В. Природні та культурні феномени України. Київ : Стафед-2, 2003. 114 с.
116. Онацкий Д. Г. Подолия: краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении. Киев : Б.в., 1913. 48 с.
117. Описание Шпиковского имения / под ред. П. Р. Слезкина. Киев : Б.в., 1913. 208 с.
118. Орловскій М. Историческое описание уездного г. Гайсина Подольской губернии. *Подольскія епархіальныя ведомости.* 1863. № 23. С. 883–888.
119. Орловскій М. Историческое описание уездного г. Могилева Подольской губернии. *Подольскія епархіальныя ведомости.* 1864. № 11. С. 367–374.
120. Орловскій М. Историческое описание уездного г. Ямполья Подольской губернии. *Подольскія епархіальныя ведомости.* 1864. № 17. С. 581–588.
121. Орловскій М. Местечко Шаргородь Могилевского уезда Подольской губернии. *Подольскія епархіальныя ведомости.* 1863. № 14. С. 549–559.
122. Охрана ландшафтов: толковый словарь. Москва : Прогресс, 1982. С. 96.
123. Памятная книжка Подольской губернии. Сост. В. В. Филимонов. Камянец-Подольский : Изд. Подгустаткома, 1911. С. 27–31.
124. Пащенко В. М. Землезнання. Кн. перша. Методологія природничо-географічних наук. Київ : Б.в., 2000. С. 80–91.

- 125.Петришин Г. П. Мале місто у структурі організації розвитку сучасного міста. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Архітектура. 2008. № 632. С. 186–193.
126. Пламеницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі. *Архітектурна спадщина України*. К., 1994. Вип. 1. С.39–57.
127. План уездного города Могилева Подольской губернии 1913 г. Карта. ДАВО. Фонд № 896. Опис № 1. № 76.
128. План г. Брацлава Подольской губернии 1913 г. Карта. ДАВО. Фонд № 896. Опис № 1. № 15.
129. Петлін В. М. Конструктивне ландшафтознавство. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 357 с.
130. Петлін В. М. Інформація в організованості природних територіальних систем: монографія. Київ : Видавничий центр КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. 420 с.
131. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. XXXII. Подольская губерния. Издание центрального статистического комитета министерства внутренних делъ / под редакцією Н. А. Тройницкаго. СПб. : Типографія СПб. акц. общ. печ. и писчебум. дела въ Россіи, 1904. 285 с.
132. Перцик Е. Н. География городов: геоурбанистика. Учебное пособие для вузов. Москва : Высшая школа, 1991. 319 с.
133. Півошенко І. М. Клімат Вінницької області. Навчальний посібник. Вінниця : ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. 240 с.
134. Поділля: історико-етнографічні дослідження. Київ : Доля, 1994. 504 с.
135. Подолия. Историческое описание. С.-Петербургъ : Типография Высочайше утвержденного Товарищ. «Обществ. Польза», 1891. 264 с.
136. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011–2015 роки» від 29.11.2010 № 1090. *Офіційний Вісник України* від 10.12. 2010. 2010. № 92. Т.2. 518 с.
137. Постанова Верховної Ради України «Щодо стану та перспективи

депресивних регіонів, міст та селищ України» від 15.05.2003 № 782-IV. *Відомості Верховної ради України* від 08.08.2003. 2003. № 31. ст. 265.

138. Пламеницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі. *Архітектурна спадщина України*. Київ, 1994. Вип. 1. С. 39–57.

139. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. А. М. Маринич, В. П. Пащенко, П. Г. Шищенко. Киев : Наукова думка, 1985. С. 224.

140. Прохорчук М. В. Генетическая типология поселков городского типа Красноярского края. *Вестник Красноярского госпедуниверситета*. Красноярск, 2007. С. 21–28.

141. Рагулина М. В. Культурная география: теория, методы, региональный синтез. Иркутск : Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2004. 171 с.

142. Радзвил О. Бугом омите, лісами «обшите». *Вечірній Київ*. 1977. С. 3–4.

143. Романчук С. П. Історичне ландшафтознавство: теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування: монографія. Київ : ВЦ «Київський університет», 1998. 146 с.

144. Русанова И. П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье. Ужгород: Карпати, 1969. 192 с.

145. Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая география. Томъ V. С. Петербургъ : Издание Высочайшее утвержденного товарищества «Общественная польза» и К., 1898. С. 844–845.

146. Рельєф України. Навчальний посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2010. 688 с.

147. Рудницький В. Про становище і сторичної географії в системі сучасного землезнання. *Записки історично-філологічного відділу*. Київ в: Др-ня АНУ, 1927. Кн. 13–14. С. 345–356.

148. Самойленко В. М., Верес К. О. Моделювання урболандшафтних басейнових геосистем. Київ : Ніка-Центр, 2007. 296 с.

149. Санітарно-технічний паспорт полігону твердих побутових відходів м. Тульчин. Тульчин : Б.в. 1990. 34 с.

150. Свідзінська Д. В. Методи геологічних досліджень: геоінформаційний практикум на основі відкритої ГІС SAGA: навчальний посібник. Київ : Логос, 2014. 402 с.
151. Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. Частина I. Вінниця : Б.в., 1927. 66 с.
152. Семашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Каменец-Подольский, 1875. 186 с.
153. Стратегія інтегрованого поводження з твердими побутовими відходами у Тульчинському цільовому регіоні. Тульчин : DESPRO, 2012.
154. Стратегія сталого розвитку Тульчинської міської територіальної громади на період до 2020 року. Тульчин, 2013. URL: <http://tulchyn-rada.org.ua/pages/p99>.
155. Соловійова Т. М. Розвиток міст Правобережної України у першій чверті XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії*. Луганськ : СНУ, 2001. С. 64–66.
156. Середнє Побужжя / за ред. Г.І. Денисика. Вінниця : Гіпаніс, 2002. 280 с.
157. Середнє Придністров'я / за ред. Г. І. Денисика. Вінниця : Теза, 2007. 431 с.
158. Семенов-Тянь-Шанський В. П. Район и страна. М. Л. : Гос. изд-во, 1928. 312 с.
159. Татарінов К. А. Звірі західних областей України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1956. 186 с.
160. Тверітінов К. Военно-статистическое описание Подольской губернии. СПб. : 1849. Ч. II. 166 с.
161. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник. Одеса : Астропринт, 2005. 632 с.
162. Тутковський П. А. Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю. Київ : Червоний шлях, 1924. 136 с.
163. Телегін Т. Я. Мезолітичні стоянки України. Київ : Наук. Думка, 1982.

235 с.

164. Технічний звіт по коректуванню матеріалів крупномасштабного обслідування ґрунтів КСПІ ім. Леніна с. Суворівське та земель запасу Суворівської сільської ради. Вінниця : Українська академія аграрних наук, 1994. 168 с.

165. Физико-географическое районирование Украинской ССР / ред. В. П. Попов, А. М. Маринич, А. И. Ланько. Киев : Изд-во Киев. у-та, 1968. 683 с.

166. Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1988. 269 с.

167. Царенко С. О. Принципи та методи управління розвитком історичних міст на прикладі Поділля: автореф. на здобуття наук. ступ. канд. архітектури: 18.00.01. Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування. Київ, 2000. 22 с.

168. Чехній В. М. Порівняльний аналіз сезонних станів ландшафтів Київського Полісся та Середнього Побужжя: автореф. на здобуття наук. ступ. канд. Геогр. наук: 11.01.11. НАН України, Інститут географії. Київ, 2003. 19 с.

169. Шолохова А. С. Геоэкологическая характеристика Тульчинского полигона твердых бытовых отходов. *Международный молодежный научный экологический форум «Ecobaltica»*. Сборник трудов. Гродно : Изд-во Гродн. гос. аграрн. ун-та, 2017. С. 176–187.

170. Шищенко П. Г. Прикладная физическая география. Киев : Вища школа, 1988. 190 с.

171. Шищенко П. Г., Гавриленко О. П. Геоєкологічне обґрунтування проектів природокористування: підручник. Київ : Альтерпрес, 2014. 414 с.

172. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ : Наукова думка, 1983. Т.3. 552 с.

173. Енциклопедія Трипільської культури. Київ : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. Т.1. Кн.1. 2004. С. 303–314.

174. Яворська В. В. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я. *Часопис соціально-економічної географії*. Зб. наукових праць. Харків. 2012. Вип. 12 (1). С. 14–19.

175. Ястребицкая А. Л. О специфике средневековой урбанизации: малые города. *Древности славян и Руси*. Москва : Наука, 1988. С. 191–197.

176. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej . Część II. Ziemieruskie Korony. Wrocław: Zakład Narodowyim. Ossolinskich, 1996. Tom IX. Województwo podolskie. 428 s.; Tom X. Województwo braclawskie. 575 s.

177. Bhatnagar A., Kaczala F., Burlakovs J., Kriipsalu M., Hogland M. Hunting for valuables from landfills and assessing their market opportunities: A case study with Kudjape landfill in Estonia. *Waste Management & Research*. 2014. p. 627–635.

178. Czepczyński M. Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs. *Hampshire. Ashgate Publishing Limited*. 2008. 209 p.

179. Haggett Peter. Network analysis in geography. London : Edward Arnold, 1969. 348 pages illustrations, maps.

180. Green Jared. New Ruralism: Solutions for Struggling Small Towns. <https://dirt.asla.org/2017/06/14/new-ruralism-solutions-for-struggling-small-towns/>

181. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wiek pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dz. III. Warszawa. 1897. 736 s.

182. Kivell Philip. Land and the city: patterns and processes of urban change. London: Routledge, 1993. 219 p.

183. Marshall J. U. The structure of urban systems. Toronto: University of Toronto Press, 1989. 394 p.

184. Marshall Stephen. Streets and patterns. New York: Spon Press, 2005. 318 p.

185. Methoden dokumentation Bodenkunde Auswertungs methoden zur Beurteilung der Empfindlichkeit und Belastbarkeit von Böden. *Geologisches Jahrbuch. Sonderhefte Reihe G-Heft SG 1-Ad-hoc-AG Boden*. Volker Hening. Herausgegeben von der Bundesanstalt für Geowissenschaften und Rohstoffe und den Staatlichen Geologischen Diensten in der Bundesrepublik Deutschland. Verlag Schweizerbart. Stuttgart. 2000. 296 p.

186. Mumford L. The city in history: Its origins, its transformations, and its

prospects. New York : Haringer Book, 1961. 658 p.

187. Pacione Michael. Urban geography. A global perspective. Third edition. New-York : Routledge. 2009. 703 p.

188. Pobog Gorski W. Powiat Mogylowski w gubernii Podolskiej. *Opys geogrficzno historyczny wszystkich miast, miasteczek, wsi, przysilkow, tutorow, slowen zaludnionych miejscowości wtym powiece z dodaniem odpowienichdocumentow.* Krakow. Czas. 1902. 347 s.

189. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów przez Alexandra Przewdzickiego. Tomdrugi. Wilno. Teofila Glücksberga. 1841. 158 s.

190. Rodrigue Jean Paul. Transportation and the Urban Form. URL: https://transportgeography.org/?page_id=4609 (дата звернення 02.09.2017).

191. Small Cities. URL: <https://www.newgeography.com/category/story-topics/small-cities> (дата звернення 16.10.19).

192. Small Town. URL: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Small%20Town> (дата звернення 10.08.2018).

193. Small town revival in the age of globalisation. URL: http://www.freemarket.ie/01_news_7.php (дата звернення 11.08.2018).

194. Small Towns: The Value of Unique Places. URL: https://www.newgeography.com/content/004957_small_towns_the_value_unique_places (дата звернення 10.08.18).

195. Valujeva K. Fitoremediacijazmantosanasespejas Latvija. Jelgava. Latvijas Lauksaimniecibas universitate, Mezaun udensresursuzinatniskaja laboratorija. 2016. P. 118.

196. Wiraszka M. Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni Podolskiej w chasach imperium Rosyjskiego. Warszawa. Wydawnictwo Neriton. 2008. 365 p.

197. Vaishar Antonín, Zapletalová Jana. Small towns as centres of rural micro-regions. *Europ. Countrys.* 2. 2009. URL: https://www.researchgate.net/profile/Jana_Zapletalova/publication/227640105_Small_towns_as_centres_of_rural_microregions/links/5536100d0cf268fd0015fd99/Small-towns-as-centres-of-rural-micro-regions.pdf (дата звернення 08.12.19).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ:***Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:***

1. Буряк-Габрись І. О. Містечко: етимологія терміну і критерії виокремлення містечкових ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2015. Вип. 27. № 1–2. С. 52–57.
2. Буряк-Габрись І. О. Етапи пізнання природи і ландшафтів містечок Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2015. Вип. 27. № 3–4. С. 39–44.
3. Буряк-Габрись І. О. Конструктивізм у дослідженнях містечкових ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2016. Вип. 28. № 1–2. С. 32–37.
4. Буряк-Габрись І. О. Містечкові ландшафти: перспективні напрями дослідження. *Довготермінові спостереження довкілля: досвід, проблеми, перспективи: матеріали Міжнародного наукового семінару*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 116–117.
5. Буряк-Габрись І. О. Типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Географія. 2019. Вип. 31. № 1–2. С. 68–72.
6. Буряк-Габрись І. О. Регіональні особливості містечкових ландшафтів Східного Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Географія. 2018. Вип. 30. № 1–2. С. 71–79.
7. Буряк-Габрись І. О., Война І. М. Висотна диференціація та різноманіття містечкових ландшафтів Східного Поділля. *East Europeanscience journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. № 11 (51) 2019. Part 3. P. 4–9 (*Особистий внесок здобувача – досліджено різноманіття містечкових ландшафтів Східного Поділля*).

8. Буряк-Габрись І. О. Регіональні особливості типології та класифікації містечкових ландшафтів (на прикладі Східного Поділля). *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2019. № 9 (73). Вересень. С. 187–190.

9. Grygoriy Denysyk, Volodymyr Volovyk, Iryna Buriak-Habrys, Vladyslav Kikavets, Krzysztof Skowron. Miasteczka Wschodniego Podola roznorodnosc i specyfikacja struktur krayobrazowych klasyfikacja. *Scientific Journal of Polonia Universiti (Czestochowa, Poland)*. № 4. 2020. Part 40. P.192–204. *(Особистий внесок здобувача – здійснено аналіз специфіки ландшафтних структур містечок Східного Поділля)*.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Буряк-Габрись І. О. До процесу пізнання містечкових ландшафтів. Українська географія: сучасні виклики. Збірник наукових праць у 3-х томах. *XII Всеукраїнський з'їзд географічного товариства*. Вінниця. 2016. Том III. С. 25–26.

2. Буряк-Габрись І. О. Мікроосередкові процеси в містечкових ландшафтах. *Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах»*, м. Вінниця, 3–5 жовтня 2018. С. 42–45.

3. Буряк-Габрись І. О. Містечкові ландшафти: перспективні напрямки досліджень. Довготермінові спостереження довкілля: досвід, проблеми, перспективи. *Матеріали міжнародного наукового семінару*. 10–12 травня 2019. Львів-Брюховичі. С. 116–117.

4. Денисик Г. І., Буряк-Габрись І. О. Регіональні відміни містечкових ландшафтів Середнього Побужжя. *Всеукраїнська наукова конференція «Четверті Сумські географічні читання»*. м. Суми. 11–13 жовтня 2019. С. 32–34. *(Особистий внесок здобувача – проаналізовані регіональні відміни містечок Немирова і Брацлава)*.

Наукові праці, як додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Буряк-Габрись І. О. Містечковий ландшафт, як тип селитебних антропогенних ландшафтів. *Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень. Збірник наукових праць*. Вінниця. 2014. Вип. № 3 (6). С. 381–386.

Містечко Браїлів Жмеринського району*
Свято-Троїцький жіночий монастир

Додаток Б 1

Земельні угіддя Свято-Троїцького жіночого монастиря

Додаток Б 2

Свято-Троїцький жіночий монастир, цвинтар

Додаток Б 3

Костел-капличка на польському кладовищі

*Авторські фото

Містечко Немирів*

Палац княгині Щербатової у Немирові

Парк біля палацу у Немирові

Додаток В 2

Ставок у нижній частині парку

Додаток В 3

Корпус санаторію «Авангард»

Додаток В 4

Вхід до санаторію «Авангард»

Додаток В 5

Собор архістратига Михаїла

Млин на річці Немерча

*Авторські фото

Містечко Хмільник*

Палац Ксідо

Додаток Д 1

Костел у м. Хмільник

Додаток Д 2

Заплава р. Південний Буг, м. Хмельник

Додаток Д 3

Центральний військовий клінічний санаторій «Хмельник»

Парк санаторію «Південний Буг»

Санаторій «Поділля»

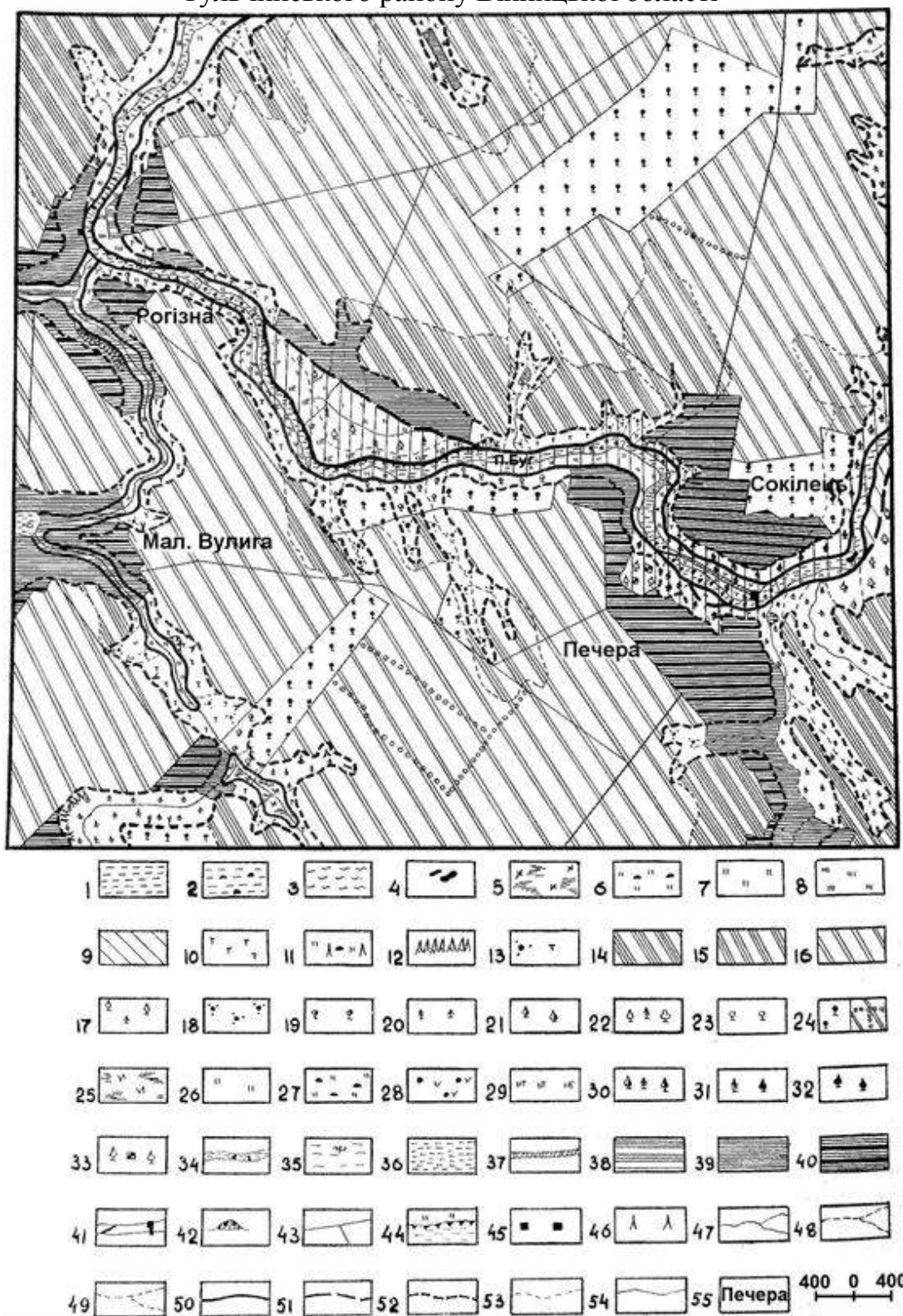
*Авторські фото

Містечко Тиврів*
Занедбаний костел

*Авторське фото

Ландшафтна картосхема околць містечка Печера
Тульчинського району Вінницької області*

*Складено за матеріалами [56]

Сільськогосподарські ландшафти. Заплавний лучно-пасовищний тип місцевостей. Урочища: 5 – вирівняні поверхні заболоченої заплави, яке частково

використовується під сінокоши; 6 – горбиста поверхня низької (1,5–2 м) заплави з крупними брилами граніту і переважанням лапчатко-гравілатової асоціації, яке використовується під пасовище; 7 – сінокісно-пасовищні різнотравні луки низької зволоженої заплави. Надзаплавно-терасовий тип місцевостей. Урочища лучно-пасовищного типу: 8 – вирівняна поверхня першої тераси з домінуванням осоково-різнотравних асоціацій на реградованих сірих ґрунтах, використовується під випас худоби. Урочища польового типу: 9 – поверхні першої тераси, що використовуються під кормові культури, на ясно-сірих реградованих ґрунтах. Схилловий тип місцевостей. Урочища лучно-пасовищного типу: 10 – круті (20–30°) остепнені схили, інтенсивно використовуються під випас з переважанням типчакково-мятликової асоціації на змитих сірих лісових ґрунтах; 11 – круті (30–35°) еродовані кам'янисті схили з переважанням злаково-різнотравної рослинності на сильно змитих сірих лісових ґрунтах; 12 – круті (20–30°) сильно еродовані (бедленд) схили з пустирно-різнотравною рослинністю, частково використовуються під випас; 13 – остепнені балки з кущами глоду, шипшини, ліщини на змитих сірих лісових ґрунтах. Плакорний тип місцевостей. Урочища польового типу: 14 – покати (6–8°) поверхні на еродованих сірих лісових ґрунтах; 15 – улоговини стоку на змитих сірих лісових ґрунтах; 16 – хвилясті поверхні на деградованих сірих лісових ґрунтах.

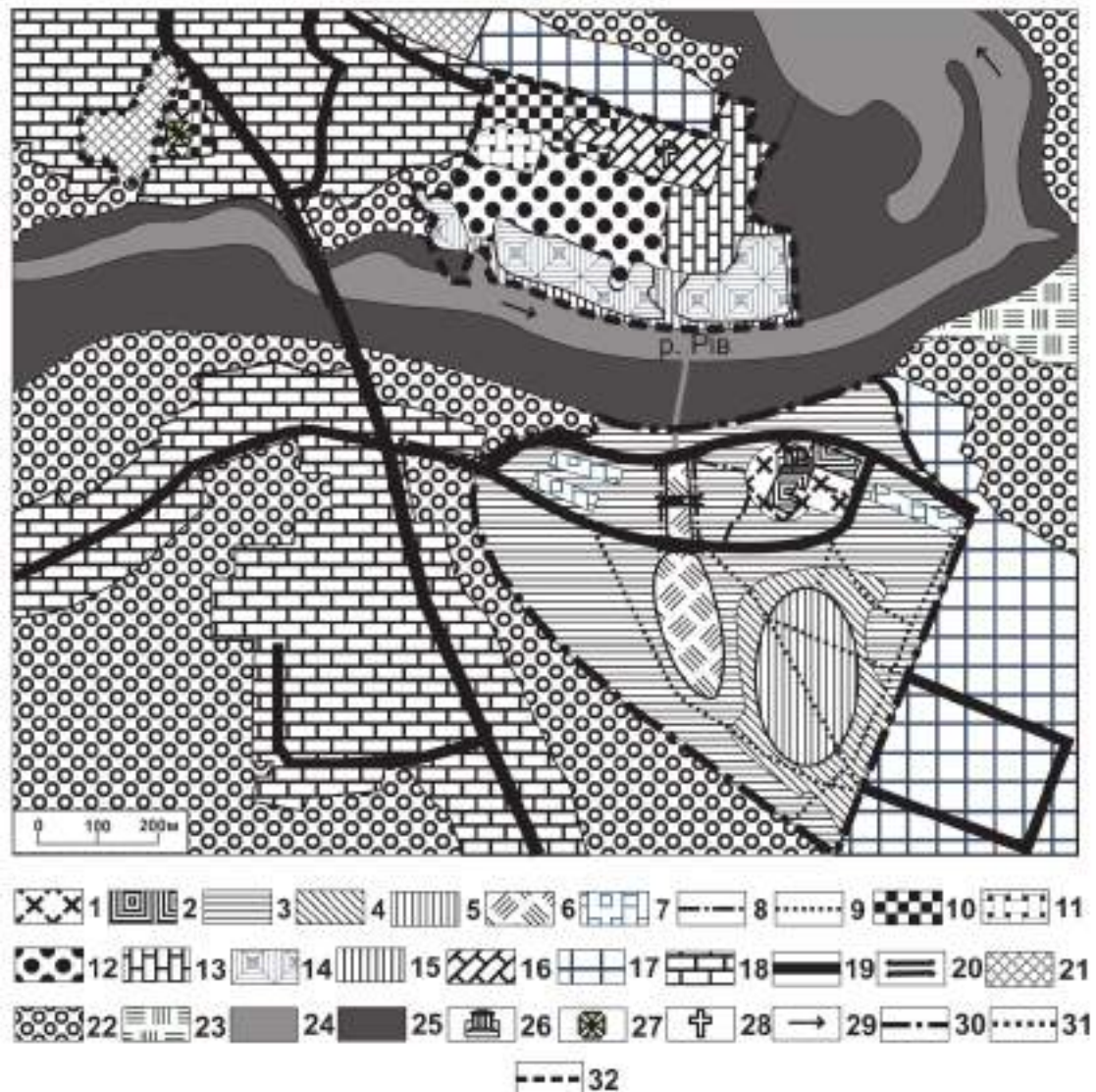
Лісові антропогенні ландшафти. Надзаплавно-терасовий тип місцевостей. Урочища: 17 – слабопоката поверхня другої тераси з вторинними березово-ялиновими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. Тип схилу місцевостей. Урочища: 18 – круті (14–18°) схили балок порослі глодом, лісовими грушею і яблунею, шипшиною на змитих сірих лісових ґрунтах; 19 – круті (12–16°) схили балок зі штучними насадженнями дубу, клену, берези на сірих деградованих ґрунтах; 20 – круті (14–18°) схили балок засаджені ялиною і сосною звичайними на сильно змитих сірих ґрунтах; 21 – круті (20–30°) схили зі вторинними грабово-кленовими лісами на сильно змитих сірих ґрунтах; 22 – круті (18–20°) схили з сосново-дубово-грабовими лісами на змитих сірих опідзолених ґрунтах; 23 – круті (25–30°) схили з насадженнями дубу, ясену, інколи ялини на змитих сірих ґрунтах. Плакорний тип місцевостей. Урочища: 24 – слабо хвилясті поверхні з насадженнями дубу черешчатого на сірих лісових ґрунтах.

Рекреаційні ландшафти. Заплавний тип місцевостей. Урочища: 25 – вирівняна поверхня низької зволоженої заплави з лучно-болотяною рослинністю; 26 – вирівняна поверхня низької (1,5–2 м) вологої заплави з лучно-різнотравною рослинністю; 27 – горбиста поверхня низької (1,5–2 м) заплави з крупними брилами граніту і осоково-різнотравною рослинністю; 28 – слабопохилена поверхня високої (2–3,5 м) заплави з насадженнями осики, тополі, вільхи на зволжених ясно-сірих ґрунтах. Надзаплавно-терасовий тип місцевостей. Урочища: 29 – вирівняна поверхня першої тераси з різнотравними луками на ясно-сірих реградованих ґрунтах; 30 – парк на слабо похилій поверхні другої тераси зі вторинними дубово-березо-ялиновими лісами на ясно-сірих ґрунтах. Схилловий тип місцевостей. Урочища: 31 – балки з ялиново-березовими насадженнями на змитих сірих опідзолених ґрунтах; 32 – круті (20–30°) схили з грабово-дубово-ясеневими лісами, виходами гранітних скель на змитих сірих ґрунтах. Плакорний тип місцевостей. Урочища: 33 – рівна поверхня, зайнята під санаторій і парк з 200–300 річними липами. 34 – русло річища, інтенсивно використовується в рекреаційних цілях.

Водні антропогенні ландшафти. Урочища: 35 – сильно заростаючі ставки, глибиною 1–1,5 м на заплавному типі місцевостей; 36 – неглибокі (до 2 м) ставки на схилловому типі місцевостей (в балках); 37 – неглибокі (0,5–1 м), шириною 10–15 м канали.

Селитебні ландшафти. Сільські селитебні ландшафти: 38 – на заплавному типі місцевості, 39 – на схилловому типі місцевості, 40 – на плакорі. Урочища техногенного походження, 41 – невисокі (1–1,5 м) гранітні греблі і дамби, 42 – невеликі (до 0,5 га) гранітні кар'єри, які заростають рудеральною рослинністю, 43 – асфальтовані, гравієві і ґрунтові дороги. Інші урочища: 44 – високі (15–20 м) гранітні кручі зі слідами обвалів, що заростають шипшиною, гордовиною, лісовими грушею і яблунею, 45 – супіщано-глинистий уступ (1,5–2 м) першої тераси, 46 – молоді яри, які утворились в піщано-глинистих і лесових відкладах; 47 – штучні русла струмків; 48 – природні русла струмків і приток; 49 – водотоки, пересихаючі до середини літа. Межі типів місцевостей: 50 – заплавного і надзаплавно-терасового; 51 – надзаплавно-терасового і схиллового; 52 – схиллового і плакорного. Межі урочищ: 53 – природних; 54 – антропогенних. 55 – назви сіл.

Сучасна структура етнокультурних ландшафтів центральної частини містечка Браїлів Жмеринського району Вінницької області *

*Складено за матеріалами [56]

Палацово-паркові ландшафти. *Надзаплатно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 1 – насипна поверхня (1–2 м) подвір'я палацу, вкрита ґрунтосумішами під насадженнями клену гостролистого, грабу звичайного, ялини звичайної та чагарників; 2 – будівля палацу на насипній поверхні з ґрунтосумішей; 3 – горизонтальна поверхня першої надзаплатної тераси, складеної сірими лісовими ґрунтами під парковим комплексом (клен гостролистий, граб звичайний, дуб черешчатий); 4 – горизонтальна поверхня першої надзаплатної тераси, складеної сірими лісовими ґрунтами під різнотрав'ям; 5 – стадіон на горизонтальній поверхні першої надзаплатної тераси, складеної сірими лісовими ґрунтами під різнотрав'ям; 6 – каскад ставків, глибиною 1–2 м, сильно замулених; 7 – 3–5-поверхові житлові будинки; 8 – асфальтовані доріжки парку шириною до 2 м; 9 – ґрунтові доріжки парку шириною 1–1,5 м.

Сакральні ландшафти. *Надзаплатно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 10 – слабкопоката поверхня подвір'я монастиря, вкрита ґрунтосумішами під різнотравними асоціаціями, деревними та чагарниковими екзотами; 11 – монастирський

цвинтар; 12 – монастирські поля та городи на слабко покатій поверхні під сірими лісовими ґрунтами; 13 – службові споруди монастиря (склади, гаражі, гуртожиток) на слабко покатій поверхні під сірими лісовими ґрунтами. *Заплавний тип місцевості*. Урочища: 14 – ставок глибиною 1–2 м; 15 – насипна дамба висотою 1–2 м. *Схиловий тип місцевості*. Урочища: 15 – горизонтальна насипна тераса (1-2 м) подвір'я костелу, вкрита ґрунтосумішами під різнотравними асоціаціями. Ландшафтно-технічні системи: 16 – сакральні споруди.

Селитебні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості*. Урочища: 17 – малоповерховий тип ландшафтів на горизонтальній поверхні надзаплавної тераси, складеної сірими лісовими ґрунтами під садами, городами, будинками. *Схиловий та вододільний типи місцевостей*. Урочища: 18 – малоповерховий тип ландшафтів на схилі (3-5⁰) з нарізними та насипними терасами, складених сірими лісовими ґрунтами під садами, городами, будинками.

Дорожні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий, схиловий і вододільний типи місцевостей*. Ландшафтно-технічні системи: 19 – дорожні насипи з покриттям з асфальту (завширшки до 3 м); 20 – залізобетонний / кам'яний міст.

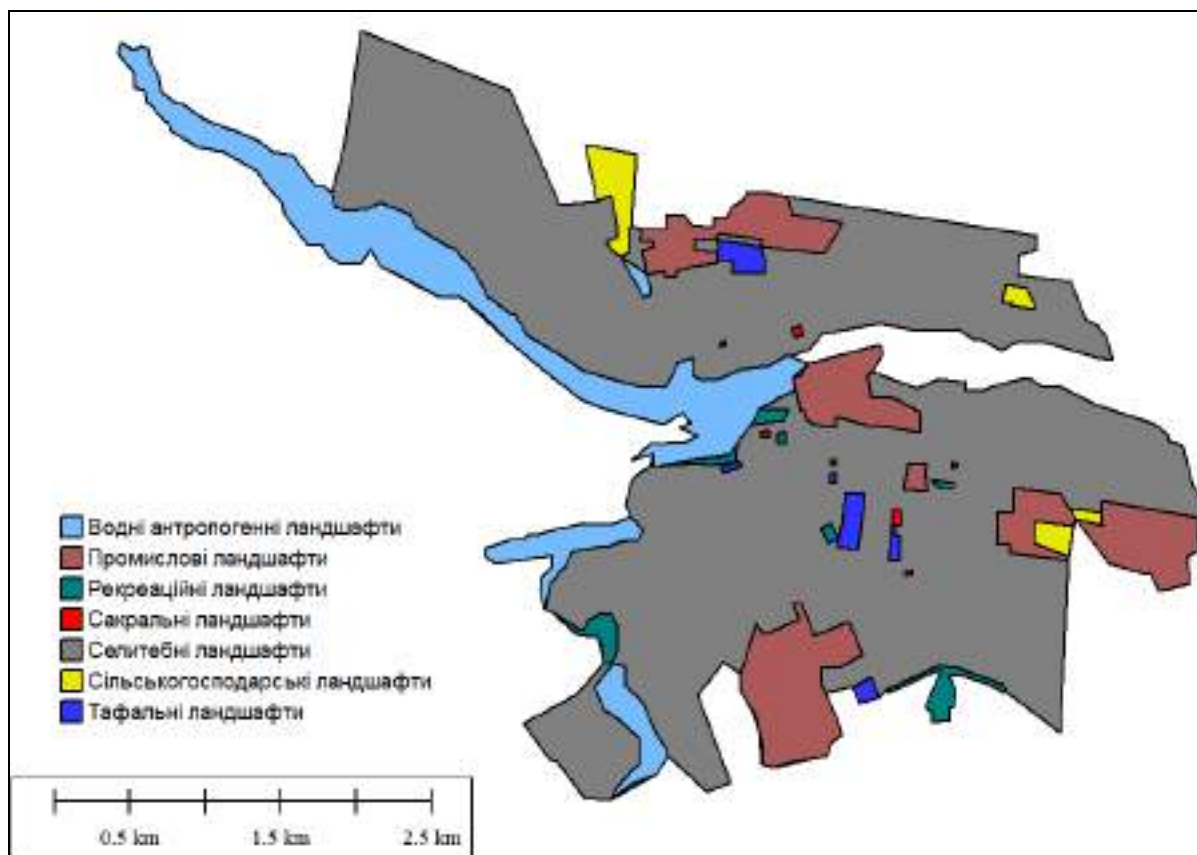
Промислові ландшафти. *Схиловий тип місцевості*. Урочища: 21 – власне промисловий тип ландшафтів на слабко покатій поверхні схилу під сірими лісовими ґрунтами.

Сільськогосподарські ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості*. Урочища: 22 – польові ландшафти (городи, земельні наділи) на слабко покатій вирівняній ділянці надзаплавної тераси, складеної сірими лісовими ґрунтами; 23 – лучні ландшафти на вирівняній ділянці надзаплавної тераси, складеної сірими лісовими ґрунтами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-русловий тип*. Урочища: 24 – річище річки Рів шириною 3-5 м; 25 – заплава, складена алювіальними чорноземоподібними ґрунтами з осоково-очеретяними асоціаціями та заростями верби та вільшаника.

Інші позначки. Етнокультурні об'єкти: 26 – палац Потоцьких / фон Мекк; 27 – костел пресвятої Трійці; 28 – Свято-Троїцький жіночий монастир. Інше: 29 – напрям течії річки Рів; 30 – межі польської садиби; 31 – межі бувшого замку (сучасний сокоморсовий завод); 32 – межі території Свято-Троїцького жіночого монастиря.

Сучасні антропогенні ландшафти міста Іллінці*

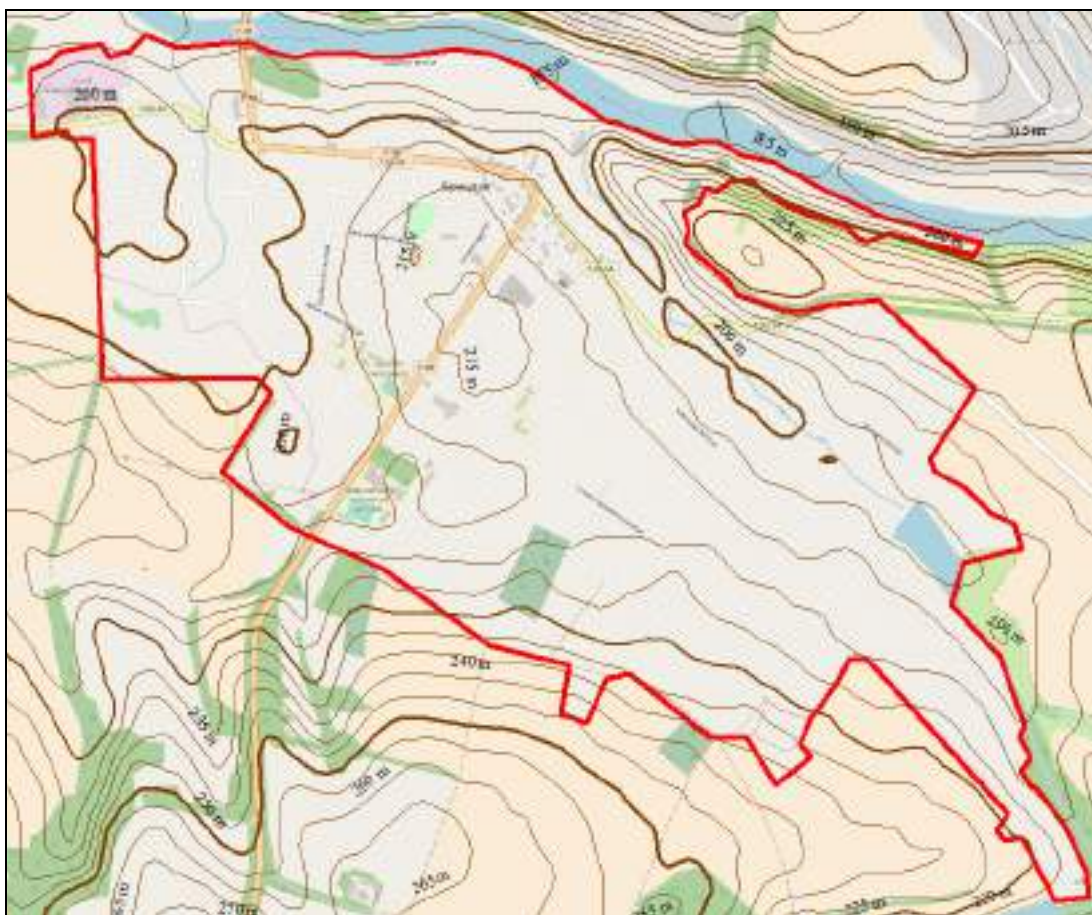
*Складено за матеріалами [56]

Рельєф Хмільника*

*Складено за матеріалами [56]

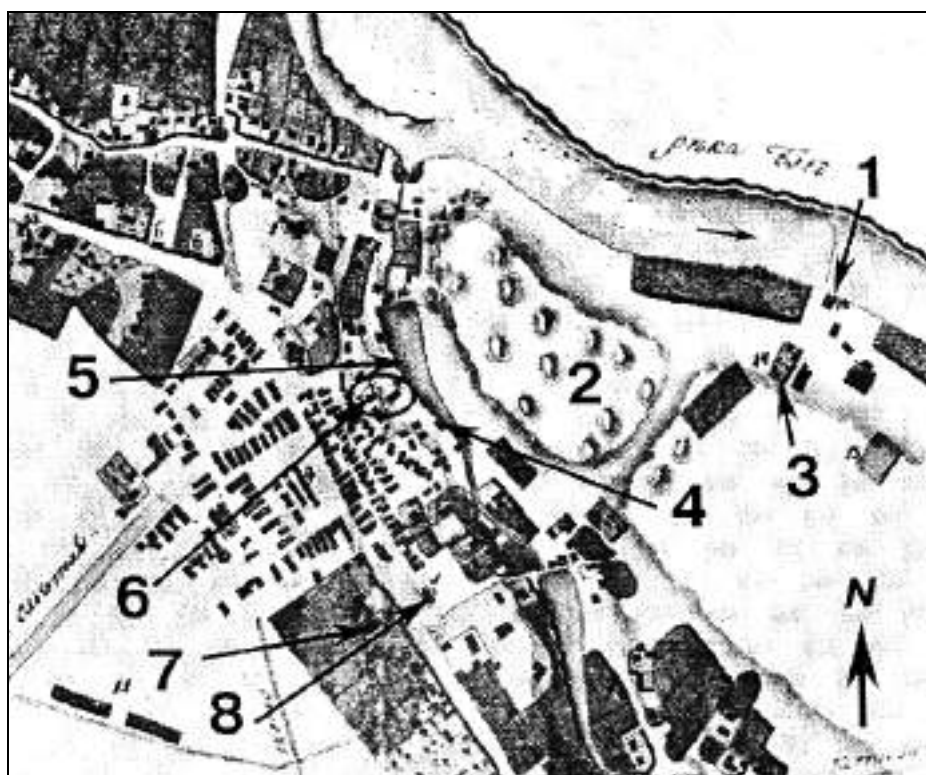
Гіпсометрія містечка Брацлав

*Складено за матеріалами [56]

Додаток Є 5

План Брацлава (друга чверть XIX сторіччя)

1 - млин, 2 – городище старого замку, 3 – єврейський цвинтар, 4 – міква, 5 – річка Пуцівка,
6 – дві синагоги, 7 – костел, 8 – церква св. Миколая.

* Складено за матеріалами [97]

Додаток Є 6

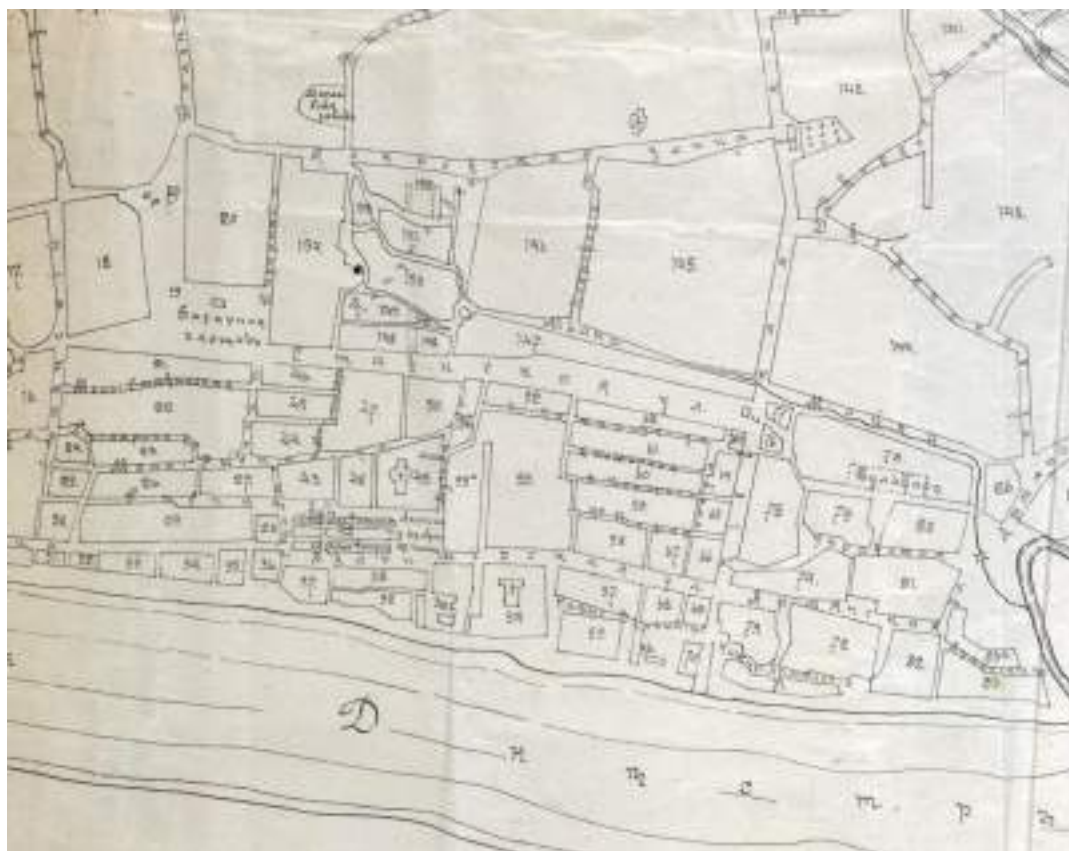
Фрагмент картосхеми містечка Брацлав (1913)*

* Складено за матеріалами [127]

Додаток Є 7

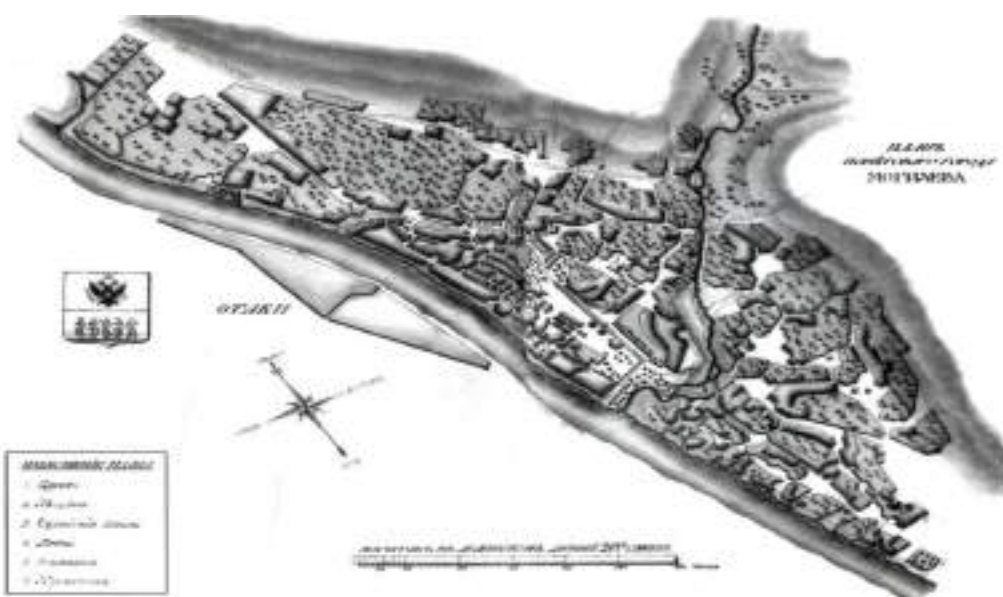
Фрагмент картосхеми містечка Могилів (1913)*

* Складено за матеріалами [127]

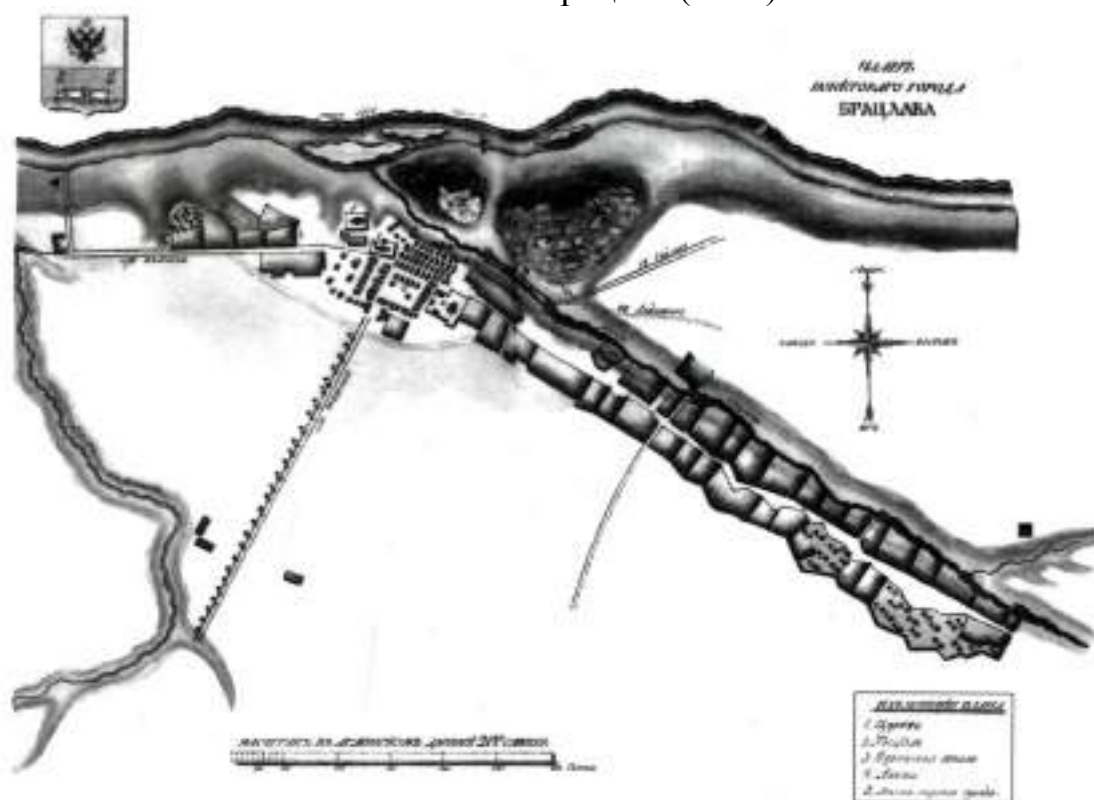
Додаток Є 8

План містечка Могилів (1806)*

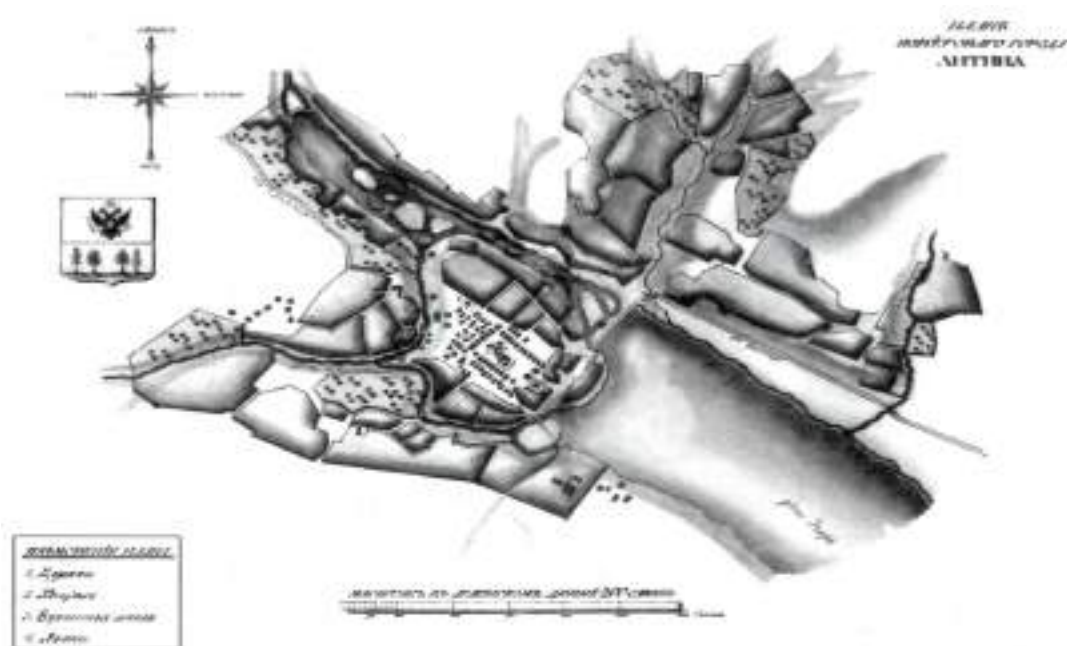
* Складено за матеріалами [31]

План містечка Брацлав (1806)*

* Складено за матеріалами [31]

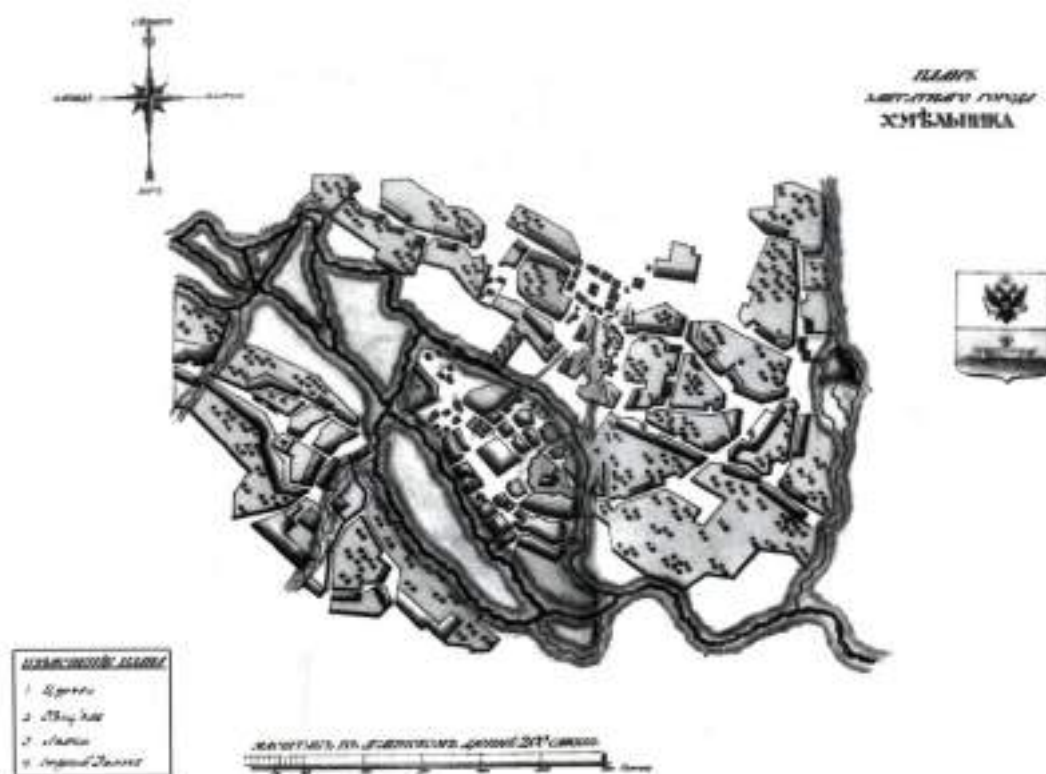
План містечка Літин (1806)*

* Складено за матеріалами [31]

Додаток Є 11

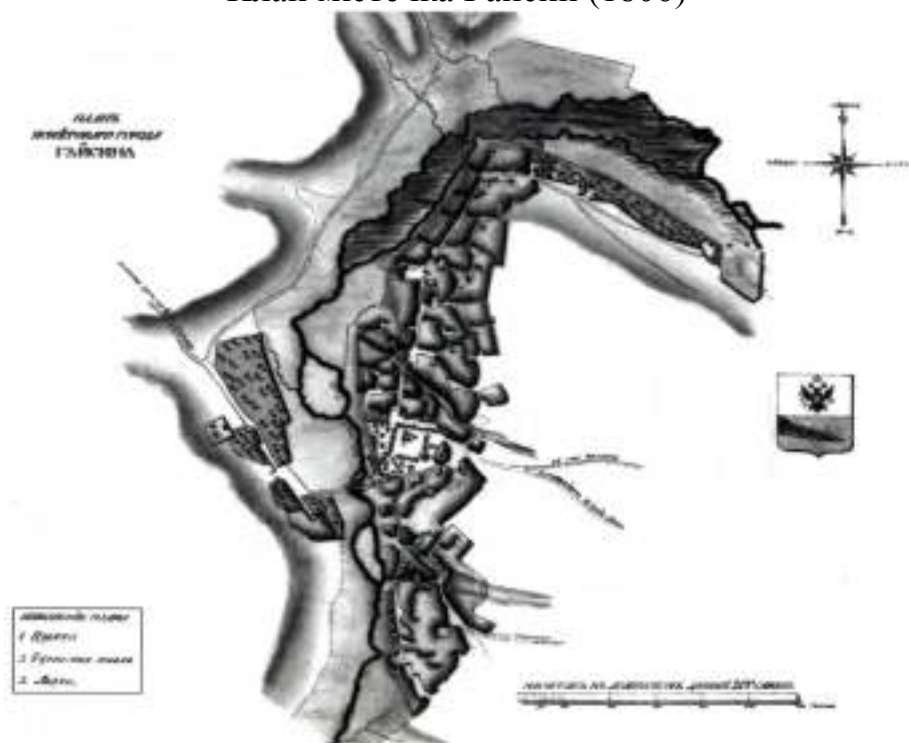
План містечка Хмільник (1806)*

* Складено за матеріалами [31]

Додаток Є 12

План містечка Гайсин (1806)*

* Складено за матеріалами [31]

ПВКП "Будівельник"

ПРИВАТНЕ ВИРОБНИЧО
КОМЕРЦІЙНЕ ПІДПРИЄМСТВО
" БУДІВЕЛЬНИК "

Адреса: 23600, Україна
Вінницька область, м. Тульчин,
вул. Пестеля, 65
тел. (8 235) 2-28-44

№ 58 10 серпня 2020 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи,
Буряк-Габрись Ірини Олександрівни на тему
«Ландшафти містечок Східного Поділля, сучасний стан і реконструкція»

Довідка затверджує, що результати дисертаційного дослідження Буряк-Габрись Ірини Олександрівни на тему «Ландшафти містечок Східного Поділля, сучасний стан і реконструкція» виконані у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського використовувались у діяльності Приватного виробничого-комерційного підприємства «Будівельник».

Запропоновані шляхи оптимізації та реконструкції ландшафтів містечок Східного Поділля, дійсно враховуються підприємством при плануванні системи будівництва, реконструкції, ремонту та знесення житлових і нежитлових будівель, розробці та безпосередньому налагодженню інфраструктури прилеглих до них територій, зокрема у містечках Тульчин, Шпиків, Нсмирів, Бершадь, Тростянець, Крижопіль, Томашпіль.

Директор
ПВКП «Будівельник»

В.Г. Ковінько

Ідентифікаційний код ЄДРНОУ 30806734

Продовження додатка Ж

Міністерство освіти і науки України

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21100, Україна, тел. №(0432) 27-64-66

16.09.2017 № 21/0037
на №

ДОВІДКА

про впровадження
результатів дисертаційного дослідження

Видана Буряк-Габрись Ірині Олександрівні, аспірантці заочної форми навчання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, в тому, що результати її дисертаційного дослідження на тему: «Ландшафти містечок Східного Поділля, сучасний стан і реконструкція», зокрема розробленні у дисертації теоретичні аспекти дослідження містечкових ландшафтів та зібраний фактичний матеріал використовується при викладанні навчальних дисциплін «Природнича географія Поділля», «Урбоекологія», «Управління природоохоронною діяльністю» та «Моделювання і прогнозування стану довкілля» студентам ступенів вищої освіти бакалавр та магістр природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Декан факультету

Л.І. Стефанков

Продовження додатка Ж

У К Р А Ї Н А

ТУЛЬЧИНСЬКА МІСЬКА РАДА

Тульчинського району Вінницької області

23600, Вінницька область, м. Тульчин, вул. Миколи Леонтовича, 1. Тел./факс 2-22-40, 2-23-51 E-mail: radatulichin@gmail.com

208 дод. № 02-10-1578

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукових досліджень, які отримала
Буряк-Габрись Ірина Олександрівна,
аспірантка, кафедри географії
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

Даною довідковою засвідчуємо, що результати дисертаційного дослідження Буряк-Габрись І.О. на тему «Ландшафти містечок Східного Поділля, сучасний стан і реконструкція» дійсно є обґрунтованими і знайшли своє практичне застосування.

Аспірантка мала можливість познайомитись з досвідом реконструкції містечкових ландшафтів в країнах Євросоюзу під час навчального візиту в рамках проекту «Належне управління територіальними громадами в країнах Східного партнерства» (Польща, Німеччина, Чехія, Словаччина, 2017 р.). На основі отриманого досвіду та власних дисертаційних досліджень брала активну участь у розробці «Стратегічного плану розвитку Тульчинської міської об'єднаної територіальної громади на період до 2020 року».

Результати дисертаційного дослідження є актуальними та будуть використанні у розробці «Стратегії розвитку Тульчинського ОТГ на період до 2030 року». Також результати кандидатської дисертації будуть впровадженні відділом містобудування, архітектури та генерального плану Тульчинської ОТГ при визначенні та оптимізації тенденцій розвитку просторової організації м. Тульчина та в містобудівній документації.

Міський голова

В.М. Весняний

Продовження додатка Ж

УКРАЇНА

ТУЛЬЧИНСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
 ВІДДІЛ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА, МІСТОБУДУВАННЯ,
 АРХІТЕКТУРИ, ЕНЕРГЕТИКИ ТА ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ
 Вінницької області
 23600, м. Тульчин, вул. Миколи Леонтовича, 1, тел.: 2-17-31, факс 2-23-82

11.02.2020 № 17

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукових досліджень, які отримала
 Буряк-Габрись Ірина Олександрівна,
 аспірантка, кафедри географії
 Вінницького державного педагогічного університету
 імені Михайла Коцюбинського

Даною довідковою засвідчуємо, що результати дисертаційного дослідження Буряк-Габрись І.О. на тему «Ландшафти містечок Східного Поділля, сучасний стан і реконструкція» використовувались у практиці проектування, зокрема для розробки об'ємно-просторових та функціонально-планувальних рішень житлових та громадських будинків та споруд розміщених у м. Тульчин.

Шляхи оптимізації та реконструкції містечкових ландшафтів, що розглянуто у дисертаційному дослідженні Буряк-Габрись І.О. використано для розробки та подальшого вдосконалення містобудівної проекційної документації у 2019-2020 рр.

Начальник відділу

Микола Шевчук

Продовження додатка Ж

ФІЗИЧНА ОСОБА-ПІДПРИЄМЕЦЬ ПУКАС В. М.

23600, вул. Артобалецького 6/17, м. Тульчин.

Тел. № 098-430-16-89

E-mail: 674301689@ukr.net

№ 757.0320, від 10.08.2020 року

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи,
Буряк-Габрись Ірини Олександрівни
на тему «Ландшафти містечок Східного Поділля,
сучасний стан і реконструкція»**

Довідка затверджує, що результати дисертаційного дослідження Буряк-Габрись Ірини Олександрівни на тему «Ландшафти містечок Східного Поділля, сучасний стан і реконструкція» виконані у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського використовуються у діяльності Фізичної особи-підприємця Пукаса Віталія Миколайовича.

Запропоновані шляхи оптимізації та реконструкції ландшафтів містечок Східного Поділля, дійсно враховуються проєктувальником при виготовленні проєктно-кошторисної документації будівництва, реконструкції, ремонту житлових і нежитлових будівель, дорожнього покриття, вуличного освітлення, спортивних майданчиків, споруд електропостачання та телекомунікації.

Результати дисертаційного дослідження й надалі враховуватимуться ФОП Пукас В.М. в архітектурному плануванні, інжинірингу, геології та геодезії, при розробці та безпосередньому налагодженню інфраструктури містечок та прилеглих територій, наданні послуг з консультування у даних сферах, зокрема у містечках Тульчин, Шників, Немирів, Бершадь, Тростянець, Крижопіль, Томашпіль.

ФОП Пукас В.М.

Продовження додатка Ж

ДЕРЖГЕОКАДАСТР
Головне управління Держгеокадастру у Вінницькій області
Відділ у Тульчинському районі
вул. Келецька, 63, м. Вінниця, 21027, тел./факс (0432) 52-54-52,
E-mail: yinnytsya_gu@land.gov.ua Код ЄДРПОУ 39767547

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційної роботи
Буряк-Габрись Ірини Олександрівни на тему:
«Ландшафти містечок Східного Поділля, сучасний стан і реконструкція»**

Цей акт затверджує, що результати дисертаційного дослідження Буряк-Габрись Ірини Олександрівни на тему «Ландшафти містечок Східного Поділля, сучасний стан і реконструкція» виконані у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського використовуються у діяльності Тульчинського відділу Головного управління Держгеокадастру у Вінницькій області.

Запропоновані шляхи оптимізації системи «містечко – приміська зона» дійсно враховуються відділом у Тульчинському районі, при плануванні системи оптимізаційних та управлінських заходів у межах території обслуговування.

В. о. начальника відділу

Паламарчук В.Г.